

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
“УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ”

На правах рукопису

СЛАВІК ЮРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 94 (477.87)«1938/1944»: 323.281 (439)

**РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА УГОРЩИНИ НА ЗАКАРПАТТІ
(1938-1944 рр.)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Офіцинський Роман Андрійович
доктор історичних наук, професор

Ужгород – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження	9
1.1. Джерельна база.....	9
1.2. Історіографія проблеми.....	17
1.3. Методологія дослідження	28
РОЗДІЛ II. Початок угорських репресій на Закарпатті (1938-1939 рр.)	34
2.1. Політичні переслідування на приєднаній частині Підкарпатської Русі (листопад 1938 – березень 1939 рр.).....	34
2.2. Репресії в окупованій Карпатській Україні (березень – червень 1939 р.).....	50
2.3 Тюрми та концентраційні табори, створені угорською владою весною 1939 р.....	73
РОЗДІЛ III. Політичні репресивні акції на Закарпатті (1939-1944 рр.)	91
3.1. Функціонування угорської репресивної системи в регіоні.....	91
3.2. ОУНівське підпілля і «Ковнерівський» процес.....	110
3.3. Боротьба з комуністами і радянофілами	129
РОЗДІЛ IV. Депортації, етнічні чистки та трудовий примус населення Закарпаття (1939-1944 рр.)	148
4.1. Антиєврейська та антиромська політика (березень 1939 – березень 1944 рр.).....	148
4.2. Геноцид євреїв та ромів у межах Закарпаття (1944 р.).....	170
4.3. Примусові трудові мобілізації.....	187
ВИСНОВКИ	203
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	214
ДОДАТКИ	252

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що останні десятиліття відзначилися загостренням дискусії навколо теми історичної пам'яті українців та угорців про Другу світову війну. Зі здобуттям Україною незалежності проблеми, пов'язані з окупацією Карпатської України та репресіями проти її учасників, оцінкою діяльності різних політичних діячів Закарпаття в період угорської влади, депортаціями та трудовим примусом населення краю, репресіями проти місцевого населення тощо, стали болючими питаннями на шляху до консолідації пам'яті українського та угорського народів про Другу світову війну. Таке різностороннє трактування періоду угорського правління в часи Другої світової війни вже з перших років незалежності України призвело до протистояння не тільки в науковому середовищі, але і в суспільстві.

Найбільшого розголосу в українсько-угорських відносинах у новітній період набули події, пов'язані із встановленням пам'ятника на Верецькому перевалі, присвяченого віднайденню угорцями нової батьківщини в кінці IX ст. Цей пам'ятник від часу свого встановлення в 2008 році і до сьогодні символізує історико-політичне протистояння між двома народами. Найбільш дискусійним є місце встановлення монументу, оскільки в період окупації Карпатської України угорськими та польськими військами саме в районі Верецького перевалу були розстріляні учасники Карпатської Січі. Ідея встановлення монументу на Верецькому перевалі вперше була розглянута в 1996 році, коли планувалося святкування угорською стороною 1100-річчя віднайдення угорцями своєї нової батьківщини. Проте тоді цю ініціативу не було реалізовано через шквал протесів із боку громадськості та політиків як Закарпатської, так і Львівської областей. Додатковим аргументом для противників встановлення монументу послужили заяви деяких ультраправих угорських політичних партій, які відкрито виступали за перегляд кордонів

Угорщини в Центральній Європі, встановлених після Другої світової війни, та повернення втрачених земель, включно із Закарпаттям.

Угорська ж сторона в особі Товариства угорців Закарпаття, яке виступало головним ініціатором встановлення пам'ятника на Верецькому перевалі заявляла, що не переслідує жодного політичного мотиву. Як аргумент, наводилася відсутність будь-яких написів та угорської символіки на самому монументі, який мав би мати вигляд каплиці, що складалася б із семи валунів, котрі символізували сім племен, об'єднаних для переходу через Карпати. Проте наведені з обох сторін аргументи не сприяли зменшенню напруження, що зрештою призвело до так званої «боротьби з пам'ятниками». Тут варто згадати численні пошкодження пам'ятника на Верецькому перевалі представниками українських праворадикальних організацій, що й стало основним каталізатором цього протистояння. Згодом було полито фарбою пам'ятник Шандору Петефі в Ужгороді та розбито невідомими меморіальні дошки на місцях розстрілів діячів Карпатської Січі в Тячівському районі. Такого роду боротьба не сприяє діалогу з приводу проблемних питань історичної пам'яті як в середовищі громадськості, так і в наукових колах українського та угорського народів.

Актуальність теми також зумовлена недостатнім станом її наукової розробки. Незважаючи на значний історіографічний та джерелознавчий масив з окремих аспектів репресивної політики угорської влади на Закарпатті 1938–1944 рр., відсутнє комплексне дослідження цієї теми. Без нього неможливо дати об'єктивні відповіді на проблемні питання, що нині до певної міри є «каменем спотикання» для українських та угорських істориків.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках науково-дослідницької теми «Суспільно-політичний розвиток українських земель у IX–XXI ст. (держ. реєстр. № 0115U004631), включеної до тематичного плану кафедри історії України історичного факультету Ужгородського національного університету.

Метою дисертаційного дослідження є висвітлення етапів, напрямків і специфіки репресивної політики Угорщини стосовно жителів Закарпаття протягом 1938–1944 рр.

У відповідності до поставленої мети були визначені наступні **завдання** дослідження:

1. проаналізувати заходи угорської влади з політичної зачистки територій південної частини Підкарпатської Русі протягом листопада 1938 р. – березня 1939 р.;
2. розкрити масштаби, характер та причини угорського терору, здійсненого на території Карпатської України після її окупації та в період діяльності військової адміністрації у березні-липні 1939 р.;
3. дослідити функціонування угорської репресивної системи, створеної в межах краю протягом 1939 – 1944 р., а також встановити основні напрямки її діяльності;
4. визначити масштаби та динаміку угорських репресій проти комуністичного підпілля та за радянофільські настрої місцевого населення на території краю в 1939 – 1944 р.;
5. вивчити сутність українського національного руху та характер переслідування проти нього в регіоні впродовж 1939 – 1944 рр.;
6. розглянути антиєврейську та антиромську політику Угорщини в межах Закарпаття протягом 1938 – 1944 рр.;
7. дослідити обсяги та основні напрямки залучення місцевого населення на примусові роботи як на території Угорщини, так і за кордоном впродовж 1939 – 1944 рр.

Об'єктом дисертаційного дослідження є діяльність окупаційної влади Угорщини на Закарпатті та її репресивна система. **Предметом дослідження** є здійснення у краї політичних репресій угорськими державними структурами.

Хронологічні рамки праці охоплюють період від 1938 р. до 1944 р. Вибір нижньої хронологічної межі пояснюється тим, що згідно з Віденським арбітражем в листопаді 1938 р. південь Підкарпатської Русі увійшов до

складу Угорського Королівства, після чого почали здійснюватися угорські репресивні заходи в межах сучасного Закарпаття. Визначення верхньої хронологічної межі обумовлюється приходом у регіон у жовтні 1944 року радянських військ і фактичною ліквідацією угорської влади в сучасних межах регіону.

Територіальні межі наукової роботи охоплюють адміністративно-територіальну одиницю, що у складі Королівства Угорщина мала офіційну назву «Підкарпатська територія» (скорочено «Підкарпаття»), і площі комітатів Берег, Угоча, Унг, Мараморош, які збігаються з площею сучасної Закарпатської області України. Для ідентифікації регіону вживаємо сучасну історико-географічну назву «Закарпаття». Винятком є другий розділ дисертації, де мова йде не про регіон загалом, а окремо про дві частини краю. Для уникнення термінологічної плутанини і чіткої просторової ідентифікації при дослідженні південної частини краю вжито термін «південь Підкарпатської Русі», а щодо окупованої в березні 1939 р. – «Карпатська Україна». У першому підрозділі третього розділу розглянуто функціонування репресивної системи тільки в межах адміністративно-територіальної одиниці Підкарпаття. При цитуванні тогочасних громадсько-політичних, військових та культурних діячів та окремих періодичних видань будемо використовувати й інші неофіційні назви регіону, які вживалися у згаданий період.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що у вітчизняній історичній науці на основі залученого широкого спектра архівних та опублікованих джерел уперше подається комплексне дослідження, яке розкриває тему репресивної політики Угорщини на Закарпатті у 1938 – 1944 рр.

У процесі вивчення отримані наступні **результати**:

Уперше:

- проведено комплексний аналіз історіографії репресивної політики Угорщини на Закарпатті 1938 – 1944 рр. і введено в науковий обіг ряд нових документів;

- розглянуто репресивні заходи угорської влади, які були апробовані на південній частині приєднаної Підкарпатської Русі протягом листопада 1938 – березня 1939 рр. і згодом були вдосконалені на окупованій Карпатській Україні;
- обґрунтовано залежність угорської репресивної політики та її інтенсивності в регіоні від зовнішньополітичного фактору.
- доказано неоднозначність у поглядах на репресивні заходи зі сторони політичного та військового керівництва Угорської держави проти представників українського національного руху в регіоні;
- розглянуто основні напрямки і масштаби примусового залучення місцевого населення краю до різноманітних робіт усередині держави та за її межами, а також механізми їх реалізації протягом досліджуваного періоду.

Уточнено:

- масштаби та основні напрямки угорського терору, здійсненого після окупації Карпатської України весною 1939 р.;
- характер боротьби проти комуністичного руху в регіоні впродовж 1939 – 1944 рр.;
- роль окремих як загальнодержавних, так і регіональних політиків та чиновників у реалізації антиєврейської та антиромської політики протягом 1938 – 1944 рр.

Отримали подальшого розвитку:

- джерелознавчі аспекти функціонування угорської репресивної системи протягом 1939 – 1944 рр.;
- концептуальні підходи до вивчення репресивних заходів центральної влади в регіоні за національною та расовою ознакою, зокрема проти двох національних меншин краю: євреїв та ромів.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що зібрані й проаналізовані матеріали, зроблені узагальнення і висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані при підготовці

підручників, посібників і лекційних курсів з історії України ХХ ст., у ході підготовки монографій із регіональної історії періоду Другої світової війни та історії національно-визвольних рухів у межах сучасного Закарпаття.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою розробкою, яка викладена в низці наукових публікацій у фахових періодичних виданнях без співавторів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дослідження обговорені на засіданнях кафедри історії України ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Результати дисертаційного дослідження апробовані на міжнародних, всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях, зокрема: «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ – на початку ХХІ століть» (м. Житомир, 22 травня 2015 р.); «Український визвольний рух (перша половина ХХ ст.): краєзнавчі контексти» (присвяченій 100-річчю від дня народження Миколи Фриза) (м. Дрогобич, 24 квітня 2015 р.); «Геноцид України у ХХ столітті. Україна під окупаційними режимами: історичні реалії та постколоніальний синдром» (м. Львів, 4-5 квітня 2014 р.); «Друга світова війна: події, факти, версії» (з нагоди 70-річчя з Дня Перемоги у «Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.») (м. Переяслав-Хмельницький, 24 квітня 2015 р.); «Підкарпатська Русь в роки Другої світової війни» (м. Ужгород, 16-17 жовтня 2014 р.).

Публікації. Основний зміст та результати дисертаційної роботи висвітлені в семи статтях без співавторства, п'ять із них опубліковані у вітчизняних фахових наукових виданнях та дві – в іноземних (Чехія, Росія) виданнях англійською та українською мовами.

Структура дисертації безпосередньо пов'язана з метою і завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків. Загальний обсяг роботи – 251 сторінка, з них: 213 сторінок основного тексту. Список джерел та літератури складає: 339 позицій (37 стор.). Обсяг додатків складає: 6 позицій (8 стор.).

РОЗДІЛ I

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Джерельна база дослідження

Вивчення будь-якої проблеми потребує підбору широкої джерельної бази. Її об'єктивне трактування та критичний аналіз у подальшому впливає на виклад матеріалу та позитивну чи негативну оцінку окремих аспектів досліджуваної теми. Відтак у дисертаційному дослідженні було використано комплекс джерел, які умовно можна поділити на декілька категорій:

- 1) неопубліковані архівні документи;
- 2) опубліковані джерела;
- 3) мемуарна література та усні свідчення жителів краю;
- 4) періодичні видання аналізованого періоду.

Основна маса архівних матеріалів, на яких базується робота, взята із фондів Державного архіву Закарпатської області (далі – ДАЗО) м. Берегова та м. Ужгорода. Зокрема, нами опрацьовано 23 справи з 10 фондів ДАЗО [1-23] і один документ, датований жовтнем 1944 р., який зберігається у приватному архіві автора [24]. Частина документів, використаних у ході дослідження, була опрацьована в Національному архіві Чеської республіки в м. Прага, у фонді Міністерства внутрішніх справ уряду Чехословаччини (в екзилі) в м. Лондон. [25-29]. Загальна кількість документів, опрацьованих в усіх фондах, складає близько 200 одиниць, частина з яких вперше введена в науковий обіг.

У свою чергу архівні документи, які містяться в опрацьованих фондах, є різними за своїм походженням, і за змістом їх можна класифікувати на такі групи:

- 1) звіти, повідомлення і донесення місцевих адміністративних і правоохоронних органів: фонд 53 – спр. 7, спр. 33; фонд 92 – спр.1,

- спр.8, спр.2; фонд 254 – спр. 58, спр. 32; фонд 1212 – спр.3, спр.4, спр.9; фонд 3223 – спр. 6, спр.10, спр. 12, спр. 13; фонд 1004 – спр. 1; фонд 1005 – спр.1; фонд 1215 – спр.21;
- 2) звіти радянських адміністративних органів про кількість громадян, вивезених із території Закарпаття протягом угорської окупації: Р-236 – спр.8, спр. 43;
  - 3) рішення угорських судів і трибуналів, кримінальні справи: фонд 3223 – спр. 4, спр. 16, спр. 18;
  - 4) інші документи: Fond Ministerstvo vnitra Londyn MVL c.f.828; фонд 92 – спр.8; документ, датований жовтнем 1944 р., який зберігається у приватному архіві автора.

Перша група архівних документів є найчисельнішою і включає в себе звіти та окремі повідомлення місцевих органів угорської контррозвідки, жандармерії і поліції. Хронологічно ця група джерел охоплює майже весь аналізований період, що дозволяє визначити основні напрямки та механізми угорської репресивної політики, які реалізовувалися згаданими структурами. Компаративний аналіз вказаних документів дав можливість виокремити спільні репресивні функції названих структур та простежити їх взаємодію у сфері боротьби з політичними опонентами панівного режиму.

Окремо слід відзначити фонд 3223 «Партійного архіву Закарпатського обкому компартії України», який зберігається в ДАЗО. У справах цього фонду переважають документи слідства та рішень угорських судових органів проти комуністичного підпільного руху. У матеріалах судових справ 1940 [15], 1942 [18] та 1944 рр. [21] простежується еволюція комуністичного підпільного руху та ставлення угорської влади до нього в різні роки перебування Закарпаття під владою Угорщини. Потрібно відзначити, що фонд містить також матеріали так званої «Ковнерівської справи» 1942 р. проти учасників українського націоналістичного підпілля, основні положення якої перекладені та опубліковані у збірниках «За українське Закарпаття» та «Український чин Закарпаття».

Значний пласт архівних джерел, використаних у дослідженні, становлять документи із Національного архіву Чеської республіки в м. Прага, які вперше були введені в науковий обіг. Так, зокрема, в п'яти справах фонду Міністерства внутрішніх справ чехословацького уряду в екзилі подані відомості про загальну ситуацію на Закарпатті під угорською владою в досліджуваний період. Ця інформація базувалася переважно на публікаціях тогочасної угорської преси та свідченнях окремих місцевих інформаторів. Основний масив цих звітів складала відомості про політичні, культурні та економіко-господарські заходи угорської влади в межах краю, залучення місцевого населення до виконання примусової праці, боротьба з партизанами та антиєврейські заходи, здійснені протягом 1944 р. Окремо слід відзначити звіт за 1942 р. чеського підполковника Боровського, який детально описав події, що відбувалися в Карпатській Україні від Віденського арбітражу і до повної окупації краю [26]. Цінними є відомості підполковника про угорський терор у перші дні окупації краю, що підтвердили деякі факти знущань, про які згадують в мемуарах окремі репресовані діячі Карпатської України.

Цікавими в контексті дослідження репресій в окупованій Карпатській Україні є також звіти угорського журналіста Шандора Бенєї, який, перебуваючи в Хусті в березні-квітні 1939 р., описав переслідування місцевого проукраїнського активу [6]. Співпрацюючи з хустським відділом угорської контррозвідки, журналіст, який не мав симпатій до українського руху, залишив досить важливі відомості про хаотичний та жорсткий характер арештів, які здійснював місцевий відділ контррозвідки відразу після окупації краю. Автором також було детально відтворено загальну ситуацію в Хусті після приходу угорських військ та показаний певний ситуативний підхід угорських силовиків у переслідуванні окремих представників проукраїнського руху.

Крім повідомлень про політичні репресії, фонд Ужгородського відділу контррозвідки містить досить цікаві документи, які показують один із видів залучення населення країни до виконання примусових робіт. Наприклад, у

4-ій справі згадуваного фонду подані звіти агентів розвідки, які доповідали про втечі солдат із єврейських робітничих рот, які дислокувалися в районі селища Ясіня впродовж 1940 – 1941 рр. [5]. Ці робітничі загони були задіяні на будівництві укріплених ліній на кордоні із СРСР. Крім розгляду причин і наслідків втеч, у цих звітах детально описані кількісні і якісні характеристики дислокованих загонів, їх виробничі норми та побут, що дозволило дослідити специфіку військової трудової мобілізації єврейського населення країни.

Таким чином, залучені архівні документи дали можливість різносторонньо розглянути здійснені репресивні заходи в межах краю протягом аналізованого періоду, виокремити основні напрямки їх реалізації, а також визначати ступінь залучення місцевих адміністративних та силових структур до здійснення репресій проти місцевого населення.

Значну групу джерел становлять опубліковані документи. У контексті теми дисертаційного дослідження найбільшу увагу заслуговує збірник документів з історії Закарпаття (1938-1944 рр.) під назвою «Шляхом Жовтня» (Т. V), упорядкований Г. Сіяртовою [32; 34-39; 45; 49; 53-56; 59-60; 63; 68-69; 75-76]. Основний масив вміщених у збірнику матеріалів склали документи, виявлені в ДАЗО, Архіві Інституту історії партії при центральному комітеті Угорської соціалістичної робітничої партії та Військово-історичному архіві в Празі. Незважаючи на певну тенденційність підібраних матеріалів, збірник став основоположним для багатьох досліджень політичного, соціально-економічного та національного життя краю періоду угорської влади у згаданий період.

За роки незалежності України місцевими науковцями були підготовлені ряд документальних збірників, які розкривають різні аспекти перебування Закарпаття у складі Угорщини протягом 1939 – 1944 рр. Вагомий внесок у підготовці даних видань належить закарпатському історико-науковцю О. Довганичу, під керівництвом та за участі якого були видані збірники: «Книга пам'яті України (Закарпатська область)» [44], «Тернистий шлях до

України: Зб. архівних документів і матеріалів «Закарпаття в європейській політиці 1918-1919, 1938-1939, 1944-1946 рр.» [42-43], «Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії» [40; 57; 78] та «Реабілітовані історією. Закарпатська область. У двох книгах» [33; 58]. Частина документів із окремих аспектів теми дисертаційного дослідження опублікована також у додатках до авторських наукових монографій, зокрема І. Мазурка [51; 62], І. Ромжича [85], Р. Офіцинського [50], В. Шандора [190] та ін.

Значний емпіричний матеріал, пов'язаний із подіями державотворення Карпатської України, процесом її окупації та періоду перебування регіону у складі Угорщини та на етапі входження до СРСР, комплексно представлений у науково-документальному виданні, упорядкованому С. Аржевітіним [47; 61; 73; 74]. Дослідником був зібраний комплекс архівних, наративних джерел та матеріалів усної історії, які різносторонньо відтворюють передумови та процес Карпатоукраїнського державотворення. Важливою складовою видання в контексті нашого дослідження є висвітлення періоду угорської окупації краю, а також публікації протоколів допитів багатьох діячів Карпатської України, які були репресовані як угорським, так і радянським режимом, та усні свідчення сучасників подій, зібрані самим автором.

Значна частина джерел, які стосуються діяльності та репресій проти представників українського національного підпілля, опублікована у збірниках «За українське Закарпаття» та «Український чин Закарпаття». У них вперше були надруковані матеріали слідства та вироки угорського військового суду проти діячів оунівського підпілля на Закарпатті, яке діяло організовано протягом 1940-1942 рр. Так, приміром, у матеріалах справи містяться і короткі біографічні відомості про всіх засуджених у цій справі, а також подана детальна характеристика руху угорськими силовими структурами [30]. Крім архівних документів, у вказаних збірниках також зібрані спогади багатьох учасників руху, що зазнали угорських репресій.

Важливою складовою джерельної бази дисертаційного дослідження є наративні джерела – спогади і щоденники учасників подій. У дисертації використані відомості у формі: щоденників безпосередніх учасників процесів, описаних у дослідженні; мемуари, видані в перші роки після згаданих у них подій; спогади у формі художньо-документальних нарисів, написаних через декілька десятиліть, що зберегли високу історичну цінність. Велика кількість мемуарів, використаних у роботі, належить представникам українофільської інтелігенції краю. У цих матеріалах переважно описані перші дні окупації Карпатської України, ставлення угорської влади до місцевого населення та репресивні заходи в межах краю.

Найбільш інформативним у такому контексті є щоденник В. Гренджі-Донського під назвою «Щастя і горе Карпатської України» [168], в якому автор поєднав свої власні спогади про перебування в угорських тюрмах та концентраційних таборах із відомостями про угорських терор у Карпатській Україні від інших в'язнів, що описуються у другому розділі видання («Під чоботом окупанта»). Подавши важливий фактичний матеріал, В. Гренджа-Донський також спробував проаналізувати основні причини жорсткості угорських репресій; вперше окреслив приблизні їх масштаби та загалом охарактеризував окупаційну владу на території Карпатської України. Проте більш точними вважаються дані жертв угорських репресій, які подав у своїх спогадах В. Бірчак [160]. Як голова евакуаційної комісії Карпатської України, що діяла при німецькому консульстві, він постійно перебував у Хусті з моменту окупації краю і до 30 квітня 1939 р., маючи можливість вести переговори із угорською окупаційною адміністрацією про звільнення полонених січовиків.

Репресії в період діяльності угорської військової адміністрації в окупованій Карпатській Україні також детально описані у збірнику спогадів діячів Карпатської України «Карпатська Україна в боротьбі», який вийшов у Відні в 1939 р. Серед ґрунтовних мемуарів окресленого періоду варто

відзначити також спогади А. Кущинського [172], В. Онуфрика [174], Л. Гірняка [167], С. Папа [177], В. Филоновича [188], Є. Стахова [186] та ін.

Важливими для розуміння точки зору протилежної сторони є спогади високопоставлених угорських політиків, зокрема регента М. Горті (1920 – 1945 рр.) [334] та регентського комісара Підкарпаття (1939 – 1941 рр.) М. Козми [192]. Загалом попри природний суб'єктивний характер, що містить даний вид джерел, подібний матеріал є неоціненним із точки зору розуміння «духу» здійснених угорською владою репресивних заходів у межах краю та певного їх причинно-наслідкового змісту. Частина спогадів окремих учасників тих подій опублікована в періодичних виданнях як за кордоном, так і в незалежній Україні [182; 176].

Окремий пласт джерельної бази дослідження складають матеріали усної історії, зокрема записи свідчень жителів краю, здійснених дисертантом, що зберігаються в його приватному архіві [193-199]. Прикметно, що більшість опитаних нами людей не належали до жодного політичного табору в період угорської влади. Тож зібрані матеріали, певною мірою, дають можливість оцінити процеси, які відбувалися у краї з точки зору пересічного місцевого жителя.

Важливими є свідчення, опубліковані у збірнику «Усні історії примусових робітників із Закарпаття 1939-1944 років», здійсненому в рамках проекту фонду «Взємопорозуміння і толерантність» «Збереження історичної пам'яті про жертв нацистських переслідувань періоду Другої світової війни» [187]. Частина усноісторичних джерел, використаних у дослідженні, пов'язані зі свідченнями місцевих ромів [200] та євреїв [173; 165-166], які пережили геноцид у часи угорської влади в краї. До дослідження також залучені матеріали усної історії, які опубліковані на електронному ресурсі Львівського музею тоталітарних режимів «Територія терору» [312; 320; 321].

Важливий пласт джерел, використаних у дисертаційному дослідженні, становить закарпатська періодика 1938 – 1944 р., взята переважно із фондів Закарпатського краєзнавчого музею (ЗКМ) в м. Ужгород [89-157]. Потрібно

врахувати, що значна частина закарпатських періодичних видань були підконтрольні певним регіональним політичним силам та діячам і контролювалися державою, що у свою чергу дає можливість простежити реакцію та безпосередній вплив окремих регіональних та загальнодержавних політичних діячів на проведення репресивних заходів у межах краю, їх ставлення до опозиційних владі політичних рухів та окремих національних меншин краю, а також дослідити способи обґрунтування для населення здійснення деяких репресивних урядових ініціатив. У цьому випадку наголошуємо на газетах, які видавали провідні особи суспільно-політичного життя краю: Степан Фенцик («Карпаторусский голос»), Олександр Ільницький («Неделя»), Андрій Бродій («Русский вестник», «Русская правда», «Русское слово»), Василь Гренджа-Донський («Нова Свобода»). Незважаючи на вагому суб'єктивну складову в регіональній пресі, не можна недооцінювати її значення як джерела, оскільки розгляд цих видань дає можливість певною мірою оцінити суспільно-політичну ситуацію в регіоні, виходячи із внутрішніх і зовнішніх політичних реалій того часу та без ідеологічних та політичних нашарувань, сформованих в історіографії наступних років.

У роботі також були використані матеріали закордонної україномовної періодики. Цінним джерелом у висвітленні подій у Карпатській Україні після її окупації є газета «Свобода» – щоденне періодичне видання української громади в США. У цій газеті, яка була основним періодичним органом українців Америки, протягом 1939 р. було видруковано численні повідомлення та свідчення емігрантів із Карпатської України, у тому числі й колишніх в'язнів угорських тюрем та концентраційних таборів, які описували терор, здійснений угорськими військами весною 1939 року.

Крім того, регіональна преса згаданого періоду насичена значним документальним матеріалом, який стосується теми дисертаційного дослідження. У такому ракурсі варто відзначити номери офіційного друкованого органу регентського комісаріату Підкарпатської території –

тижневика «Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вестник», де опублікована низка нормативних актів, які обмежували політичні, національні, економічні, релігійні права місцевого населення, стосувалися формування і функціонування в межах краю системи силових структур – дієвого інструмента репресивної політики [64-67; 70-72; 77]. Масив документів, опублікованих у згаданому тижневику, дозволяє дослідити юридичний аспект порушеної проблеми. Також у дослідженні використано ряд опублікованих законів та урядових розпоряджень, які стосувалися інкорпорації регіону в політико-правову систему Угорської держави. Вони містяться в ґрунтовному «Угорському збірнику указів», виданому в Будапешті в 1939 р. [79-84].

Таким чином, джерельна база достатньо репрезентативна для вивчення різних аспектів репресивної політики Угорщини на Закарпатті у 1938 – 1944 рр. і дає можливість розкрити поставлені автором завдання.

1.2. Історіографія дослідження

Період входження території сучасного Закарпаття до складу Угорського королівства 1938-1944 рр. досить повно і багатоаспектно висвітлений в історичній науці. Проте процеси, які відбувалися у згаданий період у межах нашого краю, знайшли широкий спектр трактування в історіографіях різного періоду та країн. Така варіативність у поглядах стосується заходів угорської влади практично у всіх сферах суспільно-політичного, національно-культурного та економічного життя краю. Не менш дискусійним є відношення науковців до репресивних заходів угорської влади, здійснених у межах краю протягом 1938-1944 рр.

У свою чергу весь історіографічний масив, використаний у дисертаційному дослідженні, вважаємо, доцільніше поділяти не за територіально-часовим, а за проблемно-предметним принципом та відповідно до оціночних підходів у розгляді порушених у дослідженні

проблем. Такий підхід обґрунтовується узагальнюючим характером обраної теми вивчення, в якій поєднані різні аспекти політичних, національних, частково релігійних переслідувань на Закарпатті протягом 1938-1944 рр., які нерівномірно висвітлені в історіографічних працях різного періоду та країн.

У такому контексті всю історіографію ділимо на:

- праці, які стосуються становища південних земель Підкарпатської Русі та Словаччини у складі Угорщини після Віденського арбітражу;
- дослідження, пов'язані із подіями окупації Карпатської України та репресіями проти її учасників і представників українського націоналістичного руху;
- праці, в яких розкривається діяльність комуністичного підпілля та розглядається питання переслідування його учасників;
- історіографію Голокосту євреїв та ромів у межах Закарпаття (1938 – 1944 рр.);
- дослідження з теми використання примусової праці на Закарпатті протягом 1939 – 1944 рр.;
- синтезуючі праці з історії краю чи дослідження із окремих аспектів життя регіону аналізованого періоду, у яких частково порушені питання репресивних заходів угорської влади.

Одним із найменш досліджених у контексті наукових пошуків автора є питання стосовно періоду перебування південної частини Підкарпатської Русі у складі Угорщини протягом листопада 1938 – березня 1939 рр. В українській історіографії (як в діаспорній, так і сучасній) його аналітика здійснювалася епізодично і була пов'язана передусім із розглядом рішень Віденського арбітражу, його політичних та економічних наслідків для території півдня регіону та Карпатської України. Частково цій темі присвячені праці М. Вегеша [209], В. Гирі [211], П. Стерча [272] та І. Мазурка [239]. Більш детально тема півдня Підкарпатської Русі знайшла своє відображення в закордонних дослідженнях. Цікавою є, зокрема, наукова

розвідка російського дослідника А. Пеганова [325] про чехословацько-угорські переговори після Віденського арбітражу та їх наслідки для новоприєднаних територій півдня Підкарпатської Русі та Словаччини. У словацькій історіографії питання Віденського арбітражу та його наслідків для території південної Словаччини, що частково стосуються і території Підкарпатської Русі, висвітлено у працях істориків Л. Деяка [294], П. Мічьяніка [302] та Я. Яблонського [299]. Серед угорських авторів можна відзначити праці Л. Тілковського [310], Й. Ботліка [332], Г. Банські [201] та Ч. Фединець [286], де порушені питання угорсько-чехословацьких переговорів напередодні і після Віденського арбітражу та становлення угорської влади на новоприєднаних землях. Окремі аспекти національної політики угорської влади згаданого періоду в регіоні розкриті в узагальнюючій праці ізраїльського дослідника Й. Єлінека про становище євреїв Закарпаття протягом 1848 – 1948 рр. [221]. Проте більшість згаданих дослідників торкаються епізодично питання політичних та національних репресивних заходів, здійснених угорською владою в межах півдня Підкарпатської Русі.

Значною є кількість праць з історії Карпатської України, її окупації угорськими військами і постокупаційного періоду. Перші студії, в яких було висвітлено угорські репресії в період із 1939 по 1944 р., були написані безпосередніми учасниками розбудови та оборони Карпатської України, що після окупації краю емігрували на Захід. Серед найперших узагальнюючих спроб формування цілісної картини з теми дисертаційної роботи належать Ю. Химинцю [279; 329] та В. Шандору [190; 191]. Ці розвідки не можемо повною мірою назвати виключно мемуарними, оскільки там опрацьовано цілий масив джерел різного характеру й відповідного періоду. Основний акцент у цих працях був спрямований на розкриття репресій угорської влади проти оборонців Карпатської України та представників українського національного руху. Важливою особливістю авторів є те, що обидва очолювали «Допомогові комітети для збігців із Карпатської України» у Відні

та Празі, маючи можливість збирати по гарячих слідах свідчення потерпілих від угорських репресій внаслідок окупації Карпатської України.

Окремі аналітичні спроби характеристики угорської політики після Віденського арбітражу та в перші місяці після окупації Карпатської України були зроблені у праці П. Стерча [272]. У свою чергу важливою рисою емігрантської історичної рецепції проблеми окупації Карпатської України та репресій проти її учасників є те, що більшість його авторів були учасниками державотворення Карпатської України, а деякі безпосередньо зазнали угорських репресій. У зв'язку із цим слід критично ставитися до окремих висновків цих авторів, враховуючи зрозумілу суб'єктивну складову, присутню в їх працях. Крім того, суттєвим недоліком емігрантської історіографії була обмежена джерельна база досліджень.

Нові можливості в оцінці подій окупації Карпатської України та репресій на її території постали із здобуттям Україною незалежності. Внесок у розгляд цієї проблеми зробили О. Богів [206], І. Буковський [208], М. Вегеш [209], які в контексті досліджень про Карпатську Україну і Карпатську Січ показали хід і масштаби репресій у перші місяці після окупації краю. Визнаним авторитетом української історіографії у сфері дослідження теми угорських репресій на Закарпатті протягом 1939 – 1944 рр. є доктор історичних наук О. Довганич [215-219]. Окремо слід відзначити його праці, які стосувалися переслідувань діячів Карпатської України та українського націоналістичного руху [216]. У них була використана широка джерельна база, зокрема матеріали кримінальних справ угорських та радянських силових структур по відношенню як до згаданого руху загалом, так і окремих його учасників, що дає можливість порівняти угорську та радянську репресивну політику до учасників одного і того ж політичного напрямку.

Вагомий внесок у дослідження теми репресій в окупованій Карпатській Україні, а також проблеми переслідування українського національного руху опору внесли В. Худанич [280-285], М. Держалюк [313-315], Р. Офіцинський [251]. В. Маркус [240], О. Пагіря [252; 324], В. Піпаш [258] та ін. Варто

виокремити праці, які стосуються діяльності українського національного підпілля протягом 1939 – 1942 рр. У працях згаданих авторів основний акцент у розгляді цього руху зосереджений на структурі та масштабах руху, його діяльності та ідеологічній складовій, а також аналізі відомих «Ковнерівських» судових процесів, на яких було засуджено більшість учасників руху. Проте значна частина дослідників практично уникає питання ставлення угорської влади до українського руху з точки зору оцінки його розвитку в регіоні та тогочасної зовнішньої підтримки.

Окремо слід відзначити праці, які стосуються «польського сліду» в підбурюванні та частковій реалізації масового терору на території Карпатської України весною 1939 р. До таких можна віднести наукові розвідки О. Пагірі [253], М. Держалюка [314], Т. Романишин [263], Л. Трофимович [327], Ю. Кредатуса [301] та ін., де автори аргументовано обґрунтовують участь польської сторони в масовому розстрілі полонених січовиків на Карпатських перевалах, співпрацю польських та угорських військових у переслідуваннях представників українського руху в прикордонній смузі та впливу польської сторони на масштаби та проведення угорських репресій в окупованій Карпатській Україні. У польській історіографії вплив Польщі на політичні процеси в Карпатській Україні детально висвітлені у праці дослідника Д. Домбровського «Польща і Закарпаття: 1938 – 1939» [220]. Щоправда, автор зовсім не згадує про масові розстріли на Верецькому перевалі, здійсненими переважно польськими військовими. Поясненням цьому може бути те, що дослідник свідомо уникнув розгляду незручного питання або не знайшов документального підтвердження цих розстрілів у польських архівах, на базі яких побудована основна частина дослідження.

Загалом українська історіографія значною мірою продовжила розгляд цієї теми в руслі наукових пошуків дослідників з еміграції, проте в менш емоційний спосіб та із використанням більшої кількості досі невідомих джерел. Важливими, зокрема, були зрушення в дослідженні теми діяльності

українського національного підпілля протягом 1939 – 1942 рр., яке практично не було розглянуто у радянській та зарубіжних (за виключенням української емігрантської) історіографіях.

У свою чергу угорські (та деякі українські) дослідники епізодично торкаються незручних питань угорських репресій в окупованій Карпатській Україні та проти представників українського національного руху, оцінюючи їх як об'єктивний наслідок бойових дій між угорськими військами та загонами Карпатської Січі [292; 303]. Хибною, але дуже поширеною в угорській історіографії є теза про те, що напередодні окупації Карпатської України Угорщиною січовики тероризували місцеве населення, і саме внаслідок цього терору на виборах до сойму в лютому 1939 року перемогло Українське Національне Об'єднання [207]. Угорські дослідники роблять акценти на незначних масштабах українського руху в регіоні, його чужорідності для населення регіону та його «імпорту» на Закарпаття з-за кордону [292]. В оцінці ходу бойових дій в угорській історіографії применшується спротив загонів Карпатської Січі, а також поширюється теза про їх невизнаний статус, що частково стимулювало розправи над ними з боку угорських військових [308].

Добре досліджені в історіографії питання, що стосувалися переслідувань представників комуністичного підпілля, яке було найбільш розвинутим опозиційним до угорської влади рухом у межах краю. Ця проблематика широко представлена в радянській історіографії. Зокрема, в роботі використані дослідження із історії закарпатської обласної організації компартії [242], узагальнююче дослідження радянських істориків про Закарпаття в період Другої світової війни [215] та колективна праця «Нариси історії Закарпаття 1918 – 1945 рр.» (Т. II) під керівництвом І. Гранчака [243]. У згаданих працях використана досить потужна джерельна база, проте присутня значна ідеологізація комуністичного руху як єдиного антиугорського руху в регіоні, який протягом всього перебування Закарпаття у складі Угорщини боровся за входження краю до СРСР і «викривав

антинародну сутність фашистської угорської влади». Внаслідок такої компліментарності та апологетичності радянських дослідників згадані праці більшою мірою стали джерелом емпіричних даних, використаних у дослідженнях.

Окремо слід розглянути історіографію Голокосту євреїв та ромів Закарпаття протягом угорського панування періоду Другої світової війни. Розгляд вказаної теми широко представлений у історіографії. Це є чи не єдина проблема, погляди на яку суттєво не різняться в аналітиці та висновках дослідників різних країн. Серед іноземних джерел на увагу заслуговують ґрунтовні праці визнаних американських дослідників Голокосту в Угорщині Р. Брема [291] та Р. Патаї [305], в яких детально описана історія єврейської громади на теренах Угорщини, а також передумови та перебіг Голокосту в країні протягом 1938 – 1944 рр. Також важливою для розуміння ролі головних політичних лідерів Угорщини у здійсненні антиєврейських заходів в середині країни у згаданий період є наукова розвідка американського дослідника єврейського походження Є. Рабиновича [326] та російського дослідника, угорця Б. Желіцкі [222; 223]. Серед інших досліджень, які стосуються реалізації угорської антиєврейської політики на території Закарпаття, варто відзначити праці П.-Р. Магочія [237], Т. Шторка [224, с. 213-224], Р. Офіцинського [245], Р. Роззета [337] та К. Лустіґа [236].

Окремо слід виділити ґрунтовну працю ізраїльського дослідника Й.А. Єлінека «Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848-1948)» [221]. Ця книга є першою обширною працею, яка присвячена історії закарпатського єврейства та Голокосту на Закарпатті зокрема. Серед угорських дослідників можна відзначити колективну працю З. Вагі, Л. Чоза та Г. Кадара [311], яка комплексно висвітлює антиєврейську політику угорської влади та хід Голокосту на території Угорщини протягом Другої світової війни, а також праці Л. Каршаї [335], Ч. Штенге [307], К. Фроймовіч [297]. Чи не єдиним суттєвим питанням в історіографії Голокосту в Угорщині, яке є дискусійним серед дослідників, – це питання участі та

впливу регента Угорщини М. Горті та окремих політиків на здійснення депортацій євреїв із території Угорщини в 1941 та 1944 рр.

Меншою мірою в історіографії висвітлено питання ромського геноциду в межах краю. Чільне місце у вивченні регіонального геноциду ромів у період угорської влади 1939 – 1944 рр. належить дослідникам А. Адаму, Ю. Зейкану, Є. Навроцькій. Їх колективна праця «Білий камінь з чорної катівні: Голокост ромів Закарпаття» [200] є чи не єдиним ґрунтовним дослідженням перебігу антиромської політики на Закарпатті у згаданий період. У дослідженні також зібраний значний емпіричний матеріал у вигляді усних свідчень місцевих ромів, які пережили геноцид, що є цінним джерелом у розумінні порушеної проблеми.

Також слід відзначити окремі наукові розвідки Є. Навроцької [241], М. Панчука [254], М. Тяглою [273], у яких простежена еволюція та напрямки антиромської політики угорської влади на Закарпатті. Важливою працею, у якій порушені термінологічні поняття ромського геноциду, є дослідження російського історика Н. Бессонова «Об использовании терминов «Пораймос» и «Холокост» в значении «геноцид циган» [204]. Серед закордонних праць, у яких детально розглянуті питання ромського геноциду в Угорщині, є праці Д. Кенріка та Г. Паксона [229], Й. Боршоні [290] та дослідників Б. Лутц і Д. Лутц [319].

Однією із найменш розроблених в історіографії проблем, порушеної в дисертаційному дослідженні, є питання примусових робіт у межах краю протягом угорського панування. Ця проблема довгий час була поза межами наукових інтересів дослідників та уваги громадськості. У радянській історіографії вона епізодично розглядалася тільки в контексті теми експлуататорської політики Угорщини на Закарпатті у згаданий період. Подібна тенденція збереглася і в сучасній українській та закордонній історіографії, проте набула вона вже більш детального характеру, зокрема у працях І. Гранчака [243], І. Мазурка [239], О. Русина [264], А. Пушкаша [261] та інших. Проте далі епізодичних, хоч і більш поглиблених згадок розгляд

цього питання не пішов та не виокремився у самостійну тему для наукових пошуків. Серед угорських авторів варто відзначити працю Я. Сабо, який у контексті вивчення оборонних ліній у Карпатах періоду Другої світової війни, детально зупинився на процесі їх будівництва, зокрема й на питанні примусового залучення до цього будівництва населення країни [309]. Окремі аспекти системи примусових робіт у гортіївській Угорщині розглянуті у статті угорського дослідника Г. Нецзе [303].

Єдиним ґрунтовним опрацюванням теми примусових робіт у сучасній історіографії є історико-меморіальне видання «У рабстві: усні історії робітників із Закарпаття 1939 – 1944 років» [187], яке стало наслідком майже річного проекту (з 01.06.2012 – 31.05.2013 р.) фонду «Взаємопорозуміння і толерантність» у співпраці з Ужгородським національним університетом під назвою «Особливості примусової праці в Закарпатті періоду угорської окупації (1939 – 1944) та її сучасне відлуння». Названий проект охоплював різні за жанром матеріали: спогади, архівні документи, наукові статті, формування меморіального туристичного маршруту та зйомки документального фільму про історії примусових робітників на Закарпатті у роки Другої світової війни. Результатом проекту стали перші наукові публікації з порушеної теми проф. Р. Офіцинського [248; 249], у яких уперше було проаналізовано кількісні та якісні характеристики примусових мобілізацій населення як на Закарпатті, так і за межами регіону. Основний акцент робився на розгляді питання примусового залучення населення до будівництва оборонних споруд в межах Закарпаття, зокрема оборонної «лінії Арпада», будівництво якої угорська влада здійснювала впродовж 1940 – 1944 рр.

Вагоме значення у вивченні теми дисертаційного дослідження мають синтезуючі праці з історії Угорщини [232] та Закарпаття, а також окремі тематичні дослідження різних аспектів суспільно-політичного, національного, економічного, релігійного, культурного життя краю періоду угорської влади 1939 – 1944 рр. У цій сфері багато зробив колектив

закарпатських істориків: О. Довганича, З. Пашкуя, М. Трояна, найбільш авторитетних дослідників історії Закарпаття часів Другої світової війни [215]. Загалом радянська історіографія традиційно велику увагу приділяла класовій боротьбі в регіоні, діяльності підпільного комуністичного руху, а також акцентуванні на тотальній експлуататорській, денационалізаторській та фашистській сутності угорського режиму. Подібні синтези із історії Закарпаття періоду угорського панування деякими згаданими авторами були випущені і в період незалежності України, проте значною мірою в оцінці подій вони не відрізнялися, хіба що більше уваги приділялося українському руху опору, окремим аспектам політики угорської влади, а не комуністичному підпіллю та класовій боротьбі [243]. Позитивною особливістю вказаних робіт є введення в науковий обіг потужного пласту фактів і документів, які, незважаючи на їх тенденційний підбір та однобічну оцінку, були використані нами як емпірична база дослідження.

Цікавими є фундаментальні праці російського дослідника А. Пушкаша [260; 261], у яких комплексно висвітлено події, що відбувалися в регіоні у ХХ ст. Варто виокремити дослідження із історії Закарпаття 1918 – 1945 рр. [261], що вражає потужним, часто значно деталізованим джерельним масивом, використаним у роботі, який базувався, як стверджує автор, на архівних даних Чехії, Угорщини, Польщі, Німеччини, Словаччини, Росії, України. Щоправда, робота досить переобтяжена великою кількістю мікрофактів, які певною мірою ускладнюють розуміння загальної картини дослідження. Проте, не зважаючи на таку масивну джерельну базу, в окремих дослідників є певні застереження до наукового апарату монографії. Зокрема, угорський дослідник Закарпаття Ч. Фединець [328], аналізуючи дослідження А. Пушкаша, вказує на недостатній рівень застосування автором останніх робіт із вивчення історії Закарпаття аналізованого істориком періоду, що призвело, на думку Ч. Фединця, до консервативного розкриття окремих ключових питань історії краю. Ч. Фединець вказує також на неточності дослідника у посиланнях на державні архіви та окремі спеціалізовані архівні

установи Угорщини. Проте, незважаючи на певні зауваження, дослідження А. Пушкаша є важливим ґрунтовним синтезом історії Закарпаття першої половини ХХ ст. у зарубіжній історіографії.

Сучасна українська історіографія з історії Закарпаття з точки зору політико-правового стану Закарпаття у складі Угорщини добротню представлена монографіями Р. Офіцинського [247] та І. Мазурка [239]. Так, зокрема, у праці Р. Офіцинського значну увагу приділено вивченню політико-правового статусу регіону в Угорській державі, політичному становищі у краї, національній та релігійній політиці угорського уряду, діяльності провідних політиків, політичних партій та громадських організацій краю та їх впливу на ситуацію в регіоні, діяльності карпатоукраїнської політичної еміграції та розвитку комуністичних ідей на території краю. Ґрунтовне дослідження Р. Офіцинського дозволило ширше розглянути тему угорських репресій у регіоні, зокрема з точки зору внутрішньо- та зовнішньополітичних політичних реалій навколо регіону в період Другої світової війни.

Також у контексті дисертаційного дослідження варто відзначити працю І. Мазурка, у якій вперше з юридичної точки зору зроблена деталізована спроба характеристики угорського державного режиму в регіоні, стану дотримання громадянських та політичних прав місцевого населення, а також аргументовано піддана критиці візія тотального характеру репресивної державної політики в межах краю. Серед інших досліджень, які опосередковано стосуються теми дисертації, варто також наголосити на працях О. Данка [213; 214], П. Чучки [287], О. Барана [202; 203], Ч. Фединець [286; 295] та ін.

Важливою працею в угорській історіографії, яка частково стосується політичних, економічних, соціальних та національно-культурних умов у межах краю у перші роки угорського панування, є дослідження Л. Тілковського, присвячене ревізійній та національній політиці Угорщині 1938 – 1944 рр. [310]. Продуктивно у цьому напрямку працював

закарпатський історик Л. Брензович [292], який детально проаналізував урядову національну політику на Закарпатті стосовно як національної більшості (українців), так і інших національних меншин регіону напередодні окупації краю і в період діяльності військової та цивільної адміністрації. Значна увага в книзі приділяється історичним особам, які відігравали важливу роль у формуванні угорської політики щодо тодішнього Підкарпаття. Його головний висновок полягає в тому, що угорська політика щодо Закарпаття, його національних меншин не була фашистською за своїм змістом і характером.

Таким чином, ґрунтовний огляд історіографії з теми дисертаційного дослідження дозволяє констатувати недостатній науковий рівень окремих аспектів дисертаційного дослідження і дає підстави стверджувати, що деякі моменти залишаються абсолютно не розкритими, а отже, актуальними для подальших наукових пошуків. У свою чергу історіографія, представляючи різні, часто протилежні точки зору на розглянуті в дисертаційному дослідженні проблеми, в поєднанні з комплексом уже наявних та нововиявлених джерел, надає широкий простір для формування альтернативних візій окремих аспектів репресивної політики в Угорщині протягом 1938 – 1944 рр. У цілому наявний масив наукової літератури з теми є достатнім для розуміння предмета дослідження.

1.3. Методологія дослідження

Дослідження теми репресій, особливо в контексті періоду Другої світової, враховуючи її часто політичне забарвлення вимагає відповідної методологічної бази та вибору оптимальних принципів для отримання максимально об'єктивних результатів. Міфологізація та політизація періоду Другої світової війни, в тому числі і в контексті історії Закарпаття згаданого періоду значно ускладнює історичний дискурс особливо навколо такого

проблемного питання, як репресії, враховуючи їх багатогранне трактування як в науковому, так і суспільно-політичному середовищі.

Загалом методологія та проблеми, що з нею пов'язані, є найскладнішими питаннями у сучасних суспільних науках. Уміння застосовувати різні методи та їх комбінації при проведенні наукового дослідження, постановка проблеми й вибір відповідних підходів складають методологію наукового дослідження. Підбір правильного методологічного апарату сприяє максимальній якості виконаного дослідження та підсилює значимість отриманих у ході роботи висновків.

При підборі методологічної складової нашого дослідження ми керувалися намаганнями всебічно, незаангажовано і різносторонньо висвітлити порушену тему, враховуючи її широко дискурсивний характер. У зв'язку із цим методологічну основу дисертаційного дослідження склали принципи: історизму, об'єктивності, системності, комплексності, а також принцип опертя на історичні джерела та хронологічно-проблемний принцип, що дають можливість розглянути явище в контексті конкретного історичного часу й оточення.

Важливим для розуміння багатьох процесів, описаних у цьому дослідженні, став принцип історизму, який використовувався автором практично стосовно всіх порушених аспектів дисертаційної теми. Принцип історизму дав змогу розглядати емпіричні матеріали в логічній і хронологічній послідовності з урахуванням взаємозв'язку всіх його складових елементів. Названий принцип вимагає від дослідника заглиблення у специфіку конкретних історичних умов, у яких розвивалися події, й уникати «модернізації» та «осучаснення» самого історичного процесу. Тому використання цього принципу стало важливим і через значне заідеологізоване нашарування інтерпретацій порушеної теми, що ускладнило розуміння багатьох вузлових моментів дослідження.

Беззаперечно, головним принципом для набуття наукової ваги будь-якого дослідження є дотримання принципу об'єктивності. Досягти

об'єктивності можливо лише тоді, коли дослідник враховує всі точки зору на ту чи іншу подію, зіставляє їхню аргументацію і доводить оптимальні версії. Щоправда, досягти досконалості у цьому на всі 100 % є неможливим, що є природнім із огляду на те, що кожний дослідник є частиною соціуму, вплив якого відбивається на його роботі, особливо в такій «тендітній» науці, як історія. Ще важче дотримуватися цього принципу, досліджуючи віхи вітчизняної історії, зокрема, враховуючи значний суспільно-політичний резонанс, який отримали сьогодні деякі порушені у дослідженні проблеми. Проте клопітка робота з джерелами, бажання максимально їх «розговорити» і зрозуміти, сподіваємося привели, по мірі можливостей, до неупереджених результатів, висвітлених у нашому дослідженні.

Тому одним із ключових історично-методологічних принципів, використаних у роботі, є принцип опертя на історичні джерела. Цей принцип ми використали в усій праці, адже варто погодитися з Н. Яковенко, що тільки «ставлячи джерелу нові і нові запитання, ми примножуємо історичні знання» [289, с. 230]. Не менш важливим є і принцип опори на історіографічний матеріал, оскільки наукової вартості праця може набути тільки в поєднанні з уже наявними доробками в історіографії, що дає можливість вписати власну працю в історіографічний контекст.

Дотримання принципу комплексності під час дослідження дозволило розглянути порушені проблеми у дисертації у взаємозв'язку із іншими дисциплінами, які допомогли обґрунтувати деякі виголошені позиції дослідження. У такому ракурсі, до прикладу, вагомим був історико-правовий аналіз становища Закарпаття у складі Угорщини дослідника І. Мазурка, що дозволило прояснити окремі тенденції репресивної політики Угорщини в регіоні з точки зору тогочасного державного та міжнародного законодавства та визначити ступінь недотримання цих норм угорською владою.

Важливою складовою теоретико-методологічної основи дисертаційної роботи став принцип багатофакторності, який передбачає дослідження усього спектру об'єктивних та суб'єктивних чинників, що впливають на історичні

процеси, явища та події. Завдяки його дотриманню автору, зокрема, вдалося: простежити певну взаємозалежність здійснених репресій (різного характеру) із тогочасними геополітичними процесами, а саме: їх причинно-наслідковий характер; вплив даного фактору на динаміку реалізації угорською владою репресивних заходів протягом аналізованого періоду; визначити внутрішньополітичні передумови здійснення окремих напрямків владної репресивної політики в регіоні.

Принцип системності вимагає дослідження об'єкту як єдиного цілого із узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин. Дотримуючись цього, принципу вдалося висвітлити роль окремих угорських силових структур у реалізації державної репресивної політики на території Закарпаття протягом досліджуваного періоду.

Загалом в основу дослідження покладено хронологічно-проблемний принцип викладу та аналізу матеріалу. Дотримання цього принципу передбачає розподіл теми на ряд проблем, кожна з яких розглядається в хронологічній послідовності історичних фактів і розкриває складові компоненти дослідження. Серед основних порушених проблем, які були розглянуті в розрізі даного принципу, можна виділити наступні: політична «зачистка» півдня Підкарпатської Русі та репресії в окупованій Карпатській Україні, переслідування угорською владою українського і комуністичного підпільних підпільних рухів, формування владної репресивної системи в регіоні, реалізація антиєврейської та антиромської владної політики на території краю та використання примусової праці місцевого населення.

Для реалізації цих принципів, розв'язання поставлених автором завдань та отримання достовірних висновків дуже важливо використовувати як загальнонаукові (синтезу, аналізу, дедукції, індукції), так і ряд спеціально історичних (проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-типологічний, критичний метод, «усної історії», порівняльно-історичний, системно-структурний) методів.

Для аналізу джерельної бази дисертаційного дослідження використано порівняльний та історико-типологічний методи. Також важливим у цьому напрямку стало використання критичного методу, що, враховуючи значне застосування наративних джерел, сприяло виокремленню необхідного пласту інформації. Його застосування дало можливість, зокрема, вибудувати загальну картину функціонування мережі тюрем та концентраційних таборів в окупованій Карпатській Україні весною 1939 р., яке формувалося переважно на джерелах мемуарного характеру.

Огляд історіографії зроблено за структурно-тематичним принципом, що дало можливість розглянути генезу вивчення кожної проблеми, яка мала місце у дисертаційному дослідженні, окремо. У свою чергу, керуючись проблемним підходом при написанні дисертації був застосований структурно-систематичний метод, який дав змогу виробити струнку структуру дисертаційного дослідження.

Використання історико-генетичного методу було необхідне як для вивчення окремих аспектів, порушених у дослідженні, так і всієї теми згалом. Найбільшого застосування вказаний метод знайшов при вивченні діяльності опозиційних до угорської влади політичних рухів. Через призму їхнього розвитку та діяльності вдалося зрозуміти характер репресивних заходів, застосованих з боку влади. Використання цього методу знайшло своє відображення й у дослідженні основних рис антиєврейської та антиромської державної політики, яка мала місце протягом всього перебування регіону у складі Угорщини. Зокрема, при вивченні антиєврейської політики було проаналізовано її еволюцію з моменту становлення гортіївського режиму в Угорщині.

Ще одним вагомим методом для розуміння теми дослідження згалом став метод «усної історії», зокрема інтерв'ювання сучасників аналізованого періоду. Останнім часом пізнання історичних процесів стало нерозривно пов'язаним із усними спогадами очевидців досліджуваних подій, мемуарів та спогадів безпосередніх учасників. Щоправда, робота з усними та письмовими

спогадами вимагає від історика професійного володіння предметом дослідження, накопичення матеріалу для перехресної перевірки з інших джерел. Як зазначає Н. Яковенко, «лише критика тексту є тією пізнавальною операцією, яку можна в строгому сенсі слова назвати методом роботи історика» [289, с. 240]. Тому отримані результати в ході застосування цього методу оцінювалися нами в основному як увиразнення вже отриманих висновків і спостережень. Щоправда, застосування названого методу було важливим у процесі вивчення проблеми використання примусової праці місцевого населення на різноманітних роботах, оскільки під час дослідження документальних джерел виникали суперечливі висновки, вирішити які допомогло використання зазначеного методу.

Важливим для досягнення необхідних результатів у вивченні окремих аспектів порушеної проблеми стало використання порівняльно-історичного (метод компаративного аналізу), або системного методу. Його використання знайшло своє відображення у визначенні характеру репресивної політики угорської влади у зіставленні з аналогічними процесами у сусідніх країнах протягом аналізованого періоду. Також із допомогою історико-порівняльного методу вдалося визначити неоднорідність репресивних заходів, здійснених стосовно двох найбільших опозиційних до угорської влади рухів: комуністичного та українського націоналістичного, що дало змогу зрозуміти сутність владної репресивної політики, яка розвивалася в залежності від зовнішньополітичних обставин. Загалом методи системного підходу та порівняльного аналізу дають найкращі результати в поєднанні. Завдяки використанню цих методів у системі з усіма вищезгаданими методами у якості допоміжних можна досягти повної та об'єктивної картини у дослідженні репресивної політики Угорщини в межах Закарпаття досліджуваного періоду.

Таким чином застосована методологічна база дозволяє комплексно та всебічно висвітлити як окремі складові дисертаційного дослідження, так і вибрану тему загалом.

РОЗДІЛ II

ПОЧАТОК УГОРСЬКИХ РЕПРЕСІЙ НА ЗАКАРПАТТІ (1938-1939 рр.)

2.1. Політичні переслідування на приєднаній частині Підкарпатської Русі (листопад 1938 – березень 1939 рр.)

Криза навколо Чехословацької республіки (далі ЧСР) восени 1938 р. призвела до суттєвого порушення геополітичної рівноваги в Європі напередодні Другої світової війни. Мюнхенська конференція за участі Великобританії, Франції, Німеччини та Італії, яка відбулася 29-30 вересня 1938 р. зумовила фактичну ліквідацію Версальської системи мирних договорів та встановлення повної гегемонії Німеччини в Центральній Європі. Зміна кордонів ЧСР внаслідок рішень конференції призвели до активізації територіальних претензій за етнічним принципом і зі сторони Угорщини, яка протягом всього міжвоєнного періоду прагнула переглянути Тріанонський договір 1920 р. За цим договором територія Угорщини зменшилася з 283 до 93 тисяч квадратних кілометрів, а населення — з 18,2 до 7,6 мільйона. У той же час понад 3,3 мільйона угорців опинилися за межами Угорщини, що призвело до того, що головною метою угорської зовнішньої політики в період між двома світовими війнами стала ревізія кордонів [222]. Проте для цього Угорщині потрібно було шукати союзників. Наприкінці 1920-х років проти Версальської системи виступила Італія, а на початку 1930-х років і Німеччина, що зумовило політичне зближення Угорщини із цими країнами, заручившись підтримкою яких, угорській владі вдалося ініціювати перегляд кордонів [224, с. 183].

У зв'язку із угорськими претензіями, які підтримувала Італія, в додатку до Мюнхенської угоди була сформульована окрема пропозиція про те, щоб угорський та чехословацький уряди дійшли згоди щодо суперечливих питань, пов'язаних із угорською національною меншиною, зокрема й на Підкарпатській Русі [209, с. 190]. Зауважимо, що угорське міністерство

закордонних справ ще 22 вересня 1938 р. надсилало чехословацькому уряду ноту з вимогою передачі чехословацьких територій, населених угорцями, та надання Словаччині та Підкарпатській Русі права на самовизначення, що було проігноровано чехословацькою владою [239, с. 40].

9-13 жовтня 1938 р. в м. Комарно були проведені угорсько-чехословацькі переговори. Паралельно на території Підкарпатської Русі Угорщина розпочала диверсійну акцію так званої «обідраної гвардії» та «вільних загонів», яка мала на меті дестабілізацію політичної ситуації в Карпатській Україні й отримання додаткових аргументів для угорської сторони у здійсненні ревізії кордонів [211, с. 109]. Проте дані переговори не привели до жодних результатів. У свою чергу внаслідок безрезультатних переговорів у Комарно 2 листопада 1938 р. у Відні, за згоди Франції та Великобританії, відбувся міжнародний арбітраж Німеччини та Італії, які прийняли рішення про корекцію державного кордону між Чехословаччиною та Угорщиною з урахуванням етнічного складу населення суміжних територій. Делегація від Карпатської України на чолі із прем'єр-міністром Августиним Волошином, яка перебувала у Відні, участі в засіданнях арбітражу не брала [224, с. 110].

Внаслідок рішень Віденського арбітражу ЧСР передавала Угорщині 12,4 тис. кв. км. території Південної Словаччини і Підкарпатської Русі (включно з найбільшими містами краю Ужгородом, Мукачевом та Береговом). Такий поділ значно ускладнив становище автономної Підкарпатської Русі, яка втратила основні торгівельні та транспортні вузли регіону. Територіально Підкарпатська Русь втратила 1523 кв. км. Згідно з даними чеської статистики на цій території знаходилося 96 населених пунктів, у яких проживало 173 233 чол., із них 164 370 були громадянами ЧСР і 8863 чол. громадяни інших держав. За національним складом до Угорщини було приєднано: 16 466 (10,02 %) чехів і словаків, 33 435 (20,34 %) русинів/українців, 4 534 (2,76%) німців, 83 578 (50,85%) угорців, 81 (0,05%) поляків, 25 427 (15,47%) євреїв та 849 (0,5%) інших [243, с. 294].

Для вирішення спірних питань згідно із Віденським арбітражем була створена угорсько-чехословацька делімітаційна комісія, при якій діяли 11 підкомісій. До їх компетенції входило вирішення проблем загальнополітичного, військового, територіального, етнографічного, фінансового, господарського, торговельного та правового характеру, зокрема питання громадянства й оптації населення суміжних земель. До спільної чехословацько-угорської комісії були включені два українці, два словаки та один чех. Уряд Карпатської України у цій комісії представляли Ю. Бращайко та М. Долинай [190, с. 258]. Між представниками Карпатської України та Угорщини була досягнута домовленість про систему пропуску для населення через новостворений кордон, вивіз майна з переданої Угорщині території. Комунікаційна лінія повинна була почати діяти 9 січня 1939 р. Евакуація державних установ і їх майна із анексованих територій повинна була завершитися до 10 листопада 1938 р. Уряд Підкарпатської Русі був перенесений до міста Хуст, який став новим адміністративним центром автономії. Евакуацією керували В. Комаринський, Д. Німчук і В. Гренджа-Донський [224, с. 111]. Крім евакуації владних установ, із окупованих міст переносилися й українські громадсько-культурні та освітні установи. Так, Берегівську українську гімназію було перенесено до с. Білки, Мукачівську – до Сваляви і Ракошина, Ужгородську – до Перечина. Разом із навчальними закладами до нових дислокацій переїхала і більша частина студентів та викладачів даних навчальних закладів [287, с. 89].

Під час евакуації зі сторони угорського населення часто здійснювалися провокації. Найбільш напружена ситуація була в Ужгороді, де виникали навіть збройні сутички між загонами так званих «чорнорубашників» та загонами Української Національної Оборони (УНО), створеної ще напередодні Мюнхенської конференції [228, с. 130; 184, с. 118]. Крім того, протягом 3-10 листопада угорськими терористами здійснювалися неодноразові напади на чеських прикордонників та на евакуаційні конвої [209, с. 295].

Незважаючи на те, що Віденський арбітраж передбачав передачу Угорщині територій, заселених переважно угорцями, проте до її складу потрапила і значна частина населених пунктів, у яких угорці склали меншість від загальної кількості населення. Так, зокрема, із 96 населених пунктів, які відійшли до складу Угорщини, 13 було із більшою частиною українського населення, а ще в 11-ти угорці склали менше половини населення, в тому числі і в найбільших містах краю – Ужгороді та Мукачевому [190, с. 258-263]. Серед сіл із переважачою кількістю українського населення, які перейшли до Угорщини, були: Баранинці, в яких проживало 77 % українців, у Йоврі (теперішнє с. Сторожниця – Ю.С.) – 62 %, у Дравцях – 93 %, у Коритнянах – 72 %, у Квасові – 85 %, у Вишніх Реметах – 92 %, у Нижніх Реметах – 93 %, в Чепі – 67 % [209, с. 195]

Після вступу угорських військ на територію південної частини Підкарпатської Русі до грудня 1938 р. діяла тимчасова військова адміністрація. У листопаді 1938 р. міністром внутрішніх справ Угорщини Ф. Керестеш-Фішером, урядовим комісаром спочатку в Мукачеві, а згодом і в Ужгороді та Берегові був призначений З. Фекешгазі (згодом Ж. Перені), який координував свої дії разом із угорським генералом Ціглером, що був призначений керівником військової адміністрації. У їх підпорядкуванні був спеціальний політичний відділ угорської армії, а також жандармерія, які розпочали політичні зачистки новоприєднаних територій [218, с. 202]. Військова адміністрація діяла протягом одного місяця.

17 грудня 1938 р. урядовим розпорядженням № 9.330 про «Новий порядок функціонування адміністрації на звільнених територіях Верхньої Угорщини» було відновлено поділ на комітати. Був організований комітат Унг (центр – Ужгород), комітати Берег і Угоча тимчасово були об'єднані в один комітат (центр – Берегово). Ужгород і Мукачеве отримали статус міст безпосереднього комітатського підпорядкування з власними магістратами [210, с. 74]. 22 грудня 1938 р. військова адміністрація остаточно була замінена на цивільну [239, с. 43].

Період військової адміністрації відзначився політичними зачистками у приєднаних населених пунктах. У першу чергу здійснювався активний тиск на слов'янську, зокрема українську, меншість на новій території. За повідомленням газети «Нова Свобода», вже в перший місяць існування угорської адміністрації в Ужгороді було заарештовано близько 900 осіб, переважно українців, які брали участь у громадсько-політичному житті періоду ЧСР [93]. У деяких українських селах, які відійшли Угорщині, були проведені маніфестації населення з вимогою приєднання до автономної Карпатської України. Так відбулося у двох селах Ужгородського округу – Дравцях та Баранинцях, де в листопаді 1938 р. дійшло навіть до сутичок із угорськими військовими [134]. У зв'язку із цим Дравці та Баранинці, як найбільш свідомі українські села, постійно перебували під наглядом угорської жандармерії.

У листопаді 1938 р. слідчі жандармерії запропонували інтернувати жителів Дравець І. Сливку, І. Галайду та І. Мигалину, діяльність яких, за визначенням жандармерії, «призвела до того, що ще й сьогодні 75 % населення Дравець є проукраїнськи налаштованими». Також пропонувалося інтернувати жителів с. Баранинці І. Данка, П. Куніка та З. Німеця, яких звинуватили в тому, що в період чеської влади вони були активістами аграрної партії, а також давали негативні оцінки діям угорської влади під час приходу угорських військ. За подібними звинуваченнями пропонувалося також інтернувати й жителя с. Холмці М. Головея [7, арк. 2]. Негативне ставлення до угорської адміністрації в названих селах було також і після повної окупації Карпатської України. В одному з донесень ужгородського окружного начальника за березень 1939 р. інформувалося про збройні виступи жителів с. Дравці проти угорських солдат [37]. Проте потрібно відзначити, що в період розслідування справ більшості зазначених осіб угорські органи не здійснювали їх арешт відразу, що давало можливість багатьом втекти через демаркаційну лінію до Карпатської України. Це

свідчить про системний тиск офіційних силових структур на проукраїнський актив регіону, проте на цьому етапі він ще не набув жорсткого характеру.

Щоправда, в багатьох населених пунктах частими були випадки викрадення та вбивства людей, яких підозрювали в проукраїнській діяльності. Проте більшість таких випадків фіксувалися зі сторони терористичних загонів, які продовжували активно діяти на новоствореному пограниччі. Так, зокрема, угорськими терористами в с. Руська Долина було викрадено та вбито колишнього просвітянина Маслея, а в с. Чома був побитий М. Ворон, батько секретаря партії УНО А. Ворона, від чого той згодом загинув [168, с. 424]. У с. Радванка поблизу Ужгорода був застрелений секретар місцевої «Просвіти» С. Клева [116]. У Мукачеві у прикордонній смузі був викрадений чернець ЧСВВ М. Сабелька, якого звинуватили в тому, що він був «українцем». Два тижні його протримали у в'язниці, що знаходилася в Мукачівському замку, де розміщувався один із штабів угорських терористів. Після звільнення він згадував, що, крім нього, у в'язниці сиділо ще 12 чол., яких також звинуватили в проукраїнській діяльності. Всі ув'язнені зазнавали фізичних знущань зі сторони терористів. [168, с. 423].

Також після встановлення угорської влади на півдні Підкарпатської Русі угорськими силовими органами почали складатися списки українських діячів, які переїхали на територію Карпатської України і вважалися небезпечними для угорської державності. Сьогодні знайдено та опубліковано щонайменше один такий список, у якому містилося близько 140 активних діячів, переважно представників інтелігенції та службовців Карпатської України. Цей документ не містив жодних вихідних даних, але лінгвістичний та текстологічний аналіз цих списків дав можливість дослідникам припустити, що він був укладений приблизно в листопаді 1938 р., ймовірно, в Ужгороді відділами угорської контррозвідки [288, с. 42-43].

Проте потрібно зауважити, що активні переслідування політичного характеру відбувалися тільки протягом періоду діяльності військової

адміністрації, зокрема до кінця грудня 1938 р. Саме військові були найбільш реакційно налаштовані до будь-яких проявів опозиції до нових порядків. У свою чергу із запровадженням цивільної адміністрації в межах півдня Підкарпатської Русі та Словаччини влада навіть робила кроки до пом'якшення політичних переслідувань місцевого населення. Так, указом регента від 29 грудня 1938 р. помилюванню підлягали ті чехословацькі громадяни й ті особи чеської, словацької та русинської національності, незважаючи на їхнє громадянство, які вчинили проступки політичного характеру в період політичної напруги між Угорщиною та ЧСР. Такими вважалися порушення проти «безпеки угорської держави, здійснення влади, внутрішньої системи, територіальної недоторканості, проти визнання та доброго імені державних установ» [239, с. 84].

Проголошена амністія була наслідком угорсько-чехословацької угоди, підписаної в Будапешті 23 грудня 1938 р., і мала бути введена стосовно політичних в'язнів в обох країнах. Окремим меморандумом, укладеним внаслідок згаданих переговорів в Будапешті, передбачалося, що уряди обох країн також будуть дотримуватися права і свобод своїх громадян та уникатимуть переслідування громадян у зв'язку із політичним напруженням між своїми країнами. Ця домовленість, зокрема, стосувалася переважно жителів розділених територій Словаччини та Підкарпатської Русі. [332, р. 133]. Проте в подальшому вона до кінця так і не була реалізована обома сторонами.

Особливо активних утисків зазнало населення сіл, де були окремі слов'янські поселення-колонії, створені в період чехословацької влади на території компактного розселення угорців. Це були переважно чеські та словацькі військові поселення, створені з метою охорони прикордонної з Угорщиною смуги, а також головних залізничних станцій. У них проживала також і значна частина українських поселенців, яких переселили із гірських районів Підкарпатської Русі в період земельної реформи 1928 р.

Таких поселень в межах півдня регіону протягом чехословацького періоду було створено 13 [286, с. 85].

Севлюський окружний начальник зазначав згодом у своєму повідомленні про українських поселенців сіл Матієво, Фанчикове, Вербовець та Нове Село: «Ці русинські поселення обов'язково треба ліквідувати шляхом повернення їх мешканців на попередні місця, тим більше, що ці русини є православними, виразно протиугорського напрямку» [215, с. 46-47]. Відразу після встановлення угорської влади в листопаді нова влада взялася за арешти та примусові виселення колишніх колоністів. Поселенців часто виганяли із своїх господарств за межі нового кордону. Згідно з чехословацькими даними деяких колоністів відправляли у спеціальний табір в м. Естергом [325]. За повідомленням газети «Нова Свобода», подібні акції мали місце, зокрема, в селах Велика Бовтрадь та Руська Долина [120].

Аналогічний тиск на чеські та словацькі колонії чинився й на території півдня Словаччини. Вже 11 листопада з ініціативи угорського генерального штабу більшість колоністів, які отримали землі внаслідок земельної реформи 1928 р., були оголошені ворогами держави і підлягали виселенню за межі нових кордонів. Солдати і жандарми без будь-якого дозволу та у співпраці з місцевим угорським населенням здійснювали обшуки у колоністських поселеннях, забирали запаси продовольства, худобу, зерно. При цьому використовувалися крайні засоби насильства, погроз, побиттів й очорнення всіх, хто не був угорцем: словаків, чехів, русинів та євреїв [299]. Таким чином створювалися нестерпні умови, які примушували колоністів самих покидати свої будинки.

Примусові виселення траплялися не тільки в чеських поселеннях-колоніях, але й в Ужгороді та інших населених пунктах. Так, 27 листопада 1938 р. в Ужгороді місцева поліція націоналізувала все майно чеського реставратора Й. Комарка, а його самого депортувала на територію Карпатської України [119]. Подібна ситуація склалася і з іншими «ужгородськими» чехами В. Грушкою, В. Радлом та Ф. Якубинським,

А. Павлищак, яких у грудні 1938 р. під тиском змусили покинути Ужгород та все своє майно в межах міста [117]. У лютому 1939 р. в Ужгороді, незважаючи на дозвіл угорського міністерства закордонних справ, було заарештовано чеську журналістку М. Валентову, яка робила репортаж на відступлених за Віденським арбітражем землях [94].

Такі дії угорської влади викликали протест як із боку центрального чехословацького, так і автономного уряду Карпатської України. Як контрзаходи на дії угорської влади у 20-тих числах листопада із території Карпатської України в Угорщину було виселено 700-800 місцевих угорців та проугорськи налаштованих русинів. Тільки у зв'язку із загостренням подібних взаємних акцій 1 грудня 1938 р. угорська правова підкомісія вирішила дозволити вигнаним чехословацьким колоністам повернутися за своїм рухомим майном, проте із заборонаю подальшого проживання. Щоправда, згодом, як виняток, 300 переселенцям-русинам, яким не було де жити, тимчасово дозволили повернутися на свої колишні місця проживання терміном до осені 1939 р. [325]. Згодом, 18 лютого 1939 р. в Будапешті між угорською та чехословацькою стороною був укладений договір, який передбачав можливість вивозу чехословацькими громадяни рухомого майна із територій, що відійшли до Угорщини. У свою чергу вивіз дорогоцінних речей чи цінних паперів можливий був тільки з дозволу Угорського національного банку. Заборонялося вивозити мистецькі, культурні, історичні предмети, які становили певну цінність [80].

Утисків у нових політичних реаліях зазнавала і єврейська громада, представники якої брали активну участь у громадсько-політичному житті краю в чехословацький період. Значну частину євреїв, які не мали чехословацького громадянства, в перші місяці після арбітражу було депортовано за межі Угорщини. Як зазначав голова комісії для біженців при уряді Карпатської України М. Бандусяк, із усіх депортованих до Карпатської України число євреїв було найбільше [145]. Окрім відсутності громадянства,

багато євреїв зазнавали тиску за прокомуністичні та прочеські настрої, які були дуже поширені серед місцевого єврейства.

У листопаді 1938 р. угорська жандармерія розпочала слідство проти С. Гершковіча, мешканця с. Концово, якого звинуватили в антиугорських та прокомуністичних висловлюваннях, а також у співпраці із чеськими силовими структурами. Подібні звинувачення були висунуті М. Шварцу жителю с. Розівка, якого підозрювали у тому, що він будучи сільським старостою в період чеської влади, намагався відкрити в селі чеську школу. Крім того, перед приходом угорських військ він всіляко протидіяв поширенню серед населення угорських листівок та забороняв вивішувати на будинках угорські прапори [8, арк. 3-4]. У с. Петрові, за повідомленнями газети «Нова Свобода», угорські солдати взагалі побили до смерті місцевого єврея Ф. Шамуеля та важко ранили Є. Розенфельда за те, що ті ще за чеської влади пожертвували 10 тис. корун на оборону держави [120]. Подібні звинувачення, як правило, базувалися на свідченнях місцевих неєврейських жителів, що часто було наслідком їх особистої ненависті до сусідів євреїв та антисемітизму. Частими були також прояви побутового насильства проти євреїв на вулицях населених пунктів, особливо в середовищі місцевих угорців та німців [221, с. 300].

Проте найбільшого утиску місцеві євреї зазнали в економічній сфері. Так, зокрема, на новоприєднаних територіях були введені законодавчі обмеження займатися євреям економічною діяльністю, що було наслідком дії в Угорщині так званого I «єврейського» закону від 29 травня 1938 р, за яким участь євреїв в економічній та публічній сферах обмежувалася 20-ти % лімітом. Це зумовило зменшення можливостей для їх заробітку, особливо в сфері торгівлі та послуг, де участь євреїв була домінуючою в регіоні. Також, потрібно відзначити, що на нових територіях реалізація антиєврейського законодавства набувала жорсткіших форм, ніж на інших територіях Угорщини через значний вплив тут військових, які були найбільш радикально налаштовані проти євреїв [221, с. 301-302]. Щоправда, варто

зауважити, що незважаючи на певні утиски, місцеві євреї з ентузіазмом сприйняли нову владу та покладали великі надії на своє майбутнє у складі Угорського королівства.

У свою чергу наголосимо, що не всі місцеві угорці після встановлення угорської влади позитивно сприйняли нові порядки. Голова Об'єднаної угорської партії в ЧСР Я. Естергазі в особистому колі зізнавався, що він побоюється за угорців, які знову опинилися в Угорщині. За його словами, «20 років вони користувалися демократичними свободами, і тепер їм важко буде пристосуватися до угорського феодального режиму» [325]. Крім того, на територіях, які відійшли до Угорщини, значно ускладнилася економічна ситуація, особливо в Ужгороді та Мукачеві. Як зазначав англійський журналіст Майкл Вінч, який у січні 1939 р. відвідував передмістя Мукачева, «за три місяці кількість населення зменшилося з 26 тис. до 16 тис. Якщо раніше Мукачеве було центром торгівлі, то тепер воно перетворилося у звичайне прикордонне містечко» [164, с. 155]. У прикордонних населених пунктах значно виросли ціни, зупинилося виробництво та торгівля, що стало наслідком порушення звичної господарської кооперації між низинною та гірською частиною краю. У свою чергу продукція, переважно сільського господарства, яку виробляла низинна частина Підкарпатської Русі, не знайшла своєї ніші на угорському ринку через значну його перенасиченість аналогічними товарами. Для угорської економіки важливими ресурсами були ліс і сіль, які знаходилися переважно на території Карпатської України. Невдоволення місцевих угорців також посилювала земельна урядова політика, за якою звільнені землі слов'янських колоністів роздавалися вихідцям із трианонської Угорщини, а не місцевим малоземельним угорцям, що призвело до певної соціальної напруги між ними [296, с. 239].

У політичній сфері після встановлення угорської адміністрації в листопаді 1938 р. в межах трьох округів майже повністю була ліквідована багатопартійна система часів ЧСР. Зокрема, під заборону підпадала діяльність всіх партій соціалістичного, чеського та українського

спрямування. Крім того, їхнє майно було заарештовано, а їх представники втратили свої повноваження в органах місцевого самоврядування [239, с. 100]. Подібна заборона стосувалася і ряду громадсько-культурних організацій. Проте, незважаючи на це, на півдні Підкарпатської Русі продовжували свою підпільну діяльність деякі комуністичні комітети, які на момент приходу угорських військ уже знаходилися в підпіллі. Так, наприклад, після від'їзду бюро крайкому закарпатської КПЧ в Ужгороді підпільний осередок очолив М. Ротман, у Берегові – Й. Товт, у Мукачеві – С. Габерман. У листопаді 1938 р. М. Ротман встановив зв'язок із керівником підпільного осередку в Кошіце З. Шенгерцом, з яким було досягнуто домовленості про координацію дій двох підпільних комітетів [242, с. 108, 113].

Названі осередки займалися нелегальною пропагандистською діяльністю, поширюючи листівки та різні написи проти угорської окупації. Єдиними партіями, які продовжували свою легальну діяльність на територіях, що відійшли до Угорщини, були: Автономний землеробський союз (АЗС), Автономна національна партія, Словацька народна партія Глінки, Об'єднана Державна християнська соціалістична та Угорська національна партія [239, с. 100].

Ще перед вступом в Ужгород угорських військ в місті була створена так звана «Угорська народна рада», головою якої став колишній депутат чехословацького парламенту, член партії АЗС Е. Корлат, а її секретарем було призначено К. Кесерю. Цей орган фактично став перехідною владою в місті під час відходу чехословацької адміністрації та перед встановленням угорської. Представники «народної ради» в Ужгороді, а також в інших населених пунктах, де були створені подібні структури, згодом стали політичними радниками при військових комендатурах [35]. Вони консультували з адміністративних та політичних питань, зокрема у справах місцевих жителів, які були запідозрені угорською жандармерією в антиугорських настроях. Також такі ради були створені в Мукачеві та

Берегові. У свою чергу їх діяльність не була легалізована новою угорською владою [239, с. 42].

В Ужгороді також була створена окрема «Руська народна рада» як представницький орган «руського» населення краю території Підкарпаття. На чолі ради були місцеві проугорські діячі, зокрема С. Фенцик, М. Демко, О. Ільницький, єпископ О. Стойка та ін. Метою створення цього неофіційного органу було звернення до угорського уряду з проханням ввести війська на територію краю для забезпечення порядку та спокою на всій території Карпатської України. Із цією метою 21-го листопада до Ужгорода прибув Міклош Козьма – ставленик регента Угорщини Міклоша Горті та безпосередній координатор так званої «малої війни» угорських диверсійних груп на території Карпатської України [192, с. 122-123].

Його завданням було нав'язати тісні зв'язки з «Руською народною радою», а також керувати наступом угорських військ на територію Карпатської України, яке повинно було розпочатися 22 листопада [277]. Керівництво воєнними операціями було доручено офіцеру угорського генштабу Шандору Гомлоку [261, с. 217]. Для здійснення повної окупації Карпатської України угорський генштаб мобілізував воїнів запасу Дебреценського військового округу, і всі війська було приведено в бойову готовність. 20 листопада угорська преса розповсюдила повідомлення про прохання «Руської народної ради» до уряду Угорщини визволити весь край. Було використано також звернення 200 із 325 греко-католицьких священників, які 3 листопада зібралися у великому залі єпархіального управління в Ужгороді і просили угорський уряд зайняти й ті території, які згідно з Віденським арбітражем не ввійшли до складу Угорщини [283, с. 20]. Проте в останній момент, за згадками самого керівника майбутнього вторгнення до Карпатської України М. Козьми, від угорського уряду надійшов наказ про припинення підготовки до наступу, що згодом, як з'ясувалося, було результатом впливу Німеччини та Італії, котрі виступали проти воєнної акції на території Карпатської України [192, с. 124].

Крім підготовки до широкомасштабного наступу, який планувався угорською владою у другій половині листопада, після Віденського арбітражу територія півдня Підкарпатської Русі стала новим центром підготовки угорських терористичних загонів «Rongyos Garda» («Обідрана Гвардія») та «Szabadcsapatok» («Вільні Загони»), які спільно із польськими терористами продовжували вчиняти диверсії на території Карпатської України. Перманентні напади на територію Підкарпатської Русі почали здійснюватися ще з початку жовтня 1938 р., проте після листопада вони набули більшої інтенсивності [302, с. 64]. За польськими та німецькими даними, кількість угорських терористів, які брали участь у нападах на територію Карпатської України, сягала 1500-1600 чол. [220, с. 143]. Щоправда, згідно з даними чехословацької служби безпеки, 1 січня 1939 р. в Ужгороді перебувало 6000 терористів, готових до проведення диверсійних акцій на території Карпатської України [209, с. 297].

Вербування в терористичні загони, нерідко примусове, здійснювалася як на новоприєднаній території, так і в самій Карпатській Україні. В. Комаринський, який очолював відділ преси і пропаганди в уряді Карпатської України, писав до Президії Міністерства внутрішніх справ: «Голошу, що останніх днів знову починають занепокоюючу роботу на границях мадярські терористи, не є то родовиті терористи мадяри, але се є з одної сторони утікачі-дезертири з нашої армії, а з другої сторони прикленники Др. Фенцика, Бродія і Демка, які втекли з нашої території до Мукачева. Після вичислення є таких людей около 300» [211, с. 135-136]. В одній із польських радіограм про перебіг спецоперації на території Підкарпатської Русі вказувалося, що із 2 тис. цивільних партизан, які дислокувалося в районі Берегова, частина була місцевими русинами [78]. Фактично мова йшла про терористичні загони, які почали формуватися на захопленій Угорщиною підкарпатській території. Терористичні військові групи мали конспіративні назви – «Служба гонведського прогнозу погоди»,

«Управління по уточненню крат», «Інженерна контора». Центр керівництва терористами знаходився в с. Береги, неподалік від м. Берегова [230, с. 37].

Диверсійні акції здійснювалися переважно на прикордонних територіях. Протягом листопада-грудня 1938 р. напади угорських терористів фіксувалися майже щоденно. Постійні провокації терористів викликали незадоволення навіть серед угорського військового командування в прикордонній зоні, оскільки могло спровокувати збройний конфлікт із чеськими військами, до якого вони не були готові. Про це військові постійно повідомляли в генштаб [303, с. 129].

Такий стан справ показав, зокрема, найгучніший напад угорських терористів, що стався 6-7 січня у Росвигові поблизу Мукачева. Кількість угорських терористів нараховувалося від 200 до 250 осіб. Участь у цьому інциденті взяли й регулярні частини як угорської, так і чехословацької армій. Обидві сторони використовували в боях і бронемашини [230, с. 37-38]. У результаті угорської провокації чеська сторона обстріляла місто, яке перебувало під владою Угорщини, а окремі загони навіть увійшли до міста. На місто було випущено близько 30 мін, які долітали навіть до його центру і пошкодили міський театр та ресторан «Чіллог» [302, с. 79]. Під час сутички загинуло 5 чехословацьких солдатів, 12 було поранено та 5 взято у полон. У свою чергу втрати угорської армії такі: загинуло 19 воїнів, ще 23 солдат були поранені і полонені. Серед угорських загиблих були і терористи, але їх кількість угорською стороною не зазначалася [302, с. 82].

Тогочасна угорська пропаганда намагалася зобразити цю сутичку в античехословацькому дусі. У багатьох угорських виданнях та засобах масової інформації інших європейських країн подавалися однобічні публікації, а також було розповсюджено фотознімок чеського броньовика, який потрапив у канаву на околицях Мукачева [230, с. 38]. Щоправда, у європейській пресі ця провокація набула переважно протилежного розголосу. Так, наприклад, нацистський друкований орган «Völkischer Beobachter» підкреслював угорський слід у здійсненні цього інциденту, а також

наголошував на зв'язку із іншими подібними нападами на населені пункти Сланець, Шурани та Мецензеф. Про зв'язок нападу на Шурани із мукачівським інцидентом також вказувала британська «The Daily Telegraph», яка усю відповідальність покладала на угорську сторону [114].

У зв'язку із резонансністю цієї події була створена окрема угорсько-чехословацька комісія, яка займалася розслідуванням деталей інциденту. Проте діяльність комісії переважно супроводжувалася взаємними звинуваченнями в розпалі ворожнечі. У кінці січня сторонам вдалося досягти компромісу, і преса більше не акцентувала на цьому конфлікті. Також було відновлено діяльність міждержавної делімітаційної комісії та її підкомісії, що була призупинена внаслідок мукачівського інциденту [325].

Загалом напади терористів із різною інтенсивністю здійснювалися до березня 1939 р. Значне поживлення диверсантів фіксувалося в лютому 1939 р. перед запланованими виборами до Сойму Карпатської України 12 лютого 1939 р. Станом на 10 лютого 1939 року угорські терористи 22 рази здійснювали напади на кордони Карпатської України. Наголосимо, що мова йде лише про ті напади, які відбивали загони Карпатської Січі. Так, зокрема тільки у Великому Березному станом на 25 лютого 1939 року було ув'язнено 345 угорських терористів, що свідчить про масовість терористичних нападів [211, с. 138]. Уже під час окупації Карпатської України, яка розпочалася 14 березня терористичні загони стали авангардом угорських частин, які наступали на територію краю. Саме загони так званих «диких мадярів» були рушієм угорського терору проти місцевого проукраїнського населення та загонів Карпатської Січі в перші тижні після окупації регіону.

Оцінюючи політичне становище в межах півдня Закарпаття після Віденського арбітражу і до повної окупації краю у березні 1939 р., можна констатувати значне згортання політичних прав і свобод місцевого населення. Особливо жорстких переслідувань зазнавали місцеві жителі за прочеські, проукраїнські та прокомуністичні настрої. Угорські силові структури активно перевіряли політичне минуле особи, визначаючи її

«благонадійність» для нової влади. Значних утисків зазнали слов'янські поселення-колонії, які були створені чехословацькою владою в зонах компактного проживання угорської меншості. У багатьох жителів таких поселень (переважно українців, чехів та словаків) конфісковували все майно, а самих депортували за межі Угорщини. Утисків також зазнала і єврейська громада, на яку розповсюджувалася дія угорського антиєврейського законодавства, що обмежувало участь євреїв у суспільно-політичному та економічному житті регіону. Приєднана територія також стала центром формування терористичних загонів, які здійснювали диверсійні напади на територію Карпатської України майже до повної її окупації в березні 1939 р.

2.2. Репресії в окупованій Карпатській Україні (березень-червень 1939)

13 березня 1939 р. доля Карпатської України остаточно була вирішена. Саме цього дня в Берліні угорському послу Деме Стояї вручили телеграму, в якій німецькою стороною було зазначено про фактично надану можливість Угорщині окупувати Карпатську Україну. Уже 14 березня о 6 годині ранку почалися перші прикордонні сутички угорських військ із чехословацькими прикордонниками, проте широкомасштабний фронтальний наступ розпочався тільки 15 березня. Він здійснювався за задумом угорського генштабу у трьох основних напрямках: ужгородському (Перечин-Великий Березний-Ужок), мукачівському (Мукачево-Свалява-Нижні Верецьки) та хустському (Королево-Хуст-Рахів-Ясіня). Протягом 14-15 березня угорський наступ ще стримували чехословацькі прикордонники, проте після входження німецьких військ до Праги їх фактичний опір припинився [243, с. 330-331]. Єдиною силою, яка в подальшому протистояла угорцям, були тільки слабо озброєнні та розпорошені загони Карпатської Січі, які після оголошення незалежності Карпатської України стали армією молодого держави.

Придушення збройного опору в Карпатській Україні і ліквідація антиугорських проявів у перші тижні окупації позначилася брутальними і

масовими арештами та навіть розстрілами. Найжорстокішого ставлення з боку угорських військових у перші дні окупації зазнали полонені карпатські січовики та їх командири. У ході бойових дій угорські військові часто розстрілювали військовополонених січовиків без будь-якого суду та слідства. 16 березня угорські терористи розстріляли у Великому Бичкові районного коменданта Карпатської Січі поручика П. Волощука. 17 березня гонведи взяли в полон і розстріляли керівника іршавських січовиків В. Галаса. Подібна доля спіткала коменданта Волівської Січі С. Фігуру [324]. У Тур'ї Реметі на Перечинщині був жорстоко закатований поручик Карпатської Січі М. Виноградський. 19 березня у соляних шахтах с. Солотвино разом із 15-ма січовиками були розстріляні керівник штабу Карпатської Січі полк. М. Колодзінський та його ад'ютант З. Коссак [168, с. 310-311]. В окремих випадках за полонених січовиків заступалися і місцеві проугорські діячі. Так сталося у с. Новоселиця (сьогодні Тячівського району – *Ю.С.*), де сільський греко-католицький парох о. С. Бендас заступився за 16 місцевих січовиків, яких мали відвести на «тривалу покуту» із щоденним побиттям до Тячева. Проте через клопотання священника обмежилися кількома ударами в обличчя, що здійснили у жандармському відділку с. Нересниця [246, с. 65].

Масові розстріли полонених були зафіксовані в різних частинах Карпатської України: у Діброві (32 осіб), Бороняві (36 осіб), Тячеві (77 осіб), Чинадієві (23 осіб), Перечині (8 осіб), Квасах (8 осіб) та інших місцевостях. Під час наступу в районі Севлюша, Великої Копані, Королева, Рокосова в напрямку на Хуст гонведи розстрілювали багатьох захоплених у полон січовиків, а поранених добивали [324]. Про такі випадки згадували й угорські військові, які вели наступ у цьому напрямку. Так, зокрема, угорський капітан Імре Сентипал зазначав, що після бойових дій вздовж дороги на Хуст ним було нараховано 23 тіла розстріляних січовиків [308, с. 109].

Також у військових лікарнях у Хусті та Кривій угорськими військовими були вбиті поранені в попередніх боях січовики, яких добивали безпосередньо на місці. Часто розстрілам передували жорстокі тортури, яких

знавали полонені січовики, що детально описано, зокрема, у щоденнику В. Гренджі-Донського та у спогадах багатьох очевидців тих подій [168, с. 296-300]. У ряді місць, наприклад, у районі села Оноківці розстріли членів Карпатської Січі фіксувалися навіть кінознімальним апаратом [224, с. 195]. Траплялися випадки зґвалтування угорськими солдатами жінок, переважно членів Жіночої Січі, галичанок за походженням, за яких, як свідчить В. Гренджа-Донський, «... не було кому інтервенювати та падати навколішки перед злочинцями, як то робили нещасні автохтонні матері ув'язнених дочок». Зокрема, факти зґвалтувань жінок угорськими гонведами були зафіксовані в Хусті, Королеві, Ясіні, Квасах [168, с. 295-296].

Проте найчисельніші групи січовиків були розстріляні поблизу новоствореного угорсько-польського кордону в районі Верецького перевалу, куди в другій половині березня були відведені групи полонених січовиків-галичан, яких розстрілювали без суду та слідства. Розстріли здійснювалися переважно польськими військовими. На це, зокрема, проливає світло лист і рапорт співробітника польського посольства у Берні Є. Стемповського на ім'я віце-прем'єра еміграційного уряду С. Кота від 29 жовтня 1940 р., де характеризуються причини наростання ворожнечі в українсько-польських відносинах в Галичині. «Для оцінки цього явища, – зазначалося тут, – варто зважити, що власне в цій прикордонній місцевості у 1938-1939 рр. мали місце незаконні страти польською поліцією і КОП (*Корпус прикордонної охорони – Ю.С.*) українців. Небажаних осіб офіційні особи з поліції та КОП підводили до угорського кордону і там без жодних формальностей убивали. Восени 1939 р., після опадання листя з дерев, у кількох місцях були знайдені трупи українців, жертв цих страт. Один з урядників станіславівської політичної поліції, котрий брав участь у цих операціях і перейшов після початку війни на службу до угорців, зізнався щодо походження знайдених решток. Очевидно, що такого роду насильства і безправ'я завше викликають різку реакцію» [327].

Так, зокрема, 18 березня 1939 р. полонених січовиків (за деякими свідченнями очевидців – 7-8 колон по 70-80 чол. у кожній) угорські військові пригнали до новоствореного польсько-угорського кордону в районі Верецького перевалу та передали польській стороні. Це були в основному галичани, які вважалися громадянами Польщі та брали участь у створенні Карпатської України [284, с. 57].

Польські прикордонники спочатку розмістили полонених у казармах, а потім групами по 10-20 осіб виводили уздовж хребта та розстрілювали в різних місцях. Тіла скидували зі схилу та прикопували землею. Розстріли відбувалися по обидві сторони кордону над сучасними селами Нова Розтока і Верб'яж та між Петросовцею, Жупанами й Лазами. Загальна кількість розстріляних, за свідченнями очевидців, могла сягати 500-600 осіб [284, с. 58]. Проте в повідомленні жителів с. Верб'яж «Надзвичайній комісії з розслідування звірств мадярсько-фашистських окупантів» у Мукачеві зазначалося, що на 3-й або 4-й день після початку окупації угорськими військами через село жандармами було провезено тільки 44 січовиків, яких на перевалі згодом розстріляли. Як наголошувалося в повідомленні, про це місцеві жителі зробили висновок із стрільби, яку було чути з боку перевалу та частин тіл, що їх згодом звідти приносили місцеві собаки [57].

У свою чергу протягом 2008–2011 рр. в районі Верецького перевалу археологами були проведені ексгумаційні роботи, внаслідок яких віднайшли залишки 10 трупів січовиків поблизу с. Верб'яж і 7 поблизу с. Лази. Ще одне поховання археологами було виявлено в районі с. Жупани, де, за припущеннями, може знаходитися близько 20 трупів. На знайденій могилі біля с. Лази було виявлено кульові отвори на двох черепних коробках від польського маузера та пістолета [317; 322]. Однак археологам поки що не вдалося підтвердити масовість розстрілів на Верецькому перевалі. Як припускає історик О. Пагіря, це буде важко зробити, зважаючи на те, що погано прикриті землею людські залишки після танення снігу навесні 1939 р. порозтягали лісові звірі [253].

Інша група галичан (30-40 осіб) була розстріляна польськими прикордонниками та угорськими військовими на Татарському перевалі поблизу Ясіня 23 березня 1939 р. Ще одна група (60 чол.), за спогадами сучасників, була розстріляна поляками на Ужоцькому перевалі у кінці квітня [253, с. 54]. Також 38 січовиків, затриманих на карпатських перевалах підрозділами польської прикордонної охорони, було відправлено до концентраційного табору в Березі Картузькій [324]. Дивною є думка польського дослідника Д. Домбровського, що метою утримання згаданих січовиків у Березі Картузькій була лише їх ізоляція від зовнішнього світу, яка не мала репресивного характеру. Автор таку думку мотивує тим, що січовики, на відміну від інших в'язнів, були звільнені від роботи та занять у таборі, і в них був окремий розпорядок. Таким чином, на думку дослідника, польська влада намагалася уникнути розповсюдження інформації про польську діяльність на Закарпатті, про що ув'язнені січовики добре знали. Проте про згадані розстріли автор жодним чином не згадує [220, с. 350-351].

Потрібно відзначити, що масові розстріли військовополонених січовиків як угорськими, так і польськими військовими суперечили міжнародному законодавству, зокрема Гаазькій конвенції про закони та звичаї сухопутної війни, прийнятої 18 жовтня 1907 року. Згідно із Статтею I Гаазької конвенції, умовами для армій та добровільних загонів, які визнавалися воюючою стороною з відповідними правами, були: наявність на чолі особи, яка є відповідальною за своїх людей, носіння розпізнавальних знаків та дотримання законів і звичаїв війни. Згідно з цим, загони Карпатської Січі, як новостворені збройні сили Карпатської України, навіть незважаючи на те, що Карпатську Україну як самопроголошену державу не визнала жодна країна світу, також мали усі права нарівні з іншими учасниками міждержавного конфлікту. Згідно з II статтею цієї Конвенції, навіть населення незайнятої території, яке добровільно візьметься за зброю для боротьби з наступаючими військами, але яке до кінця не змогло виконати умови Статті I, також визнавалося в якості сторони, яка воює [318].

Станом на березень 1939 року діяв ще один важливий міжнародно-правовий документ – Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1929 р. (пізніше вона була переглянута і доповнена 1949 р.). Ця конвенція фактично доповнювала відповідну Гаазьку конвенцію 1907 р., містила в собі 97 статей і забороняла репресії та колективні покарання військовополонених. Масові розстріли учасників Карпатської Січі, солдат і звичайних студентів, які захищали Карпатську Україну, слід розцінювати як колективні покарання, адже угорські війська регламентували ці дії як виконання смертних вироків. Таким чином, Угорщина порушила основні положення Женевської конвенції про поводження з військовополоненими 1929 р. [316]

У свою чергу угорськими та польськими військовими загонами Карпатської Січі класифікувалися як «бандформування». Як зазначає угорський історик Ч. Штенге, карпатські січовики не могли підпадати під охорону Гаазької конвенції, оскільки більшість захоплених січовиків не мали розпізнавальних знаків. Як аргумент, автором наводиться звіт від 22 березня 1939 р. одного з офіцерів угорських частин, які здійснювали наступ на Хуст, капітана Імре Сентипала, котрий зазначав, що більшість розстріляних січовиків були в цивільній формі без жодних розпізнавальних знаків [308, с. 109-110]. Беззаперечним є факт, що не всі січові загонами були обмундировані, з чим у Січі завжди були проблеми, проте в деяких спогадах сучасників тих подій є відомості про те, що багато розстріляних січовиків були без верхнього одягу [168], що може свідчити про намагання угорських військових таким чином приховати сліди своїх злочинів, які, вірогідно, вони робили свідомо всупереч міжнародним правилам.

Із звіту цього ж капітана, яким оперує Ч. Штенге, моральним обґрунтуванням розстрілів січовиків є аналогічні дії проти конвою з угорськими пораненими, який був розстріляний січовиками. Щоправда, ні дати, ні місця цього інциденту автор звіту не вказує. Також у звіті наголошувалося на незначних масштабах таких розстрілів [308, с. 110].

Загалом наявність такого виправдовувального звіту свідчить про тиск угорського політичного керівництва на дії військових та спроби останніх їх якось виправдати, що ставить під сумнів багато його позицій.

Водночас найбільш непримиренну позицію в українському питанні у Карпатській Україні займали саме угорські військові кола. Як стверджував В. Гренджа-Донський, саме за наказом угорського генштабу здійснювалися масові розстріли на території Карпатської України [168, с. 286]. Також до жорстокого ставлення угорських військових до полонених січовиків спонукав несподіваний опір, який вони вчинили угорським гонведам. Як стверджував начальник угорського генштабу Г. Верт, «на території бойових дій, де гонведам чиниться опір, що обходиться втратами у живій силі, там не може бути коректності у відношенні до населення, на такій території спочатку треба знищити збройний опір» [292].

Навіть місцеві проугорськи налаштовані активісти наголошували на жорстокості угорських військових. Новопризначений урядовий комісар в окупованій Карпатській Україні Юлій Маріна зазначав у перших же повідомленнях прем'єр-міністрові Угорщини: «Угорські військові поводяться тут так, начебто управляють ворожою територією. Звідси походить наша непопулярність, що посилюється у всіх напрямках» [314]. Про непримиренну позицію Г. Верта стосовно карпатських січовиків згадував також у своєму щоденнику керівник угорської розвідки та контррозвідки Рудольф Андорка. За його словами, навіть після публічного втручання прем'єр-міністра Угорщини П. Телекі Г. Верт не хотів пом'якшити свою позицію [261, с. 293].

Саме Г. Верт був одним із безпосередніх винуватців масових розстрілів як по всій території Карпатської України, так і на згаданих перевалах. Таку ж радикальну позицію щодо полонених січовиків займав і безпосередній організатор угорських терористичних груп, які діяли в Карпатській Україні, майбутній регентський комісар Підкарпаття Міклош Козма. «Я думаю, – як стверджував Міклош Козма, – що наші гонведи не будуть мати багато

полонених січовиків. Настав час з ними розправитися» [283, с. 37]. Саме терористичні групи, підготовлені М. Козмою, відзначалися найбільшою жорстокістю стосовно представників українського руху в перші дні окупації краю. За деякими даними, за кожного вбитого січовика терористам була обіцяна фінансова винагорода в розмірі 100 пенге [103]. Як стверджують дослідники Г. Нецзе та Л. Брензовіч, розправи, які робили терористичні загони в ході окупації Карпатської України, здійснювалися без відома влади [292; 303, с. 130].

Про жорстокість угорських терористів стосовно полонених січовиків згадувалося навіть у звітах радянських прикордонників. Як зазначалося у листі начальника 5 відділу Управління прикордонних військ НКВС за 1940 р.: «Коли угорці захопили Закарпатську Україну, ці організації (Собот-Чапатош – авт.) влаштували нечуваний терор над тисячами українців, в основному над колишніми «січовиками» та євреями. В організації є декілька тисяч осіб, так званих «люмпен-пролетарів», готових за гроші, за кар'єру здійснити будь-які терористичні і шпигунські акції» [47].

Терор, який розгорнувся в краї в перші дні окупації, крім січовиків, зачепив і інші категорії населення, переважно представників національно-свідомої інтелігенції, державних та партійних діячів Карпатської України. Зокрема, серед депутатів сойму Карпатської України угорських репресій зазнали І. Ігнатко, М. Марущак, І. Перевузник, П. Попович, К. Феделеш [216, с. 14], а І. Грига після повернення з Хуста із засідання сойму був розстріляний угорськими військовими. Останнього, за свідченням Ю. Вільківни, перед розстрілом сильно було катовано, про що вона зробила висновок з оглядин його тіла, яке було сильно понівечене [181]. До тюрем також потрапили редактор головної урядової газети «Нова Свобода» В. Гренджа-Донський, голова партії УНО Ф. Ревай, секретар партії УНО А. Ворон, член штабу Карпатської Січі полк. В. Филинович, поручик, диригент Є. Шерегій, письменник О. Маркуш, провідник ОУН в Карпатській Україні Ю. Химинець, письменники У. Самчук, Ю. Боршош-Комяцький та

ряд інших діячів Карпатської Січі, службовців Карпатської України та представників інтелігенції.

Часто переслідували людей, які навіть не брали участі в політичному житті Карпатської України. Переважно до таких відносилися члени товариства «Просвіта». Так сталося в Хусті із місцевим професором Діонісієм Митровичем та власником невеличкої крамниці Іллею Ващишином, яких за доносом місцевого мадярона Миколи Марка закатували до смерті. 23 березня у Великому Бичкові були розстріляні вчитель із Кобилецької Поляни Д. Остапчук та інженер М. Литвицький. При чому перший був громадянином Словаччини та під час окупації закликав місцевих жителів не чинити спротиву угорській армії. Поблизу Перечина був розстріляний місцевий вчитель В. Опаленик, якого безпідставно звинуватили в тому, що він очільник місцевих січовиків [168, с. 287, 292, 319]. У прикордонному, на той час, з Угорщиною селі Доманинці в березні 1939 р. було заарештовано близько 20 осіб із числа цивільного населення, серед яких були навіть прихильники угорської влади. Як стверджувала жителька села М. Смерека, причинами для арешту були підозра у приналежності до товариства «Просвіта» чи навіть просто участь у мітингах або різних українських культурницьких заходах у період Карпатської України. Затримання відбувалися на основі наклепів місцевих проугорських активістів [197].

Переслідування активних просвітян також стало одним із напрямків угорського терору в перші дні окупації. Так, наприклад, у с. Ізки до рук угорських жандармів потрапив список місцевих членів товариства, більшість із яких було арештовано і піддано тортурам [168, с. 335-336]. Відомості про переслідування просвітян зафіксовані у різних частинах Карпатської України. На прикладі негативного ставлення до діяльності «Просвіти», яка не носила політичного характеру, можна простежити всебічну боротьбу угорської влади із носіями української ідеї в краї, незалежно від того, чи носила ця ідея політичний характер чи тільки культурницький.

Незважаючи на угрофільство більшості духовенства, у перші тижні окупації краю гоніння зазнали також і представники місцевої Греко-католицької церкви. Траплялися навіть випадки знущань та вбивства священиків. Так сталося у с. Грушові, де 19 березня під час служби був заарештований місцевий священник о. К. Купар, якого 21 березня було розстріляно на Рахівщині [168, с. 290-292]. Вже через два дні після вступу угорської армії до Хуста під домашній арешт був взятий апостольський адміністратор Мукачівської єпархії єпископ Діонісій Няряді. Згодом він зміг виїхати із Угорщини до Рима тільки за допомогою папського нунція в Будапешті [275]. Жорстокого переслідування також зазнали ченці ордену св. Василя Великого, які займали чітку проукраїнську позицію.

18 березня загін угорських солдат вдерся до Імстичівського василіанського монастиря, обстрілявши його із кулеметів. Ігумена монастиря о. П. Котовича було побито і разом ще з двома монахами ув'язнено в Мукачеві. 23 березня угорські жандарми здійснили збройний напад на Мукачівський василіанський монастир на Чернечій Горі, звинувативши монахів у переховуванні січовиків. Обшуки обителі тривали до 25 березня. [261, с. 299]. Згодом, у середині травня 1939 р., угорці ліквідували василіанський монастир у Великому Бичкові, який був створений вже в період Карпатської України. Багатьох монахів василіан, які були громадянами Польщі та Словаччини, було депортовано до Словаччини із заборонаю діяльності на території Карпатської України. Декілька монахів, у тому числі і побитий ігумен Імстичівського монастиря о. П. Котович потрапили до концентраційного табору Вор'юлопош [257].

Після окупації краю утисків зазнали і представники місцевої Православної церкви. На первинному етапі становлення угорської влади в регіоні, зокрема в період діяльності військової адміністрації, Православна церква розглядалася як ворожа установа із переважаючими проросійськими нахилами. Після окупації краю до Будапешта часто надходили скарги про наругу угорських вояків над православними священиками та їхніми

родинами, про вигнання деякого із церков, про примус до переходу в греко-католицизм тощо. Подібні дії угорських солдатів фіксувалися в селах Ярок, Калини, Новоселиця. 7 червня 1939 р. із православного Святопреображенського монастиря, що біля села Теребля, жандармами насильно було вигнано монахів, яких тільки після втручання прем'єр-міністра Пала Телекі було повернуто до монастиря. Деякі православні священики, яких підозрювали у співпраці із представниками українського руху у регіоні, були вивезенні до новостворених концентраційних таборів [214, с. 168-169]. Проте потрібно відзначити, що подібне brutальне ставлення до представників духовенства як Греко-католицької церкви, так і Православної фіксувалося тільки на початковому етапі угорської влади в регіоні. У подальшому керівництво обох конфесій йшло на поступове зближення та співпрацю із угорським політичним керівництвом.

Чи не найбільшого розмаху угорські репресії в березні-квітні 1939 р. набули у східному напрямку просування угорської армії, де знаходилася столиця Карпатської України – м. Хуст та вирувало українське політичне й культурне життя. У Хусті також були зосереджені найбільші загони Карпатської Січі, які брали участь у боях з угорськими військами. Близько 5 години по полудні 16 березня в місто увійшли перші моторизовані частини угорського війська [180, с. 155]. На той час у місті ще залишалися розрізнені загони Карпатської Січі, які не встигли відступити до приходу угорських частин. Деякі з них на вулицях міста продовжували чинити опір. Один такий загін у своїх спогадах описує В. Гренджа-Донський, який розповідав про розстріл 5-ох січовиків, що тримали оборону на вежі греко-католицького собору. Повірівши обіцянкам угорського офіцера про помилування в разі припинення опору, хлопці здали зброю, після чого були відразу розстріляні [168, с. 302-303].

Взагалі з приходом угорського війська в Хусті почалися масові зачистки та розшуки всіх тих, хто мали пряме чи навіть тільки опосередковане відношення до українського національного руху. Як

згадувала Марія Самчукова, яка перебувала в Хусті після окупації, «в перші дні взагалі мадяри поводитися особливо жорстоко. Всіх, що були прихоплені в Хусті в січовому одязі, зараз-же розстрілювали. Я переховувалася у своїх господарів. Моя газдиня приносила мені що-хвилини жахливі вістки. Кілька місцевих хлопців-січовиків мусіли знести різні тортури. Їх били, примушували носити та піднімати тяженні банти. Це все творилося на очах у людей» [180, с. 155]. Ось як описував загальну атмосферу в Хусті в перші дні окупації очевидець подій О. Севрюк: «Місто було переповнене чужими людьми; настрої був такий, що вистачало кому-небудь вказати на когонебудь як на українця чи січовика, щоб його розшматували» [182]. За численними згадками, руками січовиків за 4 км. від Хуста на горі Товстий Верх була встановлена шибениця, на якій, за деякими свідченнями, без суду вішали полонених [26, арк. 16; 182; 320]. Затримання розрізнених загонів Карпатської Січі в Хусті, які переховувалися від угорської влади, фіксувалося ще на початку квітня [6, арк. 21].

Часто арешти здійснювалися не на підставі прямих звинувачень, а просто за доносом місцевих угорців чи мадяронів. Без будь-якого слідства таку людину, на яку вказував хтось із «надійних людей», запроторювали до в'язниці. Як стверджував В. Шандор, «разом із армією в місто ввійшли і спеціальні формації, які грабували та розстрілювали тих українців, на яких місцеві мадяри чи фенциківці «чорнорубашники» вказали пальцем або кого зловили в січовій чи пластовій уніформі. За цими горлорізами йшла мадярська жандармерія, яка затирала сліди злочинів своїх попередників, даючи їхнім злодіянням законне виправдання, мовляв, все сталося в нормі закону» [191, с.5]. Голова української евакуаційної комісії в Хусті В. Бірчак згадував: «Оповідали, що якісь січовики зголосилися до мадярської розвідки й видавали тих січовиків, що були поховалися по домах у Хусті» [160, с. 157]. Такими січовиками в основному були таємні польські агенти, які під виглядом українських емігрантів із Галичини вступали до Карпатської Січі та проводили там розвідувальну діяльність.

Взагалі в Хусті окружний військовий начальник полковник Голлоді дав дозвіл на виконання 170 смертних вироків [168, с. 307]. Зокрема, за даними В. Бірчака, на подвір'ї суду в Хусті розстріляли 23 січовика, а на подвір'ї магістрату до 30 [160, с. 157]. Є відомості також про розстріли січовиків на Замковій горі, а також на різних окраїнах міста. За даними В. Гренджі-Донського, в районі Хуста було декілька братських могил: «В одній, найбільшій, лежать 92 січовики, в другій 40, потім 30, а в четвертій 27; багато лежить по нивах і загородах в двійці, трійці і одинцем. Крім того в Тисі потоплено сотні жертв, далеко більше, чим у могилах, може, двічі, а може й тричі стільки» [168, с. 307].

В. Гренджа-Донський, який був заарештований 16 березня в Тячеві місцевими терористами, згадував про регулярні страти січовиків, які здійснювали угорські гонведи за підтримки місцевих мадяронів-терористів над Тисою. Потрібно відзначити, що ще до вступу в Тячів угорських регулярних військ, який відбувся 16 березня ввечері, місто уже було захоплене місцевими мадяронами, так званими «Nemzetiőrsag» (Народна гвардія), яких озброювали чеські війська, що відступали. Як зазначалося в одному із звітів тячівської жандармської комендатури, місцеві мадярони вже 14 березня організувалися в окремі групи, розділивши місто на 4 частини. Їх координацію здійснював місцевий адвокат П. Гапко, який безперешкодно перейняв владу в місті від місцевого січового командира Каленюка [10, арк. 5]. Ці загони часто розстрілювали окремі загони січовиків, які відступали в напрямку Тячева. До міста також прибули озброєні загони в'язнів концтабору Думен із Рахова, які чеська адміністрація відпустила та озброїла [113]. Розправи над загонами Карпатської Січі та іншими українськими діячами тривали і після приходу угорських регулярних частин. Особливою жорстокістю відзначився жандармський загін капітана Мартона Зелді, який 18 березня 1939 року рапортував повноважному представникові угорського уряду М. Козмі, що у Тячеві протягом трьох днів його підлеглі стратили близько 200 осіб [224, с. 195].

Подібні випадки жорстоких розправ були характерні практично для всієї території Карпатської України. Щоб зрозуміти таку жорсткість у період окупації, дуже важливо з'ясувати причини, які могли спонукати до таких дій угорську сторону. Як риторично запитував у своїх спогадах В. Гренджа-Донський: «Чи коли-небудь хоч один раз дали ми мадярам причину до того, щоб тепер вони нас так мстилися?» [168, с. 285]. Продовжуючи свої роздуми, він наголосив на тому, що в часи чехословацької влади угорська меншина краю завжди була привілейована в економічному, культурному та навіть політичному плані; це робилося для того, щоб не виникли причини у влади Угорщини вимагати ревізії кордонів на основі негативного становища угорців у ЧСР. Як він зазначав далі, навіть при українській владі А. Волошина угорські школи продовжували вільно існувати, представник угорців був включений до списків УНО на виборах до сойму Карпатської України, а вже під час бойових дій до полонених угорців січовики відносилися досить гуманно, про що він наводив конкретні приклади.

Пояснення такої жорстокості з боку нової угорської влади проти діячів українського руху в Карпатській Україні потрібно шукати, виходячи з багатьох обставин. Для Угорщини український рух в межах краю суперечив її попередній національній політиці в регіоні, за якою тут проживала окрема «угрорусинська» народність, що протягом тисячоліття була тісно пов'язана з братнім угорським народом. Будь-які спроби поширити український визвольний рух у межах Закарпаття розглядалися як замах на історичні права Угорщини щодо регіону.

Власне таку національну політику угорська влада намагалася поширити вже й після окупації в березні 1939 року, що вона і здійснювала протягом всього окупаційного періоду. Саме тому відразу ж після становлення угорської адміністрації серед місцевого населення широко пропагувалися ідеї про «започаткування тисячолітнього мадярсько-руського братерства»; «кінець 20-літнього чеського та 5-ти місячного українського панування над русинами краю, бо русини нічого спільного не мали з українцями, окрім того,

що обидва народи слов'янські» [314]. Протягом часу перебування Закарпаття у складі Угорщини угорською владою поширювалася концепція «Gens Feddilissima» («найвірнішого народу»), згідно з якою місцевий угро-руський елемент відіграв вагомий роль у спільній із угорським народом боротьбі за угорську державність у часи князя Ференці Ракоці II [238, с. 153]. Таким чином, підкреслюючи історичні передумови необхідності співжиття обох народів, влада ідеологічно обґрунтувала для місцевого населення окупацію Карпатської України.

Український рух будь-якого політичного забарвлення, зокрема, розглядався як ворожий, інспірований із-за кордону. Потрібно також відзначити, що протягом міжвоєнного періоду в Угорщині розвивалася ідея радикального ревізіонізму тріанонських домовленостей, які вважалися найбільшою трагедією Угорщини, що емоційно сприймалася угорською нацією. Як зазначив угорський прем'єр-міністр Міклош Каллаї (1942 – 1944 рр.), починаючи із 1920 р., ревізіонізм був головною метою угорської нації [331, р. 125]. У цій меті Закарпаттю відводилася ключова роль. Уже після становлення влади М. Горті в угорському уряді було створено окреме так зване «Руське міністерство», яке мало презентувати волю тих закарпатців, які хотіли жити в Угорщині [272, с. 142]. У дусі ревізіонізму виховувалося й нова угорська генерація, яка стала ненавидіти все, що не було угорське або не підходило ревізіоністській політиці Угорщини. За словами історика О. Барана, ця генерація не думала реалістичними категоріями, але жила фанатичними емоціями [203, с. 11]. У такому ракурсі неочікуваний спротив, який був здійснений загонами Карпатської Січі, спричинив жорстоку й хаотичну розправу із представниками українського руху, що найбільше була характерна в перші дні після окупації краю.

Поширення українського руху в Закарпатті також вважалося угорським урядом небезпечним, виходячи з тогочасної геополітики, яка склалася в Європі напередодні Другої світової війни. Особливо в цьому відношенні загрозливою для Угорщини була позиція Німеччини, яка після Мюнхенської

конференції досить активно займалася справами Карпатської України, підтримуючи та поглиблюючи відносини із урядом А. Волошина. У 1939 р. в регіоні було створено німецьке консульство в Хусті на чолі із Г. Гоффманом, розгорнуто діяльність «Німецької партії», організовано «Німецько-українське культурне товариство» [224, с. 123-124]. Крім того, угорський консул у Братиславі Дюла Патрович інформував свій уряд про те, що лідери словацьких та карпатоукраїнських німців Ф. Кармасін та А. Ольдофреді настроєні антиугорськи і виступають за збереження ЧСР, в якій вони бачили кращі можливості для розвитку німецької меншини, ніж в Угорщині. На Закарпатті вони активно підтримували український рух та ідею Карпатської України як «українського П'ємонту» [261, с. 237]. До лав Карпатської Січі вступали навіть місцеві німці, які об'єднувалися в окремі загони і підтримували порядок на місцях від імені уряду Карпатської України, про що згадувала у своїх звітах за квітень 1939 р. рахівська жандармерія [9, арк. 1]

Крім того, після Мюнхена всі ключові пости в ЧСР зайняли пронимецькі політики: президент – Еміль Гаха, прем'єр-міністр – Рудольф Беран (з 1 грудня), міністр закордонних справ – Франтішек Хвалковський. Така розстановка сил відбувалася на фоні погіршення відносин між Німеччиною та Угорщиною і була небезпечною для останньої, що наштотувало угорський уряд на думку про неможливість реалізації подальших територіальних претензій Угорщини без допомоги Рейху [260, с. 320].

Незважаючи на те, що Німеччина в кінцевому результаті санкціонувала окупацію Карпатської України Угорщиною, у вищих німецьких правлячих колах ще на межі 1938-1939 рр. Карпатська Україна розглядалася як майбутній плацдарм створення Великої України, зокрема, за рахунок територій підрадянської України. Планувалося, що підконтрольна Словаччина та Карпатська Україна сполучить Німеччину із багатонаресурсною Румунією, і через цей коридор буде побудована майбутня експансія на СРСР. Прихильниками такої ідеї в німецьких колах були, зокрема, міністр МЗС Й. Ріббентроп, начальник абверу адмірал В. Канаріс та керівник

зовнішнього відділу НСДАП А. Розенберг [227]. Про небезпеку українського питання для інтересів Угорщини в регіоні з огляду на німецьку зовнішню політику вказував також відомий угорський політик та колишній прем'єр-міністр І. Бетлен [148].

У реалізації цих планів німецькі політики спиралися на уряд Карпатської України та ОУН, діячі якої активно брали участь у розбудові Карпатської України як початкового етапу у творенні майбутньої Української державності. У використанні Німеччиною карпатоукраїнської карти в антирадянських цілях були переконані західноєвропейські політики, які також всіляко намагалися спрямувати Німеччину до агресії на схід саме в такому напрямку [206]. Галас, спричинений європейською пресою з цього приводу, деякою мірою насторожив Угорщину та Польщу, а також викликав відому саркастичну реакцію Й. Сталіна про «злиття слона із комаром», тобто про можливість створення Великої України та приєднання підрадянської України до Карпатської України [225, с. 301]. Потрібно відзначити, що ще в листопаді 1938 р. та лютому 1939 р. угорці просили дозволу в Німеччині на введення своїх військ у Карпатську Україну, проте щоразу отримували відмову, яка мотивувалася як несвоєчасний крок [261, с. 242]. На відміну від стриманої німецької позиції, станом на січень 1939 р. угорський уряд отримував від своїх послів із Парижа та Лондона інформацію про те, що ці країни не будуть проти зовнішньої політики Угорщини стосовно ЧСР [298, с. 71].

Такі геополітичні маневри німецького уряду навколо українського питання на той час мали досить прагматичну тактичну мету, а саме – затягнення в свою орбіту Угорщини, Польщі та налагодження добрих відносин із СРСР, що й відбулося після показової здачі Карпатської України та незацікавленості Гітлером українським питанням [227]. Така міжнародна конфігурація, зокрема позиція Німеччини, яка склалася навколо питання Карпатської України, дуже непокоїла угорські правлячі кола, які розуміли, що без підтримки Німеччини Угорщина не зможе реалізувати свої плани

стосовно регіону. Думку про тимчасовість угорської окупації Карпатської України та подальше використання німецькою стороною у своїх інтересах української теми в Карпатській Україні припускала й відома американська журналістка Ен Маккормік, яка в період окупації краю перебувала в Хусті [98]. Тому існування українського руху в Закарпатті, який знаходив підтримку серед німецьких політиків, розглядалося угорським урядом небезпечним з точки зору їх інтересів у регіоні, та частково зумовив, на нашу думку, масовий терор, який розгорнули угорські військові та терористичні угруповання в межах краю.

Щоправда, потрібно зауважити, що жорстке відношення до українського руху в регіоні у вигляді здійснених репресій, поділяли не всі угорські політики. Так, приміром, 23 березня 1939 р. після ознайомчої поїздки Карпатською Україною та відвідин, зокрема, с. Нижні Ворота держсекретар при угорському уряді з питань національних меншин Тібор Патакі закликав прем'єр-міністра Угорщини П. Телекі покласти край жорсткостям, які розгорнув голова генштабу Г. Верт щодо полонених січовиків [224, с. 195]. В угорському парламенті навіть була створена слідча комісія, очолювана депутатом Бейлою Фабіян, яка розслідувала жорстоке поводження військових у межах регіону. Комісія збрала потрібний матеріал, який підтверджував жорстоку брутальність військових стосовно українського населення. Внаслідок звіту комісії та під тиском опозиції в парламенті репресії на певний час притихли [191, с. 11]. Навіть сам прем'єр-міністр Угорщини П. Телекі був незадоволений діями військових у регіоні і всіляко сприяв швидкій заміні військової адміністрації на цивільну. 22 березня 1939 року П. Телекі у присутності депутата Андрія Бровдія закликав генерала Г.Верта до виваженості та гуманності [224, с. 195].

Проте потрібно відзначити, що незважаючи на ініціативу розслідування та негативну реакцію угорського вищого політичного керівництва на масові репресії військових у перші дні окупації, за ці злочини показово так ніхто покараним і не був. Зазначимо, що після аналогічних злочинів угорських

військових у м. Новий Сад (сучасна Сербія) у січні 1942 р. проти сербських партизан та місцевих євреїв регент М. Горті зніціював розслідування, протягом якого винні втекли з країни до Німеччини, уникнувши тільки таким чином арешту [334, с. 235]. Це свідчить про недостатню політичну волю угорського керівництва засудити дії військових в межах краю.

У свою чергу, як зазначає дослідник П. Ференц, розгортання українського національного руху на території Підкарпатської Русі у 20-30-х роках ХХ століття, а особливо у другій половині 30-х років відбувалося у складних умовах міждержавних відносин, умовах порушеної європейської політичної рівноваги, прихованої і відкритої конфронтації, таємних і відкритих планів ревізії кордонів [276, с. 167]. У цьому випадку наголошується на угорсько-польських планах спільного кордону, а отже і на поверненні краю до складу Угорщини. Майже протягом всього міжвоєнного періоду Польща й Угорщина організаційно і фінансово підтримувала проугорськи орієнтовані русофільські рухи, що також робилося і з метою гальмування українського національного руху, який стрімко розвивався. Від жовтня 1938 р. польські силові структури в координації з угорськими здійснювали спільну саботажно-диверсійну операцію на території Карпатської України з метою дестабілізації суспільно-політичного та військового становища у краї, підготовки ґрунту для нападу на території краю і відновлення «тисячолітнього міждержавного угорсько-польського кордону» [253].

Для Польщі існування Карпатської України загрозувало стати плацдармом для боротьби проти польської влади в сусідній Галичині, де український етнополітичний рух став основним опозиційним рухом проти польської адміністрації. Такі надії мали і численні українські емігранти в Карпатській Україні, зокрема із Галичини, які розглядали Карпатську Україну як перший етап відродження Великої України. У зв'язку із цим при польському міністерстві внутрішніх справ діяв окремий український відділ безпекового департаменту, який слідкував за діяльністю ОУН за кордоном, у

тому числі й на території Карпатської України. За результатами роботи цього відділу подавалися щотижневі звіти не тільки про діяльність ОУН, але і про польських громадян, які були задіяні в розбудові Карпатської України [301].

У свою чергу окупація Карпатської України угорськими військами та встановлення спільного кордону за версією польських політиків повинно було значно підірвати українську ірреденту і в самій Речі Посполитій. 17 березня 1939 р. урядова газета «Polska Zbrojna» помістила статтю «Кінець Карпатської України», де з сарказмом писала: «Немає українців, проблема перестала існувати. Волошинський фокус виявився ярмарковим анекдотом, розрахований на миттєвий і ненадійний ефект» [263].

У перші дні після окупації Карпатської України польська сторона всіляко закликала угорську владу жорстко розправлятися із українським елементом у регіоні. 18 березня 1939 р. польський консул у Братиславі Мечислав Холупчинський відправив у Варшаву депешу, в якій так пропонував розв'язати українську проблему в Закарпатті під угорською адміністрацією: «(...) ознайомившись з територією, вважаю за потрібне порекомендувати Угорщині провести блискавичну деукраїнізацію Підкарпатської Русі без надання розголосу цій акції. «Чистка» повинна здійснюватися у вигляді звільнення краю від комуністичного елементу. Поняття «українець» повинно бути заборонене секретним циркуляром, щоби запобігти публічності цієї справи». На думку польського дослідника Д. Домбровського, ця депеша посла Халупчинського свідчить про те, що польська сторона була схильна вдатися до найбільш різких методів стосовно членів ОУН, які брали участь у подіях на Карпатській Україні [220, с. 327]. Свідченням цього були масові розстріли, які здійснювалися польськими прикордонниками на карпатських перевалах протягом березня 1939 р., про які йшла мова вище. На необхідності вирішити українське питання шляхом виселення із регіону проукраїнських діячів до Румунії або СРСР наголошував польський посол Леон Орловський у своїй розмові від 20 березня 1939 р із заступником міністра закордонних справ Угорщини Я. Вернле [261, с. 303].

Також вже після окупації Карпатської України з метою ослаблення українського партизанського руху, який діяв у Карпатах, відбувалося погодження і координація спільних акцій прикордонними частинами Угорщини та Польщі та надання взаємної та всебічної допомоги в боротьбі проти українського визвольного руху в Галичині та на Закарпатті. 17 березня 1939 р. польський генерал К. Фабрици у своєму донесенні на адресу свого генштабу, даючи оцінку угорській операції з окупації території Карпатської України з польської сторони, зазначав: «Вважаю, що справа можливого утримання [кордону] для допомоги угорським підрозділам закінчена. Друга фаза – ліквідація української справи на [Підкарпатській] Русі триватиме довше, доки угорці цілковито не опанують терен. У ході знищення угорцями активних українських елементів очікується втеча цих останніх через кордон. Головним завданням стане їхня ліквідація» [253]. Силовими структурами обох держав здійснювалося планування заходів стосовно спільного прочісування прилеглих територій задля знищення загонів січовиків. У першій половині квітня 1939 р. між ними була укладена угода про те, щоб на кордоні спільними зусиллями перешкоджати і не допускати розвитку контактів українського населення, що проживало в Галичині та на Закарпатті. 15 червня 1939 р. командир 7-ї прикордонної бригади полковник Бодор наголошував на тому, що «польське командування старається надавати всебічну допомогу, щоб очистити від небажаних елементів нові території» [314].

Співпраця польських та угорських силових структур у напрямку ліквідації українського руху в Закарпатті, а також цілеспрямована політика угорського уряду з деукраїнізації регіону призвела до майже повного його занепаду. В оцінках демографічних втрат, які зазнав регіон внаслідок бойових дій та проведених репресій у перші тижні окупації, існують розрізнені дані. Загалом за угорськими даними, з березня до грудня 1939 р. жертвами гортистських репресій на Закарпатті стали 4,5 тис. осіб, серед яких були не тільки учасники українського національного руху, але й активісти

комуністичної партії [283, с. 40]. У свою чергу голова евакуаційної комісії в Хусті В. Бірчак вказував, що протягом окупації Карпатської України втрати сягали 3-4 тис. чол. Подібна оцінка була й у А. Штефана, який вважав, що в перші дні та місяці угорської влади в регіоні було вбито близько 4 тис. осіб та 2 тис. відправлено до тюрем та концентраційних таборів [225, с. 306]. Серед них найбільших втрат під час репресій та терору в Карпатській Україні зазнали січовики, втрати яких за приблизними підрахунками становлять від 1 до 1,5 тис. осіб [324]. На погляд Ю.Химинця і В. Гренджі-Донського, в період окупації Карпатської України, в тюрмах опинилося 10-12 тис. чол. [279, с. 107; 168, с. 321]. За нашими оцінками, в тюрмах та концентраційних таборах, розміщених як на території Карпатської України, так і Угорщини, було ув'язнено від 5 до 10 тис. чол.

У свою чергу після окупації Карпатської України із її території, боячись переслідування, виїхала значна кількість населення. Так, за даними німецького консульства в Хусті, до Східної Словаччини виїхало майже 7,5 тис. українських націоналістів, де ними опікувалися німецькі військові служби [202, с. 49-50]. За інформацією української преси в США, на початку квітня в Румунії перебувало близько 5 тис. емігрантів із Карпатської України [115]. Загалом після окупації краю, уникаючи переслідувань із території Закарпаття, за даними історика М. Держалюка, виїхало 25 тис. осіб переважно представників інтелігенції та молоді [314]. У спільному угорсько-українському дослідженні «Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура» вказано, що за кордон після окупації Карпатської України емігрувало не менше 40 тис. чол., у тому числі чеських та словацьких жителів регіону [224, с. 194]. Враховуючи, що перед угорською окупацією тільки чехів та словаків на Закарпатті проживало майже 35 тис., то ці дані є досить імовірними [286, с. 79]. Проте, за даними угорського бюро по контролю за іноземцями (КЕОКН – Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság – Ю.С.), станом на 21 квітня 1939 р. із території окупованої Карпатської України військовими було депортовано тільки від 5 до 5,5 тис.

осіб і ще на 3 тис. осіб були підготовлені документи на депортацію. Це були переважно чеські та словацькі службовці [303, с. 124]. Справжні, документально засвідчені масштаби угорських репресій та еміграції із території Закарпаття внаслідок угорського вторгнення поки що залишаються не з'ясованими.

Таким чином, перші дні після окупації Карпатської України позначилися масовим терором, який розгорнули угорські військові та терористичні загони проти представників українського національного руху. Особливо жорстоке ставлення було до полонених карпатських січовиків, який часто без будь-якого слідства та суду розстрілювали на місцях затримання в різних куточках регіону. Крім січовиків, під терор потрапляли й інші верстви населення, які не завжди мали відношення про українського руху. Характерним явищем перших днів після окупації стало затримання та розправи над особами не на підставі конкретних звинувачень, а на підставі свідчень та доносів зі сторони, які не завжди перевірялися на відповідність. Така хаотичність дій угорських військових призвела до неконтрольованого терору проти місцевого населення, що зумовило спроби окремих державних чиновників припинити терор у регіоні, а це мотивувалося також і зовнішнім впливом, зокрема з боку Німеччини. Потрібно відзначити, що політична влада Угорщини хоч і негативно відносилася до українського руху загалом, проте не була схильна до радикального його вирішення шляхом масових вбивств, які здійснювали угорські військові.

Окремо слід відзначити польський слід у здійсненні масового терору в Карпатській Україні після її окупації. Відзначаючи небезпеку існування Української держави поблизу своїх кордонів, керівництво Польщі всіляко намагалося спровокувати радикальне вирішення українського питання угорською окупаційною владою. Польські військові брали безпосередню участь у розстрілах полонених січовиків на новоствореному угорсько-польському кордоні та протягом весни 1939 р. координувало свої дії із угорськими прикордонниками та військовими у знищенні окремих

повстанських загонів, які ще діяли в горах. Фактично жорстокі репресії в окупованій Карпатській Україні стали наслідком гіперболізованих фобій угорського на польського урядів навколо українського питання.

2.3. Тюрми та концентраційні табори, створені угорською владою весною 1939 р.

Швидка окупація Карпатської України не призвела до негайного становлення угорської влади на нових територіях. Незважаючи на те, що вже до 20 березня 1939 року угорські війська вийшли у всіх напрямках до кордонів Польщі, де відбулися урочистості з приводу встановлення спільного кордону, в деяких регіонах збройний опір загонів Карпатської Січі продовжувався у вигляді партизанських методів боротьби [163]. 22 березня 1939 року на території Карпатської України була запроваджена військова адміністрація на чолі із генералом Бейлою Новаковичем, яка керувала краєм до 17 липня 1939 р. Вона складалася з тринадцяти полковників і підполковників угорської армії, що мали стати адміністраторами окремих округів. Також до складу нової військової адміністрації входили й місцеві політичні діячі. Наприклад, радником голови адміністрації було призначено секретаря партії «АЗС» Михайла Демка, а цивільним урядовим комісаром став греко-католицький священник Юлій Марина, з якими військова адміністрація повинна була узгоджувати всі свої кроки [247, с. 26]. Крім того, при окружних військових комендатурах були призначені окремі радники з числа місцевих прихильників угорської влади. Вони консультували нову владу з адміністративних та політичних питань місцевого характеру, а також у справах арештованих комуністів, українських діячів та інших підозрюваних в антиугорській діяльності [239, с. 42]. Перевіркою та виявленням політичних опонентів нової влади безпосередньо займалися відділи жандармерії, які були підзвітні військовим комендатурам. Саме жандармерія надавала рекомендації щодо інтернування окремих осіб.

Однією із репресивних особливостей військової адміністрації стала мережа новостворених політичних тюрем та концентраційних таборів. Вже через декілька днів після окупації такі в'язниці були переповнені переважно січовиками, національно свідомою інтелігенцією, колишніми державними і партійними службовцями Карпатської України, комуністами, частково представниками греко-католицького та православного духовенства, які були запідозрені в антиугорській діяльності. Часто для потреб тюрем пристосовувалися додатково приміщення шкіл, урядових будинків, лікарень чи інших установ. Такі тюрми та концентраційні табори для полонених січовиків були створені практично у всіх великих населених пунктах окупованої Карпатської України. Найбільшими були ті, які знаходилися у східному напрямку просування угорських військ, а саме у Кривій біля Хуста, самому Хусті, Тячеві, Великому Бичкові та Рахові. Згодом великий концентраційний табір для полонених січовиків був створений на території трианонської Угорщини поблизу м. Ніредьгаза.

Уже в перші дні окупації хустська тюрма була переповнена в'язнями, тому їх розміщали також у хустському будинку «Просвіти». У місті був проголошений військовий стан. Після восьмої години вечора жителям міста заборонялося виходити з домівок. У місті була створена «Угорська народна рада» з числа місцевих мадяронів, яка судила ув'язнених січовиків. Очолював цю раду місцевий адвокат С. Будаї (член партії АЗС). Також членами ради в Хусті були реформатський пастор Бейла Сабов; греко-католицький священник о. Іван Бокшай; православний священник о. Георгій Станканинець [177, с. 218].

Про її роботу згадував пластун С. Пап («Пугач»), який у той час перебував у хустській в'язниці: «Мадярска Народна Рада засідала в тюремній залі звичайно уночі... У перших тижнях мадярської окупації хустська в'язниця для многих була гробом. Терористи по-своєму групували людей. Визначних і політичних в'язнів кидали до самітніх келій, а інших замикали по чотирьох-п'ятьох до одної келії. Хоч тюрма була переповнена

в'язнями, довкола панувала гробова тиша, яку порушували тільки кроки жертв, що їх вели на катування. Коли когось виводили удень, значило, що він, хоч збитий до непізнання, але таки поверне. Коли ж відчиняли тюремну келію уночі, в'язень ішов на смерть» [177, с. 219].

Попри таку жорстку діяльність хустської «Угорської народної ради», здійсненні нею заходи вважалися недостатніми з точки угорського журналіста Шандора Беньєї, який перебував у Хусті в перші тижні після окупації краю. Сам голова ради С. Будаї журналістом оцінювався як «дуже хороший угорець, і все ж, м'якосердечний...», що піддавався впливу і сприяв уникненню покарання для декількох явно антиугорськи налаштованих персон. Загалом ситуацію в Хусті у своєму донесенні за 1 квітня 1939 р. згаданий журналіст описував наступним чином: «Категорично можна вважати, що найхарактернішою рисою нинішнього становища є повна дезорганізація. Це позначається на тому, що органи та середовище, котрі взяли владу в свої руки, не знають, що таке норма чи критерій, на основі яких особистості будуть оцінені і віднесені до певних категорій» [6, арк. 14]. Така оцінка угорського журналіста, неприхильного до українського руху, підтверджує згадки багатьох репресованих українських діячів про тотальний та хаотичний характер переслідувань, здійснених угорськими військовими після окупації краю.

Одними з найбільших в'язниць у перші тижні окупації Карпатської України також були тячівська, великобичківська та рахівська. Тячівська знаходилася в будівлі місцевого окружного суду. Першим комендантом тячівського гарнізону був призначений російський білоемігрант підполковник Ігнат'єв. Основною судовою інстанцією в перші дні окупації в Тячеві, як і в Хусті, була так звана «Угорська народна рада» на чолі з місцевим мадяроном адвокатом Петром Гапком та секретарем Йосипом Медвідьом [274, с. 259]. В'язень Тячівської тюрми М. Чирський згадував: «В'язні склалися переважно з учителів та свідомого селянства, але не бракує й урядовців, є священники – греко-католицькі і навіть один

православний» [189, с. 167]. У Тячівський тюрмі опинилися також 60 селян із Драгова, які виступили зі зброєю проти гонведів. Тюрма була настільки переповнена, що в тюремній келії розміром 3x5 м перебувало по 40-50 людей [168, с. 270-271]. Утримувані у тамтешній тюрмі полонені січовики та активісти Карпатської України перебували в жахливих умовах, без їжі (через деякий час їм почали давати пісну юшку, яку приносили місцеві жителі), медичного забезпечення, елементарної гігієни. «Ані їсти, ані води нам не давали. Режим чим далі ставав гостріший, не дозволяли відчиняти вікон під загрозою стрілів. Повітря в нашій камері, де від довшого часу було замкнених 22 особи, було нестерпне», – так оповідав про умови перебування у в'язниці М. Чирський [189, с. 167].

Подібна ситуація була і з рахівською в'язницею, яка знаходилася в приміщенні колишньої місцевої «Просвіти». Це була невелика, нашвидкуруч пристосована в'язниця на 5 невеликих камер, у яких утримувалося понад 50 чол. Як зазначали ув'язнені, камери були настільки переповненими, що їм доводилося весь час стояти, оскільки не було місць навіть для того, щоб присісти [104]. В'язень рахівської в'язниці А. Кущинський згадував: «Перші два дні нам не давали їсти, а тільки знущались, били, допитували і знову били, викликаючи по одному до окремої кімнати». Серед відомих діячів українського руху на Рахівщині, які потрапили до рахівської в'язниці, були поет Ю. Боршош-Комяцький та І. Климпуш – брат коменданта Карпатської Січі Д. Климпуша [172, с. 144]. У кінці березня до рахівської в'язниці привезли близько 80 осіб із Великого Бичкова, які мали закордонне громадянство або вагоме політичне заступництво. Згодом їх всіх відпустили [169, с. 165]. Більшість попередніх в'язнів було відправлено до таборів у Криві та біля Ніредьгази.

Загалом слідство над ув'язненими у новостворених в'язницях супроводжувалося фізичним і моральним тиском із боку угорських військових. За згадками в'язня тячівської тюрми М. Чирського, «... ціла мадярська юриспруденція символізувалася гумовою палицею. Негнучкість

власного інтелекту, дотепу та організації свого слідчого апарату надолужували вони еластичністю цієї палиці» [189, с. 174]. Численні побої над ув'язненими відбувалися регулярно майже при кожному допиті. Член генштабу Карпатської Січі полковник В. Филинович, який перебував в ув'язненні у Великому Бичкові, згадував: «Били переважно пендриками, не розбираючись по чому б'ють, – голові, вухах, носі, очах, бровах, загалом все було скривавлене, а коли й цього було на погляд катів мало, тоді починали бити ще й по п'ятах, ногах або ребрах» [188, с. 72] Як правило, слідчі комісії, які вели індивідуальні допити ув'язнених у тюрмах склалися із одного угорського детектива, який вів допит, перекладача, та двох вояків, що тримали ув'язненого, над яким знущався переважно хтось із місцевих мадяронів, котрий був також своєрідним радником для детектива у справі тієї чи іншої особи [104; 172, с. 145].

У своїх спогадах В. Филинович також зберіг опис особливостей угорського тюремного слідства у Великому Бичкові. В'язниця у Великому Бичкові розміщувалася в залі місцевої школи. Туди у другій половині березня потрапила найбільша група карпатських січовиків у кількості 273 чол., яка була передана угорській стороні румунськими прикордонниками.

Для допитів і здійснення тортур була створена окрема обширна спеціальна слідча комісія, яка допитувала згадану групу і складалася з 5-ти детективів і одного слідчого на чолі з капітаном угорської військової контррозвідки Сабо та полковником королівських збройних сил Баконієм. Полонених розподілили на 4 групи: 1) «смертники» – від 60 до 80 осіб, які брали активну участь у розбудові Карпатської України та її військового формування Карпатської Січі. Сюди входили вихідці із Наддніпрянини, Буковини, Галичани та Закарпаття; 2) група галичан (майже 190 осіб), яких угорці мали передати польській владі; 3) підозрілі особи (27 осіб); 4) випадково затримані, яких мали відпустити на волю. Сортування за ознакою «вини» відбувалося в довільній для слідчих формі, згідно з їхнім особистим

баченням. Зокрема, одним із головних критеріїв «провини» виступала січова уніформа полонених.

У процесі слідства часто бували випадки переміщення ув'язнених із однієї групи в іншу, при чому в групу смертників попадали люди, які ніякого відношення до опору угорським військам не мали і навпаки, до останньої групи потрапляли люди, які брали участь у боях із угорськими військами [188, с. 69-70]. Це свідчило про некомпетентність органів угорської контррозвідки, агенти якої часто виступали головними обвинувачами у процесі слідства. Їх некомпетентність відзначав уже згадуваний нами угорський журналіст Ш. Бенъєї. В одному із своїх донесень за 2 квітня 1939 р. він так охарактеризовував її діяльність: «У суботу вночі у мене була нагода поговорити з панами із хустської контррозвідки. Я надто шкодував їх, оскільки вони цілком не інформовані, так що, соромно-несоромно, від мене вони просили матеріал про певних осіб і певні події, що тут відбуваються. У суботу ввечері, у процесі розмови з названими панами, я почав розуміти, що ці панове цілком не пізнаються на місцевості, не знають її околиць, не знають людей. Шкода, але вони не мають і політичних знань» [6, арк. 18].

У свою чергу на території Карпатської України в перші тижні окупації активну діяльність із метою звільнення ув'язнених січовиків здійснювали німецьке консульство в Хусті та Українська евакуаційна комісія на чолі із В. Бірчаком, яка діяла при німецькому консульстві. Так, зокрема, за словами В. Бірчака на переговорах між членом української евакуаційної комісії В. Устияновичем та головою військової адміністрації генералом Б. Новаковичем було досягнуто домовленість про те, що «Січ була легальна організація Карпатської України, отже, за саму приналежність до Січі нікого не повинно мадярське військо ув'язнювати ані тримати у в'язниці, хіба що зловили із зброєю в руках» [160, с. 166-167]. Таким чином, перемовники намагалися підтвердити офіційний статус Січі та заперечити угорську класифікацію січових загонів як «бандформувань», що призводило до

жорстокого ставлення до полонених. Проте виконувалися ці домовленості тільки частково.

У закарпатському архіві також збереглися документи, в яких йшла мова про те, «...що машина німецького консульства у Хусті підбирає у лісах колишніх січовиків, які бажають виїхати до Німеччини, і вивозить їх. Немов би таким чином значна кількість січовиків вже виїхала до Німеччини». Проте ці відомості базувалися на чутках і не були офіційно підтверджені угорським військовим командуванням [48]. Хоча ще 16 березня 1939 року заступник міністра закордонних справ Німеччини Ернст фон Вайцеккер в телеграмі консулові в Хусті Г. Гофману зазначав, що в разі необхідності німецьке консульство може надати охорону деяким особам у Карпатській Україні. Про підтримку українських політичних діячів із боку німецького посольства в Хусті вже після окупації також згадував польський консул в Ужгороді Й. Штенювський [261, с. 309].

Загалом найбільшими місцями утримування «небезпечних» чи підозрілих українців були новостворені концентраційні табори у Криві біля Хуста та Вор'юлопош, що знаходився неподалік Ніредьгази. У кінці березня – на початку квітня багатьох в'язнів із різних частин Карпатської України почали перевозити до новоствореного концентраційного табору у с. Крива. Цей табір був тимчасовим збірним пунктом перед подальшою відправкою на територію Угорщини. До Кривої звозили переважно в'язнів, заарештованих у східній частині Карпатської України: Рахові, Великому Бичкові, Солотвині, Тячеві, Хусті та Виноградові [177, с. 222].

Табір у Криві розміщувався в колишніх чеських військових казармах, які угорці переробили під потреби в'язниці. У період Карпатської України тут містився військовий шпиталь, у якому перебували поранені карпатські січовики під опікою медсестер із «Жіночої Січі». Опис цього табору детально подано в постанові Надзвичайної комісії по обліку шкоди, розслідуванню і встановленню злочинів, заподіяних німецько-угорськими загарбниками під час окупації Карпатської України: «Кривський концтабір, у якому

утримувалися понад одну тисячу громадян української національності, розміщалися у трьох корпусах військового містечка. Він був огорожений колючим дротом і охоронявся посиленими збройними загонами» [61].

Щоправда, що стосується кількості в'язнів концентраційного табору, то цифра, вказана у звіті, потребує деякого уточнення, оскільки вона дещо розходиться із даними, поданими у спогадах очевидців тих подій. Справа в тому, що термін перебування окремих груп в'язнів, звезених сюди з різних частин Карпатської України, коливався від 3 днів до 2 тижнів, тому кількість ув'язнених постійно змінювалася. Одночасно на території табору могло знаходитися, за різними даними, від 200 до 400 в'язнів. Серед них були також жінки, переважно члени «Жіночої Січі», яких утримували разом із усіма в'язнями в одному приміщенні. Поміж них зокрема згадується Ростислава Бірчак, дочка відомого письменника, діяча закарпатського Пласту В. Бірчака, який у той час був головою Української евакуаційної комісії при німецькому консульстві в Хусті [177, с. 223]. Більшість груп, яких звозили до табору у Криві, перебувала там протягом квітня.

У кривському таборі допити та слідчі дії стосовно ув'язнених не здійснювалися, проте всі утримувані в таборі піддавалися систематичним фізичним і моральним тортурам [174, с. 38]. За свідченнями січовика Юрія Іваниги, в'язня родом із Королева, перебування у Криві було суцільним пеклом, побої тривали по декілька днів, які супроводжувалися різноманітними тортурами [185, с. 760]. За спогадами пластуна С. Папа, «били гумовими палками по босих ногах, по п'ятах і підшвах, а як ті спухли, приказували босо підскакувати на острому, ломеному камінні. А хто не міг, на того накидались вояки, приладами гвинтівок били куди попало, аж поки жертва не впала без пам'яті» [177, с. 223]. Одним із найпоширеніших методів фізичного знущання над в'язнями було так зване «сидіння по-турецьки»: нерухоме сидіння протягом декільком годин із підігнутими під себе ногами, що створювало нестерпні муки для ув'язнених. Будь-яка спроба змінити положення призводила до миттєвих побоїв з боку наглядачів [104].

Крім постійних фізичних тортур, в'язні перебували у жахливих умовах утримування. Спали на мокрій підлозі, кожен на невеличкому її клаптику, звідки в'язню було заборонено без дозволу пересуватися. Забороненими були й розмови між ними, порушення чого також суворо каралося [149]. Харчування було переважно одноразовим та централізованим. Січовик В. Онуфрик згадував: «Харчі нам давали окремо приготовлені – переварену воду, в якій часом попадав куточок качана, і маленький окраєць хліба» [174, с. 38]. Все це призвело до тотального фізичного знесилення в'язнів.

Кривський табір був тимчасовим збірним пунктом для в'язнів із Карпатської України, звідки більшість із них відправляли в глибину Угорщини, до концентраційного табору Вор'юлопош поблизу Ніредьгази. Перед відправкою кожна з груп в'язнів проходила тотальну дезінфекцію, першу після майже місячного перебування у в'язницях, зумовлену поширенням серед утримуваних різноманітних захворювань [172, с. 150].

Концентраційний табір Вор'юлопош знаходився за 18 км. від міста Ніредьгаза на відкритій місцевості в господарських спорудах колишнього фермерського господарства (кінний завод графа Дежефі), перетвореного угорцями під потреби в'язниці. В'язнів розміщували в декількох бараках, оточених по периметру чотириметровим парканом із колючого дроту та декількома кулеметними сторожовими вежами. Комендантом табору був поручик д-р Жіндель [284, с. 53]. У цьому таборі перебували переважно арештовані із Карпатської України, проте тут утримувались також групи полонених словацьких солдат та прикордонників, яких відправили сюди після короткотривалого березневого конфлікту із Словаччиною за частину Ужанської долини, який Угорщина розпочала відразу після окупації Карпатської України. Як зазначав В. Гренджа-Донський, полонені словаки перебували у таборі недовго і ставлення до них з боку угорських військових було толерантнішим, ніж до полонених українців [168, с. 265]. Серед в'язнів табору Вор'юлопош, крім січовиків та діячів Карпатської України, було й немало комуністів, яких також репресували за українофільські позиції [218].

Що стосується кількісних характеристик згаданого табору, то за даними В. Гренджі-Донського, станом на 19 квітня 1939 року у ньому розміщувалося близько 1200 осіб [168, с. 265]. У свою чергу відомий дослідник Карпатської України професор Василь Худанич наводить число ув'язнених у цьому таборі, яке досягало 2 тис. в'язнів [284, с. 54]. Колишній в'язень табору Антін Кущинський у праці «Закарпаття в боротьбі», виданій у Буенос-Айресі 1981 р., згадує, що в таборі перебувало понад 5 тис. в'язнів, проте вважаємо цю цифру явно перебільшеною [172, с. 152]. Також варто відзначити, що число ув'язнених у таборі постійно коливалося. Вже наприкінці квітня з Вор'юлопоша була відправлена група полонених галичан із 44 осіб до Польщі, де, за деякими даними, вони були розстріляні. Згодом, на початку травня, з табору було відправлено близько 60 осіб до Німеччини, переважно колишніх громадян ЧСР не закарпатського походження та 50 людей відпущено на волю [178]. Також упродовж квітня-травня 1939 року табір постійно оновлювався новими в'язнями, яких часто утримували протягом короткотривалого терміну. Часто це були люди молодого віку, переважно селяни, яких сюди привозили на так зване «перевиховання», яке супроводжувалося численними побоями, після чого їх знову відпускали додому [168, с. 272].

До числа ув'язнених у таборі належали різні категорії населення, яких звозили сюди вже з усіх куточків Карпатської України. Крім діячів Карпатської України, представників національно свідомої інтелігенції, селянства, серед ув'язнених перебували й священники Греко-католицької та Православної церков, які також піддавалися жорстокому фізичному і моральному знущанню. Зокрема, В. Гренджа-Донський так описав знущання над православним монахом о. Миколою Мадаром: «На Мадарові порвали рясу на сто кусків, а щоб осмішити – постригли йому бороду і довге волосся... Побитий, спина і руки впухлі...» [168, с. 461]. Серед ув'язнених представників духовенства згадуються імена таких греко-католицьких священників, як о. Віктор Желтвай, о. Іван Матейко, о. Юрій Станинець та

о. Дмитро Попович [177, с. 236]. Також у таборі існував своєрідний поділ на «інтелігентів» та на «не інтелігентів». До першої категорії відносилися священики, професори, учителі, редактори та усі одружені чоловіки. В'язні з цієї категорії перебували в трохи кращих умовах і до них в меншій мірі застосовувалися фізичні знущання. До другої, більш чисельної категорії відносилися інженери, військові старшини, рядові січовики та інші, які перебували у досить складних побутових умовах та зазнавали систематичних тортур [172, с. 153].

У Вор'юлопоші для полонених українців почався новий етап слідчих дій, які знову ж таки супроводжувалися численними побоями та тортурами з боку угорських слідчих. Так звані катівні, окремі слідчі кімнати, в яких велися допити, розміщувалися в кожному бараці, де утримували в'язнів. Майже нікому з них після допитів не вдавалося повернутися неушкодженим. За словами М. Чирського: «Рідко котрий не був битий. Взагалі мадярам йшло головно про те, щоб якнайбільшу кількість людей зробити каліками, не здібними ні до чого і так позбутися небезпечного елемента» [189, с. 193]. Траплялися випадки, коли в'язні після допитів не могли пересуватися самостійно, а найбільш закатованих відпускали на волю, де вони через декілька днів помирали внаслідок отриманих побоїв. Така доля спіткала, зокрема, Василя Мирявця, директора школи із с. Тересва, якого ледве живого відпустили додому, де він через два дні помер внаслідок катувань [177, с. 230]. Щодо інформації про розстріли чи смертельні випадки безпосередньо на території табору, то із проаналізованих спогадів в'язнів відомо тільки про поодинокі летальні випадки. Так, зокрема, в'язень А. Кущинський у своїй праці «Закарпаття в боротьбі» згадує про двох євреїв із Хуста, яких детективи закатували до смерті та поховали на місцевому цвинтарі [172, с. 152]. Про розстріл одного січовика, який вночі хотів вийти за межі території табору, також згадується у спогадах С. Папа [177, с. 228]. Проте масового чи системного характеру ці випадки не набули.

Власне, доказова база угорських слідчих часто ґрунтувалася тільки на свідченнях окремих «надійних людей» із числа місцевих мадяронів із Карпатської України, а також на зізнаннях та свідченнях самих звинувачуваних, які здобувалися шляхом фізичного тиску. Спочатку вся охорона табору складалася з угорських вояків, які, за твердженням В. Онуфрика, не брали участі в бойових діях із загонами Карпатської Січі, а тому їх ставлення до в'язнів було толерантнішим у порівнянні з охоронцями в'язниць на території Карпатської України [174, с. 41]. Згодом, В. Гренджа-Донський вказує на те, що багато охоронців табору були з числа місцевих терористів, які найжорстокіше ставилися до полонених. Вони, у свою чергу, були перекладачами та основними катами на допитах полонених українців [168, с. 265-266]. Діапазон звинувачень, які висувалися в'язням із боку угорського слідства був різноманітний – від простого незнання угорської мови до участі в бойових діях проти угорських військ під час березневого наступу та знущання над угорським населенням у період Карпатської України.

Як у Криві, так і у Вор'юлопоші в'язні перебували у досить складних побутових умовах. Відразу по приїзді в'язнів розмістили у спорудах колишнього жеребчинця, який перебував в антисанітарному стані. Їх побут у таборі яскраво відображений у спогадах С. Папа: «Зала, що в ній сидимо, напів темна. Між нами постійно проходжуються озброєні мадярські жандарми, не дозволяють порушитись, ані розмовляти. Сидимо на бетоні й чекаємо доки ввійдуть кати й відведуть нас на муки. Вже два тижні ми не вмивалися, а сонця Божого лише тоді накоротко побачимо, коли раз у день біжимо до вбиральні» [177, с. 230]. Внаслідок антисанітарії серед в'язнів знову почали поширюватися різноманітні захворювання.

Досить обмеженим і поганим було харчування в таборі. Ось як описував тюремний раціон в'язень В. Онуфрик: «Давали звичайний військовий буханець хліба на вісім людей раз на день і два рази якоїсь теплої води – ніби зупи (*суп* – Ю.С.), де часом попадався кавальчик качана» [174,

с. 42]. Відповідно досить швидко в таборі поширювався голод. Цим користувалися охоронці табору, які за значно завищеними цінами продавали зголоднілим в'язням харчі та тютюн. За словами В. Гренджі-Донського: «Здирство неможливе. Люди голодні, гонведи беруть за хліб «під пахо» (перепачкований через колючий дріт) і по 10 пенге (70 корон)... За невеликий шматок сала (може 10-12 дкг) я заплатив 2 пенге. Кажуть, що кілограм стільки не коштує в місті...». Найважче було в'язням із Галичини та інших регіонів України, які не мали грошей та можливості їх отримати від рідних [168, с. 278].

Репресії, здійснювані угорською військовою адміністрацією на території Карпатської України, а також існування згаданих концентраційних таборів викликало жваву міжнародну реакцію. Одними із перших своє незадоволення із приводу цих подій висловили деякі високопосадовці Третього Рейху, які надсилали численні листи на адресу угорського уряду із вимогою припинити репресії проти січовиків та діячів Карпатської України. 24 квітня 1939 р. за підписом начальника німецької контррозвідки адмірала В. Канаріса було надіслано листа до керівника генштабу угорської армії Г. Верта, в якому вимагалось припинення видачі полонених січовиків польській стороні, а також їх звільнення з таборів та припинення переслідувань [284, с. 44]. Вже у травні того ж року під час візиту до Берліна угорського прем'єр-міністра П. Телекі та міністра закордонних справ Іштвана Чакі з сторони німецького МЗС та, зокрема, міністра Й. Ріббентропа також була висловлена вимога припинити переслідування січовиків на території Закарпаття та сприяти наданню краю автономії [191, с. 19-20].

Варто відзначити, що Німеччина ще перед окупацією Карпатської України застерігала Угорщину утриматися від переслідування членів Карпатської Січі та учасників Карпатської України, але угорський уряд, міністерства оборони та внутрішніх справ знехтували даним застереженням, що, відповідно, викликало негативну реакцію з боку німецьких політичних кіл [218].

Наприкінці березня 1939 р. представником Карпатської України в Берліні В. Стахівим на ім'я посла Японії генерала Гіроші Ошіми була складена петиція з проханням висловити протест проти катування полонених вояків Карпатської Січі. Вже 1 квітня Ошіма в розмові з міністром закордонних справ Німеччини Й. Ріббентропом вимагав звільнення усіх військовополонених із угорських таборів [259, с. 213]. У свою чергу лобювання інтересів полонених діячів Карпатської України перед німецьким урядом здійснювали й українські закордонні політичні організації, такі, як Закордонний Провід ОУН, який підтримував контакти з Головною Командою Німецької Армії (ОКВ) [329], а також гетьманський уряд в екзилі та особисто сам гетьман Павло Скоропадський, який у той час перебував у Німеччині і мав вплив на провідні німецькі політичні структури [172, с. 156].

Завдяки німецькому впливу вже в травні з табору Вор'юлопош почали звільняти перших в'язнів. Це були переважно українські емігранти, громадяни ЧСР, які в міжвоєнний період проживали і працювали на території Карпатської України [172, с. 153]. Більшість звільнених відправляли до Відня, де розміщувався Український Допомоговий Комітет, що займався опікою втікачів із Карпатської України. Його очолював із кінця березня 1939 року Юліан Химинець, колишній діяч ОУН на Закарпатті. Перші поїзди з в'язнями концтабору Вор'юлопош почали прибувати до Відня уже на початку травня 1939 року. Як згадує Ю. Химинець, «велика частина в'язнів була так сильно побита й покалічена мадярськими бандитами, що це вимагало шпитального чи санітарного лікування». Опікувалася цими в'язнями дружина Ю. Химинця, яка займалася організацією їх розміщення в місцевих шпиталях та санаторіях. Після реабілітаційного процесу більшість звільнених були відправлені на роботу до Німеччини або могли вільно поселитися на території колишньої ЧСР (за винятком Карпатської України), чим, власне, багато з них і скористалося [329]. Із частини звільнених, переважно галичан-січовиків, за сприяння німецьких військових відбулося формування антипольського легіону під командуванням полковника

Р. Сушка, який протягом липня-серпня дислокувався в австрійських Альпах [324].

Великого розголосу інформація про репресії, здійснювані угорською владою в Карпатській Україні, також набула в періодичних виданнях багатьох країн. Навіть засоби масової інформації нейтральної Швейцарії залишили замітки про жорстокість угорської військової адміністрації стосовно мирного населення та в'язнів концтаборів [261, с. 302]. Проте найбільшого резонансу угорські репресії в Карпатській Україні набули в країнах, де була потужна українська діаспора. Так, зокрема, в США у друкованому органі української діаспори газеті «Свобода» постійно публікувалися свідчення втікачів із Карпатської України, які оповідали про політичні переслідування на її території та знущання над в'язнями у згаданих концентраційних таборах [149]. Українська діаспора США навіть зверталася з листом до американського президента Рузвельта із проханням вплинути на уряд Угорщини з метою припинити жорстокість угорських військових у Карпатській Україні [121].

Міжнародна реакція на дії угорської влади в Карпатській Україні та знущання над в'язнями концтаборів посприяли зміні таборового режиму у Вор'юлопоші, а також поступовому звільненню в'язнів. Із травня 1939 р. концтабір перетворили на табір для військовополонених січовиків, після чого тортури над ув'язненими здебільшого припинилися. Побитим січовикам навіть почали надавати медичну допомогу [185, с. 761]. Із зміною таборового статусу з нього виїхали всі слідчі, які переважно займалися знущаннями над ув'язненими [177, с. 232]. Станом на початок червня, за даними газети «Свобода», які вона отримала від військового аташе німецького посольства в Будапешті, в таборі залишилося 340 в'язнів, з яких 90 були вихідці із Карпатської України [155]. Проте уже в середині червня усіх галичан було звільнено з табору і вивезено до Німеччини. У той же час у таборі розміщували угорських втікачів із Трансільванії, яких разом із в'язнями закарпатського походження готували до диверсійної діяльності на території

Румунії [177, с. 245]. Однак на початку липня у зв'язку з амністією, оголошеною угорським регентом М. Горті, всіх в'язнів, родом із Карпатської України, було відпущено і дозволено їм повернутися в межі краю, проте під строгий поліцейський нагляд, який зобов'язував їх двічі на тиждень відмічатися у відділах жандармерії. Така поліцейська «опіка» призвела до нелегальної еміграції частини колишніх ув'язнених із території Карпатської України.

Поступовий тиск світової громадськості на угорський уряд призвів до пом'якшення окупаційного режиму і на території Карпатської України. Протягом травня-червня 1939 р. у звітах місцевих жандармських відділів траплялися і виправдовувальні характеристики окремих осіб, запідозрених в антиугорській діяльності. Також зустрічалися випадки виправдання навіть колишніх січовиків. Так, зокрема, 15 червня 1939 р. великобичківська жандармерія подала звіт місцевій військовій комендатурі по особі колишнього січовика С. Сидора, якого було визнано тимчасово ненадійним із політичної точки зору, але який не представляв серйозної загрози угорській владі [46]. У травні цього ж року відділ солотвинської жандармерії провів перевірку місцевого директора школи Шандора Марини і його дружини, які, за чутками, проводили підривну роботу проти угорської школи. Після перевірки було зазначено, що в результаті розслідування доказів антиугорської діяльності згаданих осіб виявлено не було [9, арк. 2]. Такі випадки свідчать про згортання репресивної активності в регіоні, що були зумовлені втручанням політичного керівництва держави, на яке у свою чергу тиснула міжнародна громадськість. Згадані чинники призвели до скасування влади військових та запровадження на території краю цивільної адміністрації.

Коротко підсумовуючи питання функціонування угорської репресивної системи у вигляді мережі тюрем та концентраційних таборів в період діяльності військової адміністрації на території окупованої Карпатської України, можна відзначити декілька особливостей:

- Після окупації Карпатської України відразу були організовані численні політичні тюрми для представників українського національного руху, створені майже у всіх великих населених пунктах регіону. Для їх потреб адаптовувалися навчальні заклади, лікарні, спортзали та інші цивільні установи. Більшість таких тюрем була тимчасовою, адже вони діяли в межах краю протягом перших двох місяців після його окупації;
- У згаданий період на території краю відзначалося хаотичне заповнення в'язниць часто не тільки політичними та військовими діячами часів Карпатської України, але й цивільними особами, які не мали жодного стосунку до військово-політичної діяльності. У зв'язку із цим всі тюрми були сильно перезаповненими, що призвело і до важких санітарних умов утримання в'язнів.
- Жорстоким був процес слідства, який передбачав застосування фізичних тортур практично до кожного ув'язненого. Часто звинувачення базувалися на доносах, усних повідомленнях та примусових зізнаннях самих ув'язнених. У свою чергу найбільш жорстким відношенням у тюрмах відзначалися охоронці з числа місцевих мадяронів та представників терористичних груп, які часто виступали і стороною обвинувачення. Специфічною була судова система у вигляді місцевих народних рад, яка у статаріальному режимі виносила переважно односторонні вирoki.
- У перші два тижні діяльності військової адміністрації частими були хаотичні розстріли полонених січовиків, які здійснювалися у новостворених в'язницях. Проте після різкої міжнародної реакції та втручання деяких угорських високопосадовців такі розстріли припинилися. М'якшим став і таборовий режим та ставлення до ув'язнених, що згодом призвело до звільнення всіх в'язнів внаслідок амністії регента М. Горті.
- Менш жорстким став і окупаційний режим на території краю. Виявлення та перевірки неблагонадійних осіб, які хоч і

продовжувалися, проте втратили свій хаотичний характер і набули ознак системності із виправдовувальними випадками.

Таким чином, сукупність цих факторів характеризує військову адміністрацію як окупаційну структуру, в період діяльності якої розгорнулися масові репресії в регіоні. Їх особливістю було те, що вони мали часто неконтрольований зі сторони центральної угорської влади характер, проте підтримувалася окремими високопоставленими політиками. Метою цих переслідувань було викоринити український рух із території Закарпаття, що частково стало причиною значної геополітичної ваги, яку мав на той час цей рух у політичних колах окремих впливових континентальних країн. Ініціатива радикальному вирішенню українського політичного питання в регіоні належала військовим колам на чолі із головою генштабу Г. Вертом, які були переконані в негативній перспективі перебування Закарпаття у складі Угорщини в разі існуванні в межах краю українського елемента.

РОЗДІЛ III

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСИВНІ АКЦІЇ НА ЗАКАРПАТТІ (1939-1944)

3.1. Угорські репресивні органи та їх діяльність в регіоні

Для розуміння теми угорських репресій в межах Закарпаття в період угорського панування 1939-1944 рр. окремо слід відзначити певні політико-правові особливості, які отримав регіон у згаданий період. 22 червня 1939 р. угорським парламентом було прийнятий закон про «Входження Підкарпатських територій до Угорського королівства та про правовий статус управління цим краєм». Параграф 6 цього закону передбачав розробку окремого закону про самоврядування Підкарпатської території та внесення його на розгляд парламенту, а до прийняття такого закону забезпечення на Підкарпатті функціонування нормативної бази Угорщини [314].

У цей же день угорський уряд прийняв розпорядження «Про теперішнє управління суспільною владою на повернутих землях Підкарпатської Русі», що мало стати механізмом реалізації положень цього закону. Зокрема, воно передбачало заміну військової адміністрації краю на цивільну у вигляді регентського комісаріату Підкарпатської території (офіційна назва регіону) як окремої управлінської структури, яка не принципово відрізнялася від адміністративної вертикалі Угорського королівства, хоч і мала деякі самоврядні повноваження. На регіон також була поширена система військових та правоохоронних органів. За характеристикою дослідника І. Мазурка, регентський комісаріат Підкарпатської території був квазіавтономним утворенням у складі Угорської держави, яке цілковито було підконтрольне центру [239, с. 72].

У зв'язку із такими юридичними змінами та скасуванням військової адміністрації регіон не розглядався як окупована зона, а його населення вважалось майже повноправними угорськими громадянами. Щоправда, громадянство отримували не всі. Угорськими громадянами могли вважатися

тільки ті особи, які мали угорське громадянство до липня 1921 р., не працювали на користь Чехословаччини і незмінно проживали на території південної Словаччини та Закарпаття до 15 березня 1939 р. [314]. Фактично така норма була впроваджена передусім проти значної кількості політичних емігрантів, які, згідно з нею, не могли отримати угорське громадянство й тому змушені були покинути край.

У свою чергу з національно-ідеологічної концепції угорської владної верхівки слов'янська більшість регіону визначалась як окрема «угроруська» народність, що понад тисячу років перебувала у братніх стосунках з угорським народом і не мала нічого спільного з іншими слов'янськими народами, за винятком єдиного слов'янського коріння. Будь-які спроби заперечення цієї концепції чи приналежності регіону до Угорщини визнавались антидержавними і піддавалися репресіям із боку влади [139].

У такому контексті найбільш небезпечними для угорського режиму в регіоні були дві політичні течії: українського та комуністичного напрямку, які організаційно сформувалися в період ЧСР, набувши значної підтримки серед місцевого населення. Після встановлення угорської влади обидві течії стали в опозицію до угорської влади і в політичному плані розглядали майбутнє краю не у складі Угорської держави. Об'єднуючим фактором двох течій стала спільна українофільська позиція, проте вона базувалася на різних політичних та ідеологічних платформах.

Перша течія підтримувалася міжнародними представництвами ОУН (б) та українським націоналістичним підпіллям, яке діяло в Західній Україні і виступала за об'єднання Закарпаття з незалежною соборною Українською державою. Комуністична опозиція пропагувала входження Закарпаття до складу УРСР та інтеграцію до соціалістичного устрою, що знаходило значну підтримку з боку СРСР. Подібну оцінку цих опозиційних рухів на території краю було подано і з боку угорських силових структур, які стежили за політичним життям в регіоні ще напередодні вторгнення до Карпатської України. В одному із донесень начальника ужгородського поліцейського

капітанату міністру внутрішніх справ за 17 листопада 1938 р. про політичне життя краю в період ЧСР зазначалося: «Як комуністична, так і соціал-демократична партії були українського напрямку, тобто кожна з них боролася за возз'єднання цієї території з Радянською Україною, таким чином, щоб і Галичину відірвати від Польщі. Від українських партій вони тільки в тому відрізнялися, що коли українські партії під проводом українських емігрантів хочуть утворити велику Україну на буржуазних началах, для чого, можливо, користуються і німецькою допомогою, то комуністи того самого хочуть досягнути тільки на радянсько-більшовицькій основі... Значить для підкарпатських угорців найнебезпечнішим був комуністичний і український рух» [35].

Така оцінка призвела до того, що відразу після встановлення угорської влади в межах краю розпочалися переслідування в основному представників названих рухів. У свою чергу масові репресії, проведені угорськими військовими в перші місяці після окупації краю в березні 1939 р., зумовили те, що угорськими силовими структурами після встановлення цивільної влади майже не фіксувалися організовані антидержавні політичні рухи в регіоні. На одному із післявоєнних допитів жандармський комендант м. Хуст підполковник А. Крічфалуші-Грабар зазначав: «Оскільки перед моїм приїздом по території Хустського округу пройшли угорські війська і провели великі репресії, русинське населення було залякане і не проводило дій проти угорського уряду» [218, с. 204].

Проте протягом 1939-1940 рр. в регіоні розпочали свою активну діяльність так звані «комісії з благонадійності», або «комісії з виправдань», метою яких була зачистка «небажаних елементів» у середовищі державних службовців чехословацького періоду (урядовців, учителів, лікарів, інженерів). Не підлягали переатестації, а звільнялися з посад автоматично: працівники адміністративних і службових органів за національністю чехи, активісти Карпатської Січі, керівники органів влади Карпатської України [314]. Уже 24 березня 1939 р. шкільний відділ цивільного управління

Підкарпаття видав циркуляр, у якому наказувалося звільнити із системи шкільної освіти всіх українських емігрантів, які прибули в межі Підкарпаття після 28 жовтня 1918 р. [210, с. 82]

За словами вчителя О. Сливки такі комісії склалися переважно «... з чотирьох людей: три місцеві угорці, серед яких, як була можливість, один був греко-католицький піп і один-два угорці з «Матірної Угорщини». Вимагалось, щоб принаймні один із місцевих угорців – членів комісії – впізнавав чоловіка, який проходив оправдання» [183, с. 102]. Основним критеріями для цих комісій було політичне минуле особи, яка претендувала на ту чи іншу посаду, відомості про її зовнішнє вираження прочеських, проукраїнських або антиугорських настроїв. У першу чергу дискримінувалися українофіли, комуністи та практично всі місцеві жителі, хто досяг певного становища за Чехословаччини. Комісії брали до уваги також вік претендента, оскільки вважалося, що молодша генерація не мала можливості виховуватися в угорському дусі, тому й не могла настільки відповідати за своє минуле, як старше довоєнне покоління [239, с. 75].

У червні 1940 р. міністерством збройних сил Угорщини пропонувалося міністерству внутрішніх справ всіх колишніх чехословацьких службовців (українських та русинських працівників, як зазначалося в листі – *Ю.С.*) залізниць та пошти за антиугорську діяльність перевести в чисто угорські області, де, як зазначалося, «вони б не мали ґрунту для своєї шкідливої діяльності» [63]. Таких працівників виявлено було понад 400 осіб [225, с. 309]. Масові переведення неблагонадійних службовців відбувалися і в подальші роки. Тільки протягом півтора місяця 1942/1943 навчального року із трьох адміністративних управлінь регентського комісаріату було переміщено в угорські області майже 200 вчителів [261, с. 377]. Щоправда, через нестачу достатньої кількості кваліфікованих угорських кадрів цей процес затягувався. У багатьох, переважно гірських округах на своїх посадах і надалі залишалося багато вчителів, які працювали ще з часів Карпатської

України, але про їх політичні настрої місцеві осередки жандармерії подавали щомісячні звіти [11].

Політичні зачистки проводилися не тільки серед службовців, але й серед місцевого студентства, учнів середніх шкіл та навіть духовенства окремих конфесій. Так, зокрема, після перевірки 600 студентів-русинів із Підкарпаття залишили у вузах 150, а решту виключили за неблагонадійність [314]. У грудні 1939 р. на рівні заступника міністра культів і освіти Угорщини та регентського комісара краю було вирішено створити спеціальну верифікаційну комісію з метою перевірки лояльності православного духовенства Мукачівської православної єпархії та виявити факти антиугорських настроїв та вчинків із боку духовенства в чехословацький період [214, с. 170].

Ці комісії, які склалися переважно з місцевих проугорських елементів, часто суб'єктивно підходили до розгляду поданих справ, що викликало незадоволення громадськості. Уже в перші місяці на території краю було звільнено близько двох тисяч фахівців, що виходило за раціональні рамки і призводило до втрати лояльності навіть тих спеціалістів та управлінців на місцях, які прихильно зустрічали встановлення нової влади [239, с. 75]. У повідомленні регентського комісара Ж. Перені прем'єр-міністру Угорщини від 9 грудня 1939 р. зазначалося, що вже заведено майже 9 тис. справ переважно на угорських русинів-службовців та 8762 промисловців і торговців, в яких було проаналізовано, як ті себе поводити в чехословацький період щодо інтересів Угорщини [314]. Така тенденція викликала навіть занепокоєння серед угорських урядовців. Зокрема, державний секретар у справах національностей Т. Патакі змушений був особисто приборкувати керівників цих чисток. Також результати діяльності згаданих комісій часто потрапляли до поліції, органи якої на базі зібраної інформації могли приймати рішення про взяття людини під поліцейський нагляд або її інтернування [39].

Саме управління прикордонної поліції в межах краю було створено у липні 1939 р. Воно мало дещо відмінну структуру від подібних поліцейських органів в Угорщині, виходячи із прикордонного розташування регіону. Першим керівником новоствореного управління було призначено Аристида Мешка із Будапешта. У його підпорядкуванні було 7 територіальних представництв (експозитур) прикордонної поліції – в Хусті, Перечині (згодом перенесено до Сваляви), Воловому (сучасне Міжгір'я), Солотвині, Ужку, Воловці та Ясіня [79]. До компетенції експозитур входило: висилка «неблагонадійних людей», візування бланків закордонних паспортів, контроль за дотриманням правил виїзду із країни, а також виявлення і відвернення злочинів, спрямованих проти безпеки держави та громадського порядку [239, с. 67].

Виходячи з цього, однією з головних функцій прикордонної поліції було спостереження за політичним та громадським життям в регіоні. Щоквартально управлінням поліції подавалися звіти на ім'я міністра внутрішніх справ Угорщини, в яких чітко фіксувалося діяльність на території краю, зокрема, українського та комуністичного підпільних рухів, діяльність російських білоемігрантів, яких у краї нараховувалося 143 особи та угорської фашистської партії «Схрещені стріли», яка була опозиційною до влади силою [16; 17]. Під поліцейський нагляд підпадали й окремі релігійні громади, діяльність яких була призупинена розпорядженням міністра внутрішніх справ у грудні 1939 р. у зв'язку із тим, що «на своїхъ собраніяхъ и сходкахъ займаються ученіями не только религіозными, но также политическими и общественными». Такими «ученіями» вважалися заклики антивоєнного характеру. Під дію цього розпорядження підпадали громади: адвентистів, адвентистів-семиденників, суботники, свідки Єгови, «Божье собрание», прахристияни и духоборці [66]. Потрібно зауважити, що незважаючи на наявність таких обмежень для релігійних громад, проте репресій за релігійною ознакою в межах краю не було, а їх поява носила тимчасовий характер і була викликана воєнним часом.

Сприяти у зборі інформації прикордонній поліції повинні були також сільські представництва і нотаріати, які щовечора мали повідомляти керівників прикордонних поліцейських експозитур про всі важливі події, що мають відбуватися або відбуваються в районі діяльності нотаріату. До таких подій відносилися: терористичні акти, великі демонстрації, страйки і народні рухи; офіційні чи неофіційні візити глави держави, членів уряду, церковних і громадських діячів; великі свята позамісцевого значення, партійні рухи державного значення та все те, що за своїм значенням могло мати інтерес із точки зору державного та громадського порядку й безпеки [69]. Як згадував колишній житель с. Ворочево (Перечинського-р-ну) Ю. Цмур, в їх селі місцевий «біров» (голова села – *Ю.С.*), який був незмінним протягом всього періоду угорської влади, постійно доповідав силовим органам про всю громадську-політичну активність у селі з боку окремих місцевих осіб [199].

У свою чергу міністерство внутрішніх справ зобов'язувало поліцію та органи місцевої влади складати списки «неблагонадійних», яких могли переселити в інші області держави, взяти під нагляд чи арештувати [83]. До категорії останніх циркуляром міністра внутрішніх справ від 26 травня 1942 р. зараховувалися всі деструктивні чи потенційно деструктивні («підозрілі») відносно до суспільства та держави елементи [239, с. 93]. До таких переважно відносили комуністів, українських діячів та агітаторів, організаторів страйків. Також до компетенції поліцейських органів на рівні експозитур належало прийняття остаточного рішення про інтернування осіб. Такі повноваження давали можливість поліцейським органам здійснювати досудові репресії та переслідування осіб за політичною ознакою. Як зазначає дослідник І. Мазурок, враховуючи те, що апеляцію на дії поліції подавалися не в суд, а до міністра внутрішніх справ, який фактично й визначав компетенцію посадової особи відомства, то це створювало широку можливість для порушення прав людини в рамках нормативного поля [239, с. 68].

Сам процес інтернування, який належав до компетенції поліцейських органів першої інстанції, був одним із головних механізмів репресивної політики на території краю. Інтернуванню підлягали переважно особи, які переслідувалися за політичною ознакою, а також всі ті, хто з точки зору силових структур були підозрілі чи шкідливі з огляду на безпеку держави. Це були, зокрема, організатори страйків, дезертири, саботажники. Особливо гостро це питання стояло в період Другої світової війни, коли будь-які такі прояви вважалися небезпечними для національної безпеки [72]. Справами таких осіб займалася військова контррозвідка відповідних воєнних округів, за інформацією якої поліцейські органи здійснювали процес інтернування.

Процес інтернування використовувався в основному тоді, коли слідчі органи не мали достатньо доказів про антидержавну діяльність підозрюваної людини. Таких людей могли інтернувати без суду та слідства на невизначений термін. Інтернованих відправляли до етапної тюрми, в будапештську тюрму головного капітанату або спеціальні табори для інтернованих [261, с. 341]. В угорських містечках Кіштарча та Надьканіжа діяли одні із найбільших в Угорщині концентраційних таборів, куди переважно відправляли інтернованих закарпатців. Про постійне посилення угорського репресивного режиму свідчать щорічні «інвестиції» на розширення табору у Кіштарчі. Так, зокрема, у 1939 – 1940 рр. на його розширення угорською владою було витрачено 500 тис. пенге, у 1941 – 300 тис., у 1942 – 400 тис. пенге [261, с. 381]. Забезпечення інтернованих у таборах здійснювалося за рахунок самих інтернованих або їх сімей, але в разі неможливості такого забезпечення ці функції лягали на державу [84].

Ще однією репресивною функцією прикордонної поліції був процес взяття під поліцейський нагляд, під який підпадали політично «неблагонадійні» особи. Приводом для встановлення поліцейського нагляду міг бути і анонімний донос до «комісії з виправдання» про комуністичне, антиугорське чи антиревізійнське минуле особи. Такі особи повинні були двічі на тиждень відзначатися в місцеву поліцейському капітанаті; їм

заборонялося покидати свій населений пункт без відома властей та своє житло з 22-ої години вечора до 5-ої години ранку, а також відвідувати публічні місця або приватні зібрання; користуватися телефоном, телеграфом або поштою без відома та перевірки поліції; спілкуватися з іншими «неблагонадійними» особами [70]. Порушники цих обмежень каралися ув'язненням строком на 2 місяці або штрафом у розмірі 8 тис. пенге [215, с. 81]. Згідно із звітами крайового управління прикордонної поліції, під поліцейським наглядом із жовтня 1941 р. по квітень 1942 р. на території краю перебувало 388 і 304 особи [16; 17]. У свою чергу інтернуванню та поліцейському нагляду підлягали тільки угорські піддані. Справами іноземців займалося угорське центральне управління поліції по перевірці іноземців [72].

Прикордонна поліція піддавала репресіям також порушників державного кордону. Особливо масштабним цей процес був у період існування угорсько-радянського кордону із вересня 1939 р. по червень 1941 р., коли із Закарпаття до СРСР нелегально емігрували тисячі жителів краю. Для стримування та попередження масової втечі мешканців краю на території Підкарпаття, особливо у прикордонній зоні, був посилений жандармський корпус, активізувалась робота поліції щодо затримання втікачів. Також прикордонники отримали наказ стріляти в порушників кордону після першого попередження [233, с. 16].

У зв'язку з масовим переходом населення до СРСР та виходячи із стратегічних міркувань, угорським урядом та генштабом планувалося масове відселення жителів прикордонної смуги в межах 20 км. від угорсько-радянського кордону. Проте через наполегливий протест депутата угорського парламенту від Підкарпаття А. Бродія реалізація цих ідей так і не відбулася [239, с. 76]. Однак начальник угорського генштабу Г. Верт неодноразово пропонував угорському уряду взагалі виселити неугорське населення краю, мотивуючи це створенням єдиного життєвого простору для угорців у межах всієї Середньодунайської низовини та унеможливленням в майбутньому

територіальних претензій до Угорщини за етнічним принципом [191, с. 56-57]. Зокрема, після початку німецько-радянської війни у червні 1941 р. угорським генштабом пропонувалося пересилити все слов'янське населення краю на контрольовані угорськими військами радянські території. Проте до реалізації цих планів не дійшло, оскільки ця ідея не знаходила однозначної підтримки серед угорського вищого політикуму [261, с. 371]. Принагідно зазначимо, що подібні депортаційні плани щодо місцевих українців виношувалися і в сусідній Румунії, де після початку війни із СРСР пропонувалося переселити за Дністер 991 265 етнічних українців та росіян із території Буковини, Бессарабії та дельти Дунаю. Із захоплених територій СРСР планувалося пересилити близько 800 тис. румунів та молдаван, для створення «етнічно однорідної Румунії». Зауважимо, що такі плани в Румунії підтримувалися на найвищому політичному рівні, зокрема диктатором І. Антонеску, проте їх здійсненню завадили поразки німецької армії протягом 1943 р. [262].

У листопаді 1939 р. угорська влада для розслідування справ нелегальних перебіжчиків кордону створила спеціальні оперативно-слідчі групи. Такі групи функціонували в Чинадієві, Іршаві, Тячеві. Слідство у справах порушників кордону вели також Хустська, Ужгородська, Мукачівська та Кошицька прокуратури, які виносили вироки затриманим, ув'язнюючи їх на різні терміни в угорські тюрми і табори. Зокрема, станом на кінець листопада 1939 р. угорським слідчим органам вдалось виявити 516 осіб, які втекли до СРСР, 131 справу було передано до Кошицької та Хустської прокуратур, 63 справи були передані прокурору воєнного командування [215, с. 89].

Принагідно зазначимо, що подібна доля емігрантів чекала й на радянській стороні. Перші 2-3 місяці після формування угорсько-радянського кордону в Карпатах радянські прикордонники у більшості випадків не арештовували закарпатських втікачів, а передавали їх на угорську сторону або розселяли у прикордонній смузі чи центральних областях України, використовуючи їх як робочу силу. Проте згодом після посилення охорони

кордону та активізації пошуку серед перебіжчиків агентури сусідніх держав закарпатські втікачі, незважаючи на особисті мотиви у здійсненні переходу та навіть комуністичне минуле, підлягали репресіям. Середній термін ув'язнення для порушників кордону сягав від 1 до 3 років виправно-трудоих таборів. Інколи терміни ув'язнення сягали і до 5 років, якщо людину підозрювали у шпигунстві проти СРСР на користь іноземних країн. Ув'язнені в таборах перебували у досить складних умовах утримання, страждаючи від голоду та виснаження, що супроводжувалося значною смертністю [323].

На відміну від прикордонної поліції, основною функцією жандармерії на території краю було забезпечення громадського порядку та виконання розпоряджень як державних, так і місцевих органів влади. Жандармерія підпорядковувалася міністерству внутрішніх справ, а з початком Другої світової війни – військовому командуванню на території краю. Також, згідно із своїми повноваженнями, жандармерія виконувала такі функції: під час розслідування злочинів надавати допомогу поліції і подавати донесення на тих, хто порушує діючі розпорядження влади; облік на нагляд за поведінкою та зв'язками «неблагонадійних» осіб та приїжджих; забезпечення явки людей на суспільно корисні роботи; здійснення видворення з території; відкриття розслідування в усіх тих справах, на які отримує розпорядження від міської ради чи нотарського уряду [239, с. 68].

У жандармерії також був виокремлений і політичний відділ «А», а після прийняття єврейських законів був створений відділ «А IV». Однією з головних цілей обох відділів було стежити за політичними рухами шляхом залучення в них своїх агентів. Орган «А IV» також стежив за нацменшинами, а окремий його підвідділ «С» займався русинським питанням [303, с. 119-120]. На початку 1942 р. керівництво угорської жандармерії випустило інструкцію на 58 сторінках про те, як потрібно вести спостереження за «лівими, сектантськими, правими організаціями і національними рухами» [261, с. 373]. Потрібно відзначити, що якщо поліцейські відділки знаходилися тільки в окремих населених пунктах, то жандармерії знаходилися по багатьох

селах. Таким чином, жандармерія фактично була тією структурою, яка займалася безпосередньою реалізацією репресивних рішень, що приймалися іншими установами, і мала, у свою чергу, найбільше контакту із місцевим населенням.

Так, наприклад, за свідченням сучасників, місцеве населення, особливо сільські жителі, з острахом відносилися до жандармів (у народі їх називали «пір'яниками», за характерну окрасу головного убору – *Ю.С.*), які часто застосовували фізичний вплив до затриманих за різні правопорушення, який, як зазначалося, виконувався з виховною метою [195; 197; 199]. В одному із донесень місцевого жандармського управління в Будапешт відзначалося, що «жандармерія має високий авторитет, але оточує її велика ненависть» [215, с. 83]. У цьому випадку наголошувалося на авторитеті, пов'язаному із запровадженням заходів фізичного впливу на порушників закону, що призвело до певного зменшення злочинності в регіоні. Проте часто під такі заходи потрапляло і просте населення, про що свідчать згадки старожилів [195; 199]. Про жорсткість жандармів у своєму листі до прем'єр-міністра П. Телекі вказував С. Фенцик, який наголошував на тому, що через це значна частина місцевої молоді емігрує до СРСР [49, с. 114]. Також потрібно зауважити, що саме жандармські загони були одними із найактивніших учасників масового терору проти місцевого населення в перші місяці окупації краю угорськими військами.

Із запровадженням цивільної влади в межах регіону зброю жандарми могли використовувати тільки в окремих випадках, які передбачали: самозахист, протидію виконанню службових обов'язків, затримання особливо небезпечних злочинців, затримання осіб, яких в інший спосіб затримати не можна, якщо злочинець не здається чи не покидає місця своєї схованки. Тільки з наближенням лінії фронту розпорядженням міністра внутрішніх справ від 5 квітня 1944 р. жандармські команди наділялися надзвичайними повноваженнями і могли застосовувати зброю проти всіх, хто є підозрілим і не реагує на попередження [215, с. 13]. Загалом, за оцінками

дослідника І. Мазурка, на території краю постійно перебувало близько 2 тис. озброєних жандармів. Як справедливо зазначає вчений, жандармерію можна позиціонувати, як дієвий орган правоохоронної чи репресивної політики угорської влади [239, с. 69].

Значну роль у системі контролю над суспільно-політичним життям у регіоні посідали військові відомства, вплив яких особливо зріс із початком Другої світової війни. У зв'язку із початком війни 1 вересня 1939 р. угорським урядом на території країни було запроваджено надзвичайний стан. Обмежувалося право на проведення зборів та мітингів, посилювався поліцейський нагляд та інтернування за саботаж, внутрішня цензура, накладення арешту на запаси окремих матеріалів, про припинення обмеження робочого часу й оплаченої відпустки тощо. Значні повноваження отримували військові відомства [215, с. 85]. Слід відзначити, що від 1-го березня 1940 р. регент Угорщини М. Горті перестав бути головнокомандувачем угорської армії, а вся військова влада зосереджувалася в руках голови генштабу Г. Верта, людини, яка негативно ставилася до будь-яких спроб надати політичні та національні автономні права для Підкарпаття [203, с. 15]. Про масштаби впливу військових на державну політику засвідчував прем'єр П. Телекі, який писав у 1940 р.: « В Угорщині зараз є два урядові апарати та два уряди: один із них законний, інший – військовий уряд, що поширюється майже на всі галузі державного управління, оглядати та контролювати його розпорядження законний уряд не в змозі» [239, с. 36].

Територія Підкарпаття входила до району дислокації VIII угорського гонведського корпусу, штаб якого знаходився у м. Кошіце. Урядовим розпорядженням від 1 вересня 1939 р. у столиці кожної корпусної команди вводилася посада урядового комісару для мобілізації держави. До його компетенції входило: а) регулювання діяльності цивільних властей та інституцій, пов'язаної з мобілізаційними заходами та території корпусу; б) нагляд за дотриманням цивільними властями правових норм, що регулюють здійснення заходів по обороні; в) сприяння коменданту корпусу при його

зносинах із цивільними властями [239, с. 70]. Фактично в межах своїх повноважень урядовий комісар наглядав за діяльністю цивільних властей, перевіряв їхні розпорядження і міг видавати свої, зобов'язував проводити певні заходи. Такими заходами були: військова мобілізація, трудова повинність населення, контроль за постачанням армії продовольства тощо [71]. Проте потрібно зауважити, що такий вплив військових на цивільну владу був характерний для всіх адміністративно-територіальних одиниць Угорщини, зокрема в умовах Другої світової війни, але на Підкарпаття вплив військових, через прикордонне розташування краю, був відчутним чи не найбільше. Приміром, із 26 військових комендатур 8-го Кошицького військового корпусу 14 знаходилися на території сучасного Закарпаття [261, с. 397].

Також із початком Другої світової війни, враховуючи прикордонне розташування, в межах краю при VIII Кошицькому військовому окрузі свою діяльність розгорнули угорська контррозвідка. Зокрема, 10 жовтня 1939 р. в Ужгороді було створено другий відділ угорської контррозвідки (діяв під прикриттям відділу з уточнення карт *térképszét*) на чолі з полковником І. Ошватом [239, с. 71]. Він був створений завдяки сприянню першого регентського комісара Підкарпаття Ж. Перені [300]. Відомство боролось з проявами антидержавної та комуністичної діяльності, а також проведенням розвідувальної діяльності на території Радянського Союзу [73]. Контррозвідка займалася як справами окремих людей, так і організованими підпільними рухами, переважно українським та комуністичним, які діяли на території краю. Крім того, органами контррозвідки велося спостереження за студентами із Підкарпаття, які навчалися в університетах і за межами регіону, на території тріанонської Угорщини. Так, починаючи від листопада 1941 р. в декількох донесеннях Дебреценського відділу контррозвідки угорськими агентами в середовищі студентів-русинів місцевого університету фіксувалися три політичні групи: великоруська (в тому числі комуністична), українська і проугорська, яка, щоправда, була нечисленною і, як

відзначалося, була прихильною до угорської влади тільки з меркантильних переконань [261, с. 380].

Контррозвідка мала досить розгалужену систему таємних агентів по всій території краю, які діяли серед населення та доповідали про всі антиурядові висловлювання серед місцевих, які велися в окремих округах. До таких відносилися навіть побутові розмови між населенням, які мали незначний антиугорський характер, висловлювання окремих місцевих активістів, чутки та повідомлення, які продукувалися серед населення [4]. Після початку Другої світової війни для виявлення та стеження за діяльністю опозиційних політичних рухів на території краю регентським комісаром Підкарпаття Ж. Перені було запропоновано створити мережу донощиків із числа трьох категорій населення: «вчителів, які бояться за свої посади; євреїв, які б хотіли відновити свої втрачені патенти; попів, які ненавидять радянський лад за атеїзм і антиклерикалізм» [215, с. 86]. Дані, отримані від агентів контррозвідки, надходили до регентського комісаріату, де їх обробляли і надсилали до прикордонної поліції [303, с. 125]

Загалом відділи контррозвідки відзначалися значною жорстокістю. Слідчими розвідувального органу часто застосовувалися фізичні тортури до арештантів, що, як зазначали навіть самі працівники цього органу, вкрай негативно оцінювалося місцевим населенням [239, с. 71]. Головною в'язницею контррозвідки в межах краю була споруда колишнього палацу барона А. Ковнера, яка знаходилася в м. Мукачеві. У цій споруді знаходилися катівні контррозвідки, про що залишилися численні згадки від арештантів як українського, так і комуністичного напрямків. Ось як описувала процес допиту М. Бабота, яка перебувала в ув'язненні в палаці Ковнера із жовтня по грудень 1942 р.: «Руки зв'язали за хребет, наказали лягти на лавку. За яку засунули руки, і потягли мною так, щоб руки сперлись на вертикальну дошку лавки. Потім мені зв'язали ноги і мотузками тулуб так витягли, що голова відскочила від лавки, залишалася в повітрі, і не можна було ворухнути нею.... В такім стані прив'язали ноги до лавки і почали

пендриками бити по подошвах. Це був шалений біль. Били двоє, невтомно і безперестанку, коли один втомився, починав бити другий...» [158, с. 83]

Осіб, підозрюваних в антидержавній діяльності, але за відсутності доведених фактів ужгородський відділ контррозвідки передавав у розпорядження поліцейського капітанату для інтернування чи взяття під поліцейський нагляд. У свою чергу справи організованих антидержавних підпільних рухів направлялися до військових судів, які діяли на території VIII Кошицького військового округу. Справи, що стосувалися діяльності партизан на території краю, які діяли після запровадження надзвичайного стану у травні 1944 р., відносилися до компетенції суду генштабу округу [54, с. 360]. Окремо слід відзначити, що справи підпільників, які діяли до вступу Угорщини у війну з СРСР, були віднесені під юрисдикцію цивільних судів. Справи за звинуваченням у державній зраді, а також справи страйкарів, у першу чергу військово-стратегічних заводів, належали до компетенції військових трибуналів, які діяли при військових частинах, дислокованих у регіоні [239, с. 64]. Загалом після вступу Угорщини у війну із СРСР указом міністра внутрішніх від 30 червня 1941 р. було зазначено про тісну співпрацю відділів поліції, жандармерії та контррозвідки із забор'язанням щотижневих спільних нарад [303, с. 123]. Це дає можливість охарактеризувати діяльність цих органів як цілісної репресивної системи.

Особливо жорсткою угорська репресивна система стала у 1944 р. Після окупації Угорщини німецькими військами в березні 1944 р. угорський регент М. Горті змушений був реорганізувати уряд у пронімецькому напрямку. Новим прем'єр-міністром став колишній угорський посол в Берліні Деме Стояї, в період урядування якого в Угорщині під тиском Німеччини починається «остаточне вирішення» єврейського питання, про що мова піде в наступних розділах.

Також у зв'язку з наближенням фронту 1 квітня 1944 р. Закарпаття оголошувалося територією військових дій, внаслідок чого тут знову була запроваджена військова адміністрація з досить значними повноваженнями.

Урядовим розпорядженням від 26 квітня 1944 р. на її чолі був призначений генерал у відставці Андраш Вінце. Із приходом нового регентського комісара в межах краю були запроваджені особливі правила суспільно-політичних відносин, які діяли до самого звільнення регіону у жовтні 1944 р. Влітку 1944 р. на Підкарпатті були запровадженні особливі умови виїзду та в'їзду населення на територію краю тільки за спеціальними дозволами. Винятки були зроблені тільки для членів уряду; оточення глави держави в разі пред'явлення письмової довіреності військової канцелярії; службовців окремих міністерств, які мали відповідну довіреність та особисті документи із фотографією. Для цивільного населення проїзд дозволявся тільки у невідкладних випадках і в разі наявності документів «про вірність нації» [99]. Також у липні 1944 р. для цивільного населення розпорядженням А. Вінце було заборонено будь-яке телеграфне, телефонне та поштове сполучення Закарпаття із іншими регіонами Угорщини [133]. У той же час окремим його розпорядженням в регіоні була заборонена діяльність політичних партій. За порушення цієї заборони була передбачена відповідальність у вигляді тюремного ув'язнення строком на 6 місяців [55].

Вводилася жорстка відповідальність за будь-яку прорадянську діяльність. За розпорядженням урядового комісара, поширення будь-яких антидержавних, антиурядових чуток, до яких відносилися і чутки про ситуацію на фронтах, підлягали покаранню шляхом депортації або інтернування [136], а поширення листівок із радянських літаків, переказ їх змісту чи приховання інформації про партизан каралося смертю [95]. Також здійснювалася кримінальна відповідальність за слухання іноземних радіопередач. В Ужгороді у квітні 1944 р. було заборонено слухати радіопередачі іноземних держав, зокрема й музичні. Забороні не підпадали тільки радіостанції держав, які були визначені постановою міністра внутрішніх справ та за згоди міністра закордонних справ. За порушення даної заборони винні могли бути покарані тюремним ув'язненням строком на 6 місяців, штрафом і конфіскацією радіоприймача [53].

У згаданий період траплялися випадки брутального поводження військових із місцевим населенням, що не було пов'язано з воєнним часом, надзвичайним станом і т.д. Так, 27 березня 1944 р. на залізничній станції м. Рахів 13 гонведів під командуванням офіцера Д. Уйфолуші за підтримки угорського контррозвідника повісили 26-річного буфетника В. Николюка ще з чотирма іншими українцями тільки за те, що той відмовився безкоштовно надавати їм пиво та інші напої [239, с. 82].

Протягом діяльності військової адміністрації жорсткішою стала судова система. Так, наприклад, в межах краю вводилася система статаріального (прискореного) судочинства, під розгляд яких підпадали справи, що стосувалися звинувачень за образу регента, антиурядових висловлювань, державної зради, куди, зокрема, відносилося: переховування підпільників, приховування інформації про партизан чи діяльність незаконних організацій, поширення антиурядової агітації тощо [54, с. 361]. У краї активно розгорнули свою діяльність військові трибунали, які за прискореною судовою процедурою виносили переважно смертельні вироки у справах партизан, що активно діяли в останні місяці перед наближенням лінії фронту. Про організацію такого розслідування та перебіг судового процесу згадував у своїх спогадах колишній адвокат військового трибуналу в Мараморош-Сиготі Бейла Рожа. Він зазначав: «Судили відразу по 20-30 осіб. У мене не було можливості вивчати справи, тому що суд ішов з ранку до пізньої ночі. До суду кожного оглядали лікарі, щоб встановити, чи здатний він до розстрілу...». Ці спогади пов'язані, зокрема, із трибуналом, що відбувався в квітні-червні 1944 р. у м. Мараморош-Сігет, який засудив 33 радянських партизан до страти [218, с. 217]. У липні 1944 р., за повідомленням газети «Русское слово», на території Закарпаття було схоплено 15 партизан, які відразу були страчені [56, с. 365]. Подібні випадки були досить частими в останні місяці угорськими влади, проте суттєво на перебіг подій вони вже вплинути не могли.

15 жовтня 1944 р. угорською владою було видано розпорядження про порядок евакуації державних установ із Ужгорода, що фактично зумовило повну ліквідацію угорської адміністрації на всій території Закарпаття [24]. Саме місто було звільнено Червоною армією 27 жовтня 1944 р., чим офіційно завершився процес звільнення території сучасного Закарпаття, хоча бої між німецькими та радянськими військами в районі м. Чоп тривали ще на початку листопада 1944 р.

Загалом цікаву оцінку угорській репресивній системі дав колишній січовик Михайло Журахівський, який два роки провів в угорському концентраційному таборі, а після війни – 25 років у радянських таборах. Він, зокрема, відзначав, що режим угорців був значно м'якшим, людянішим від радянського. Проте більшість безпосередніх учасників боротьби за незалежність Карпатської України політику Угорщини в регіоні подають у суворіших тонах, що, на думку дослідника М. Держалюка, стало наслідком неможливості ними порівняти угорську репресивну політику із аналогічною в СРСР завдяки їх еміграції на Захід [314]. Про таку відмінність угорського та радянського репресивної системи також згадував закарпатський єврей З. Пінкасович, який зазнав ув'язнення в таборах обох режимів [236, с. 30]. Таке порівняння свідчить про відсутність тоталітарних рис в угорській репресивній системі, яка передбачала тотальне і безкомпромісне ставлення до опонентів державного режиму. Проте така теза стосується тільки періоду функціонування в межах краю цивільної адміністрації протягом липня 1939 – березня 1944 рр.

Узагальнюючи, потрібно відзначити, що в період перебування Закарпаття у складі Угорщини відбувався тотальний контроль влади над різними сферами життя населення краю, що реалізовувався через досить розгалужену систему правоохоронних (прикордонна поліція, жандармерія) та силових (армія, контррозвідка, військові трибунали) відомств. Практично кожна структура була наділена значними повноваженнями, які часто перетиналися та дублювалися, особливо в контексті переслідування за

політичною ознакою. Наявність чіткої взаємодії між відомствами дозволяє характеризувати їх як цілісну репресивну систему, яка була одним із інструментів реалізації державної політики на територію краю. Проте потрібно зауважити, що масштабність та інтенсивність репресивної діяльності згаданих відомств часто визначалась декількома аспектами:

- Політико-правовий статус краю та його населення, згідно з яким регіон був складовою частиною Угорської держави, а населення – її повноправними громадянами;
- прикордонним розташуванням регіону та важкою геополітичною ситуацією, викликаною перебігом Другої світової війни (нелегальна еміграція в період існування угорсько-радянського кордону, активізація діяльності партизанських загонів, жорстка військова адміністрація в період наближення фронту у 1944 р.);
- національна ситуація в регіоні, який був одним із найбільших в Угорщині, де більшість населення було неугорським, зокрема слов'янським (забезпечувало підґрунтя для існування українського та комуністичного рухів, які наголошували на чужорідності угорського етнокультурного елементу та від'єднанні від Угорської держави);
- зовнішньополітичним впливом (окупація Угорщини німецькими військами, що призвело до «остаточного вирішення» єврейського питання).

3.2. ОУНівське підпілля і «Ковнерівський процес»

Запровадження регентського комісаріату та перехід до цивільного управління в Карпатській Україні в червні-липні 1939 р. призвело до певного пом'якшення репресивних дій угорської влади в регіоні. Наслідком цього та значного міжнародного тиску на угорський уряд стало поступове звільнення в'язнів із концентраційних таборів, більшість яких була ув'язнена у таборі Вор'юлопош. Як уже зазначалося, закарпатських в'язнів, переважно

представників українського національного руху, яких станом на червень у таборі залишалося близько сотні, звільнили на початку липня 1939 р. внаслідок амністії, проголошеної угорським регентом М. Горті. Всім звільненим була надана можливість повернутися в межі краю, проте під строгий жандармський нагляд та заборону займатися політичною діяльністю. Також після проголошеної амністії з підпілля вийшла частина українських діячів, які переховувалися на території Закарпаття.

У серпні 1939 р. польський віце-консул в Ужгороді Ян Урбанець у своєму рапорті послу Польщі в Будапешті зазначав, що на Закарпаття повернулася та навіть була прийнята на державну службу частина українських діячів, які були причетні до створення владних структур Карпатської України і притримувалися ідеї тісної співпраці з Третім Рейхом [220, с. 357]. Консулом констатувався значний тиск у цьому питанні з боку Німеччини. Про те, що багато колишніх українські діячів і далі працювали на державній службі також констатував у своєму листі до прем'єр-міністра П. Телекі С. Фенцик у липні 1939 р. [49, с. 116]. Проте масового характеру ця тенденція не набула. Більшість провідних діячів Карпатської України, які залишилися чи повернулися на Закарпаття, були ізольовані угорськими силовими структурами від публічної громадсько-політичної діяльності. Для багатьох діячів та активістів Карпатської України була надана можливість займатися господарською, підприємницькою чи релігійною діяльністю. У разі порушення цих умов і фіксування їх у політичній діяльності в українських інтересах угорською владою застосовувалися репресії [313].

У цьому контексті показовою є доля колишнього коменданта Карпатської Січі Дмитра Климпуша, який разом із братом Василем, депутатом Сойму Карпатської України, з 18 березня 1939 р. упродовж чотирьох місяців переховувався у рідній місцевості на Гуцульщині. Згодом через посередництво німецького консульства в Хусті після здачі угорській владі вони мали офіційний прийом у Ж. Перені, який закликав їх займатися підприємництвом і не займатися політикою [224, с. 194]. Це свідчить про

спроби влади засвідчити згорання репресивних дій у регіоні через показове звільнення лідерів Карпатської України, арешт яких активно засуджувався на міжнародній арені.

Проте більшість активних учасників державотворення Карпатської України після наступу угорських військ емігрували за кордон, зокрема і правлячі структури на чолі із президентом А. Волошином та прем'єр-міністром Ю. Реваєм. За кордоном також опинилися тисячі біженців, переважно представників українського громадсько-політичного руху. Шлях основної маси політичних емігрантів із Карпатської України лежав через Румунію та Югославію, уряди яких надавали транзитні коридори та створювали тимчасові табори для біженців. Так, у Руському Керестурі (Югославія) був створений тимчасовий табір, у якому після окупації Карпатської України опинилося близько двохсот біженців [247, с. 21]. Також у Відні, Празі та Братиславі були створені ліквідаційні комітети, очолювані окремими діячами Карпатської України, які при співпраці з місцевою владою допомагали біженцям із Закарпаття.

Братислава та Прага стали одними із головних центрів карпатоукраїнського екзильного руху, який протягом перших місяців окупації намагався легальними і нелегальними шляхами підтримувати український характер регіону в умовах угорського панування [213, с. 184]. Члени уряду Карпатської України намагалися не допустити масових репресій проти діячів українського руху та поступової мадяризації населення краю після окупації, а також сформулювати умови, на базі яких могло здійснюватися співробітництво між ними як законними представниками краю та угорським урядом. Клопотання про це перед угорським урядом здійснювала урядова делегація Карпатської України на чолі із Юліаном Бращайком, яка перебувала в Будапешті з березня до липня 1939 р. Проте більшість офіційних звернень карпатоукраїнської делегації залишилися без відповіді угорського уряду, що не визнавав її офіційного статусу [252, с. 27]. Із пропагандистською метою Будапешт лише дозволив президенту

Карпатської України А. Волошину повернутися в Угорщину, що викликало значний резонанс у закарпатській пресі, яка з обуренням сприйняла таку можливість [97]. Проте сам А. Волошин не скористався цим, обравши місце свого осідку Прагу. Окрім пропагандистської мети, угорський уряд також прагнув таким чином зняти питання самого існування та діяльності уряду Карпатської України за кордоном та можливості його визнання на міжнародній арені, що дуже непокоїло угорські правлячі кола.

Побоювання угорської влади щодо існування карпатоукраїнського уряду за кордоном були небезпідставні. Не дивлячись на те, що уряд Карпатської України не мав міжнародного визнання і фактично не набув статусу екзильного, його деякі зовнішньополітичні ініціативи, які були здійснені в перші роки після окупації, були небезпечними для інтересів Угорщини в регіоні. Незважаючи на позицію Німеччини під час окупації Карпатської України, уряд А. Волошина намагався й надалі піднімати питання територіальної приналежності регіону, вважаючи приєднання до Угорщини небезпечним, особливо після встановлення угорсько-радянського кордону у вересні 1939 р.

У листопаді 1939 р. міністри уряду Карпатської України Ю. Ревай, С. Клочурак, Ю. Перевузнник і М. Долинай на зустрічі у Празі із А. Волошином обговорили можливість звернення до Німеччини з пропозицією приєднання Карпатської України до Словаччини, що було реалізовано вже 30 листопада. В ухваленому меморандумі представники уряду Карпатської України акцентували на ситуацію, яка склалася внаслідок окупації Закарпаття Угорщиною та Західної України – Радянським Союзом. Обумовлюючи доцільність приєднання Карпатської України до Словаччини, німецькій стороні вказувалося, що здійснені угорською владою масштабні репресії, значне погіршення матеріального становища місцевого населення, розстріли та переслідування національно-культурних намагань місцевого українського населення роблять із регіону вогнище напруги. Автори меморандуму застерігали Німеччину, що це може стати причиною військової інтервенції

СРСР в Угорщину «під приводом визволення братнього народу» і призведе до посилення впливу СРСР в Середньодунайському басейні та на Балканах, що суперечитиме інтересам Німеччини. Враховуючи те, що окупація Карпатської України не була визнана міжнародною спільнотою, і беручи та оцінюючи територіальні та демографічні параметри регіону, кращим варіантом на думку уряду А. Волошина було би приєднання Карпатської України на правах федерації до Словаччини [50].

Два примірники даного меморандуму з підписами А. Волошина, прем'єр-міністра Ю. Ревая, міністрів: С. Клочурака, Ю. Перевузника, А. Штефана, були відправлені до міністерств закордонних справ Німеччини та Словаччини, а третій залишився в канцелярії уряду Карпатської України. Такий проект федерації з боку словацького уряду підтримували прем'єр-міністр В. Тука та міністр юстиції Ф. Дюрчанський. Із боку Німеччини ніякої реакції на цей меморандум не було, хоча ще перед окупацією Карпатської України в лютому 1939 р. МЗС Німеччини за вказівкою Гітлера розглядало можливість створення Великої Словаччини як федерації із Карпатською Україною [247, с. 95-96].

Крім представників Карпатської України, до Німеччини апелювали також і представники інших українських політичних кіл в еміграції, які намагалися обґрунтувати помилковість приєднання Карпатської України до Угорщини. Одним із таких звернень був меморандум від 11 липня 1941 р., автором якого був прихильник українського монархічного руху та активний діяч Української революції 1917-1920 рр. М. Горбанюк. Цей меморандум за змістом був подібний до попереднього. У ньому також акцентувалося на масовому терорі угорської влади проти місцевого населення, що у свою чергу суперечило німецьким інтересам, проте наголошувалося на необхідності відновлення України в її етнографічних кордонах і, як відзначалося у документі, «ці державницькі кроки мали б початися з Ужгороду, пов'язані персонально з А. Волошином». Щоправда, названий документ не був узгоджений із керівниками Карпатської України, які від

нього фактично відмежувалися. Сама ж доля цього документу, як і реакція німецької сторони на нього, невідома [247, с. 97-98].

Досить активно протягом 1939 – 1941 рр., карпатоукраїнське питання піднімалося закордонною українською пропагандою, зокрема, і в німецькомовній пресі, де висловлювалися думки про входження Закарпаття до складу новоствореної Української держави. У зв'язку з цим влітку 1941 р. угорський посланець у Берліні зустрічався із статс-секретарем німецького МЗС Ернестом фон Вайцзеккером, якому в рішучій формі повідомив про те, що «Закарпаття є і буде угорським» [261, с. 358]. Така пересторога угорської сторони була небезпідставною, адже протягом 1939 – 1941 рр. до початку німецько-радянської війни українське питання часто «розігрувалося» німецькою стороною, яка прагнула використати його у своїх тактичних геополітичних інтересах. У цьому контексті проблема Карпатської України залишалася актуальною. Про це також свідчив уже на післявоєнному трибуналі над воєнними злочинцями прем'єр-міністр Угорщини Ласло Бардоші (1941 – 1942 рр.), який зазначав, що Угорщина не могла залишатися нейтральною у війні проти СРСР, оскільки залишалося відкритим питання Карпатської України, яким Німеччина тиснула на Угорщину [261, с. 357]. Крім того, в одній із записок ужгородського поліцейського капітанату до МВС Угорщини за 1941 р. наголошувалося на діяльності деяких місцевих українських діячів як німецьких агентів на території Закарпаття, що здійснювали акції, спрямовані на створення «Великої України», отримуючи від німців великі суми грошей [247, с. 99].

Про підтримку німецькою стороною українського національного руху вказував також С. Фенцик, який у травні 1941 р. у розмові із радянським посланцем в Угорщині Н. Шароновим припускав, що німці захочуть створити Українську державу із центром у Львові, куди мали б входити територія Закарпаття, Галичини та Пряшівщини [43]. Проте вже тільки після вступу Угорщини у війну з СРСР Німеччина остаточно перестала

пов'язувати українське питання із Закарпаттям, що констатовалося навіть угорськими журналістами в місцевій пресі [124].

Потрібно також відзначити, що після створення спільного угорсько-радянського кордону у вересні 1939 р. частина населення, яка до того часу підтримувала ідею «Великої України», стала на прорадянські позиції та почала співпрацювати з місцевим комуністичним підпіллям, про що доповідав у своєму донесенні за 25 жовтня 1939 р. начальник ужгородського відділу контррозвідки [34]. Частково це було зумовлено незрозумілою позицією Німеччини щодо українського питання, що призвело до розчарування частини українського активу в ідеях національної держави, яка спиралася на німецьку підтримку [135]. У свою чергу після становлення спільного угорсько-радянського кордону посилюються радянофільські настрої та надія на приєднання Закарпаття до підрадянської України, думка про що активно поширювалася серед населення краю. Як згадував член оунівського підпілля М. Орос, комуністична пропаганда була більш ефективною, ніж підпільна українська, що призвело до еміграції в СРСР навіть деяких українських підпільників [175, с. 55].

Із початком німецько-радянської війни сподівання української еміграції на побудову Великої України за допомогою Німеччини остаточно зникають. Арешт частини проводу ОУН у зв'язку з проголошенням Акту відновлення Української державності та поділ України на декілька окупаційних частин остаточно зруйнували ілюзії про допомогу Німеччини у створенні Української держави. Поступово надії на відновлення «Великої України» згасають і в межах Закарпаття. У звіті управління ужгородської прикордонної поліції про політичну ситуацію в регіоні за останній квартал 1941 р. зазначалося, що український рух на Закарпатті втратив свій вплив влітку 1941 р., оскільки «створення великої Української держави відійшло на задній план». Проте зазначалося, що окремі діячі за кордоном все ще сподіваються, що після закінчення війни між Німеччиною та СРСР Гітлер створить Велику Україну, до якої приєднає і Закарпаття. Як наголошувалося

у звіті, таку пропаганду проводили українці, що втекли із Закарпаття, у своїх листах до рідних та знайомих, які знаходилися в регіоні [17, арк. 15].

Враховуючи таку актуалізацію українського питання на міжнародній арені, в межах краю під кінець 1939 р. завдяки зовнішнім впливам знову починає відновлюватися український політичний рух. Одним із об'єднань, яке сформувалося в перші роки після окупації Карпатської України з метою лобювання українського питання перед угорським урядом, стала група, що складалася з колишніх активних діячів Карпатської України, які на кінець 1939 року проживали на Закарпатті. У липні 1940 р. за ініціативи М. Бандусяка (колишнього члена ревізійної комісії партії УНО) в Хусті була створена група, цілями якої було відновлення діяльності партії УНО в регіоні та вжиття заходів до легального поновлення діяльності товариства «Просвіта». Також планувалося спробувати налагодити зв'язок із угорськими політиками, які могли бути лояльними до проукраїнського руху.

Серед відомих діячів Карпатської України, які ввійшли до цієї групи були, зокрема, Ф. Ревай (міністр уряду Карпатської України), А. Ворон (секретар партії УНО) та Ю. Брацайко (голова партії УНО). Сам М. Бандусяк ще влітку 1939 р. під час поїздки до Братислави зустрічався із українською діаспорою на чолі із прем'єр-міністром Карпатської України Ю. Реваєм, де вони обговорили політичну ситуацію в краї після окупації угорськими військами та домовилися про налагодження каналу зв'язку між емігрантським урядом Карпатської України та проукраїнським активом, який залишився на Закарпатті. Через Ю. Ревая також вдалося налагодити зв'язок із іншими членами уряду Карпатської України на чолі із президентом А. Волошином, які знаходилися на території Чехії. Через налагоджені канали зв'язку даний проукраїнський актив постійно інформував закордонні політичні представництва Карпатської України про політичну ситуацію в регіоні [159, с. 202-203]. Також велися перемовини із угорськими опозиційними партіями. Так, 5 листопада 1940 р. в результаті декількох зустрічей між керівником опозиційної партії Схрещених стріл Ф. Салаші та

українськими діячами Ф. Реваєм, М. Бандусяком і А. Лавришином була підписана угода про співпрацю, яка, щоправда, серйозних результатів так і не дала [239, с. 101].

Підняття українського питання на Закарпатті, як згадує М. Бандусяк, планувалося здійснювати в легальній площині, за винятком партії УНО, діяльність якої так і не вдалося відновити. Проте після остаточної заборони т-ва «Просвіта» 3 лютого 1940 р. та відсутності підтримки української ідеї в середовищі угорського опозиційного політикуму діяльність згаданої групи поступово занепадає. З початком німецько-радянської війни вона припиняється остаточно. Варто зауважити, що це не була розгалужена партійна мережа, а фактично ініціативна група колишніх лідерів Карпатської України, які легальним шляхом хотіли відстоювати український характер Закарпаття у складі Угорщини.

Проте після викриття молодіжного українського націоналістичного підпілля на Закарпатті у березні 1942 р., до якого належав брат М. Бандусяка Дмитро, в поле зору угорських спецслужб потрапляє і група УНО. У жовтні 1942 р. угорською контррозвідкою був арештований А. Ворон, який під тиском розповів про підпільну діяльність партії УНО, назвавши всіх її учасників. Після зізнань А. Ворона було арештовано Ю. Бращайка, М. Бращайка, М. Бандусяка, М. Шандор, а згодом В. Свереняка та Є. Шерегія [159, с. 203-204]. Як згадував Ю. Бращайко, загалом було арештовано 27 представників місцевої проукраїнської інтелігенції [162, с. 24]. Незважаючи на намагання членів групи акцентувати на легальній стороні своєї діяльності, всіх їх було арештовано та поміщено до штабу угорської контррозвідки, який знаходився в м. Мукачеві в колишньому палаці А. Ковнера [159, с. 204]. Восени 1942 р. після слідчих дій, що супроводжувалися фізичними і моральними тортурами, всіх підсудних перевели в Ужгород у приміщення колишньої торгової академії, де слідчі дії були продовжені [191, с. 53]. Але згодом завдяки сприянню Мукачівського греко-католицького єпископа О. Стойки та втручання з-за кордону хорватського міністра збройних сил

Хорватії генерала С. Кватерника 22 грудня 1942 р. всі члени групи були відпущені [158, с. 88-89]. Потрібно відзначити, що над учасниками цієї групи не було здійснено показового суду, що може свідчити про небажання влади набуття публічності цієї незначної за масштабами групи. Крім того, вагому роль відіграло й високе заступництво, оскільки, незважаючи на відсутність доказів, представники групи підлягали інтернуванню, для здійснення якого достатньо було тільки виголошення підозри.

Проте ядром нової проукраїнської еліти, яка в період угорської влади здійснювала підпільну політичну діяльність, стали не колишні активні діячі Карпатської України, які залишилися на Закарпатті, а переважно молодь середніх та вищих навчальних закладів. Вона у своїй діяльності більше орієнтувалися на ОУН, з якою підтримувала тісні контакти. Після оформлення розколу ОУН на поміркованих мельниківців і більш радикальних бандерівців у лютому 1940 р. закарпатські оунівці опинилися під впливом останніх, намагаючись поступово наслідувати їх організаційну структуру, тактику й ідеологію. Протягом 1940 – 1942 рр. закарпатські націоналісти підтримували тісний зв'язок із проводами ОУН (б) у Кракові, Львові та Братиславі. Також представники від Закарпаття брали участь у II Великому зборі ОУН(б) у Кракові у квітні 1941 р. З-за кордону закарпатські оунівці отримували літературу, пресу, листівки, програмні документи, інструкції для військового навчання тощо [252, с. 31]. Структурно нове підпілля ОУН на Закарпатті, яке діяло протягом 1940 – 1942 рр. відрізнялося від того, що діяло в період ЧСР. Якщо в попередній період ОУН не створювало розгалуженої мережі на Закарпатті, а тільки намагалося впливати на окремі аспекти суспільно-політичного життя Карпатської України, то вже в умовах угорської окупації провід ОУН(б) за мету поставив організувати діючу мережу по всій території краю, яка у визначений час повинна була включитися до загальноукраїнського революційного процесу [240, с. 24-25].

Внаслідок окупації Карпатської України та репресивної антиукраїнської політики на Закарпатті, ОУН зайняла досить ворожу позицію стосовно Угорщини. У політичних постановках краківського Великого збору ОУН (б), який відбувся у березні-квітні 1941 р., зазначалося, що «у Закарпатській Україні ОУН змагає до розбудови політичної сили українського народу та до прилучення Закарпаття до Української Держави (...) Завданнями пропаганди в Закарпатській Україні є: загально-усвідомлююча праця, політична пропаганда проти мадярського та московського окупанта та ширення ідей й кличів (зокрема поборницьких)» [252, с. 32] Із цією метою на Закарпаття із Словаччини ще в кінці 1939 р. була спрямована група випускників Мукачівської торгівельної академії на чолі із Дмитром Бандусяком, яка мала налагодити підпільну крайову мережу. Ця група була відправлена зусиллями Ю. Химинця, колишнього крайового провідника ОУН на Закарпатті протягом 1932 – 1938 рр., який після окупації Карпатської України опинився у Відні, де очолював Допомоговий комітет для біженців із Закарпаття [240, с. 26].

У лютому 1940 р. за ініціативи Д. Бандусяка в Хусті були проведені організаційні збори, на яких було створено керівне ядро та визначено структуру підпільної мережі ОУН в краї. До складу новоствореного проводу увійшли: А. Цуга («Дуб», провідник), Д. Бандусяк («Оля, «Ардан»; заступник провідника, організаційний референт), М. Кіштулинець («Довбня»; військовий референт), В. Потушняк (референт пропаганди), С. Пап («Пугач», ідеологічний референт), М. Орос («Хміль», «Данило»; референт юнацтва), М. Габовда («Лозинський», «Іскра»; зв'язковий референт). Територія регіону була поділена на три округи: східний (очолював священник П. Погоріляк), середній (Д. Бандусяк) та західний (М. Габовда). За галицьким зразком члени організації об'єднувалися в трійки та п'ятірки, що дозволяло краще координувати дії в умовах підпілля [30, с. 10].

Молодіжну секцію крайової організації «Юнацтво ОУН» було утворено восени 1940 р. Незабаром вона стала базовою і складалася із трьох осередків:

Хустського (Василь Маркуш (Маркусь), Мукачівського (Василь Ліба) та Ужгородського (Андрій Грицак, пізніше – Василь Шимоняк). На базі місцевої торгівельної школи у Виноградіві діяла ще одна юнацька «ланка». «Юнацтво ОУН» очолював спочатку уродженець с. Буштино М. Орос, а після його арешту 1941 р. – В. Маркуш. Також окремо від юнацьких функціонували дівочі «клітинки», зокрема, дві в гуртожитку сестер Василянок в Ужгороді, які угорській конррозвідці викрити так і не вдалося [258].

Об'єднувало це підпілля більше, ніж півтори сотні членів, що територіально охоплювало весь регіон. Членами організації переважно стали учні й студенти середніх навчальних закладів краю, а основні осередки діяли в Хустській, Мукачівській та Ужгородській гімназіях, Мукачівській Торгівельній академії та вчительській семінарії, Ужгородській духовній семінарії. Крім студентів середніх та вищих навчальних закладів, до цього руху також належали 8 священиків та слухачів духовної семінарії, 18 службовців, 7 вчителів, 22 селян, 20 робітників, зокрема й 5 безробітних та 2 торговців [30, с. 12-25]. На Закарпатті ОУН(б) відповідала всім нормам суворої конспірації. Члени кожної структурної одиниці знали лише тих, хто входив до неї, що дозволило організації продовжувати підпільну діяльність, залучати нових членів та існувати ще понад рік після перших арештів, які відбулися у квітні 1941 р.

Організатори руху не обмежувалися пропагандою і поширенням своїх ідей, а конкретно працювали над проблемою збирання зброї та створенням у краї партизанських груп і загонів, завданням яких було одночасно з настанням революційної ситуації висадити в повітря мости, залізничні колії і почати бойові дії проти угорської армії [30, с. 11]. Основна мета і завдання крайової організації ОУН(б) були викладені у програмі, яку видали окремою брошурою та надрукували в серпневому номері підпільної газети «Чин» за 1941 р. Друкувалася ця газета в селі Тернові на Тячівщині в будинку братів Хромеїв. Протягом діяльності організації (1940 – 1942 рр.) було випущено, за

різним даними, від чотирьох до шести номерів, кожен із яких мав по 16-18 сторінок та 50-60 примірників [281, с. 158].

Перші два номери газети були випущені у січні та квітні 1941 р. Спочатку головним редактором підпільного друкованого органу організації був І. Романець, але після його арешту у квітні 1941 р. редактором стає греко-католицький священник С. Пап, який був уже відповідальний за випуск серпневого номеру, єдиного, що зберігся в архівах [281, с. 155]. Також С. Пап вважається автором програми крайової організації ОУН та окремої брошури «Обвинувачую Мадярщину!», в якій у 69-ти пунктах звинуватив угорську сторону в злочинах проти українського народу, здійснених протягом всього угорського панування в регіоні [280, с. 92].

Українське підпілля Закарпаття вперше було виявлено в березні 1941 р. після встановлення членами організації на Хустському замку синьо-жовтого прапора замість угорського. Також із нагоди другої річниці окупації Карпатської України на Красному Полі поблизу с. Велика Копаня був встановлений хрест на могилі січовиків із написом «Борцям за волю України». Ця акція підпілля викликала значний резонанс серед місцевого населення, враховуючи, що український прапор майорів над Хустом протягом цілої першої половини дня. Після цього вже на початку квітня угорська жандармерія та контррозвідка викрили й інтернували учасників цієї акції і взяли під нагляд увесь рух. Усього за здійснення акції заарештували 9 чол., серед яких були також і лідери руху – Д. Бандусяк та М. Орос. Пізніше було заарештовано ще кілька хустян. Після 10-денного перебування у в'язниці м. Хуста 10 квітня 1941 р. усіх ув'язнених поїздом у супроводі жандармів було відправлено до Будапешту в пересильну тюрму. Через два тижні перебування у ній усіх 9-ох арештованих було перевезено в табір для інтернованих у Кіштарчу, а в грудні 1941 р. перевезено в табір м. Надьканіжа [244, с. 36-38]. У цьому таборі ув'язнені перебували до квітня 1942 р., після чого угорська контррозвідка відправила їх до Мукачева і приєднала до

інших, уже на той час арештованих учасників ОУН, що проходили по «Ковнерівській справі» [281, с. 155].

Проте, незважаючи на перші арешти та введення в кінці червня 1941 р. надзвичайного та воєнного стану на всій території сучасного Закарпаття, український рух продовжував підпільну діяльність. Найактивніше в цей час проводилася пропагандистська діяльність, зокрема, через випуск та розповсюдження підпільної газети «Чин», редактором якої на той час уже був С. Пап. Також відділи ОУН (б) продовжували проводити підпільні зустрічі, на яких читали літературу та програмні документи ОУН, вивчали Декалог, історію України, українську літературу, обговорювали бої карпатських січовиків проти угорських військ у березні 1939 р. Організовано продовжувалося збирання зброї та створення партизанських загонів, що й було задекларовано у вирокі судової справи проти підпілля ОУН вже в липні 1942 р. Також кожен член організації щомісяця сплачував членські внески від 20-50 філерів та складав присягу на вірність ідеалам організації [30, с. 11].

Нова хвиля арештів підпільників розпочалася тільки в 1942 р., коли протягом першої половини року були заарештовані майже всі члени організації. Під час обшуків в оунівців було вилучено 19 пістолетів, 3 гранати, 4 рушниці, боєприпаси (300 шт.), військові і топографічні карти, літературу, програмні документи ОУН, пресу, листівки, друкарську машинку та гроші. Все це слугувало речовими доказами проти підпільників ОУН на трьох судових процесах угорського військового трибуналу, які відбувалися 17, 22 та 24 липня в колишньому палаці графа Ковнера поблизу Мукачева.

Загалом до кримінальної відповідальності було притягнуто 163 особи, яких звинувачували в «державній зраді», суть якої, за вирокком угорського суду, полягала у проголошенні підсудними того, «що Закарпаття завжди було українською територією, також і залишається, у зв'язку з чим Закарпаття, якщо треба, то збройним повстанням і революційним шляхом необхідно відокремити від Угорщини і приєднати до України» [252, с. 36]. Також суд констатував, що хоча «рух був спрямований і проти більшовицького

панування, тобто проти цієї системи, однак точка зору військового трибуналу така, що ця організаційна діяльність теж стосується і існування безпеки Угорщини, тобто є небезпечною для неї, оскільки Угорщина перебуває в стані війни, а рух, шляхом революції або можливого повстання старатиметься порушити порядок і викликати хаос» [30].

На першому процесі, який відбувся 17 липня судили 98 осіб, на другому – 33 і на третьому 32 особи. Всі три судові процеси були проведені за зачиненими дверима. Більшість ув'язнених судили на підставі першої статті закону III. 1930 р. § 59 по звинуваченню у державній зраді, за яким передбачалося покарання від 10 до 15 років тюремного ув'язнення, а для неповнолітніх згідно § 43 – кілька місяців таборів. Із 163 притягнутих до кримінальної відповідальності максимальні терміни 10-12 років отримали керівники підпільного руху: А. Цуга, Д. Бандусяк, С. Пап, М. Габовда. Більшості ув'язненим були присуджені терміни від кількох місяців до 5 років [30, с. 8, 12]. Також військовий трибунал позбавляв усіх підсудних на 10 років політичних прав і права займати державні посади. На окремих підсудних, які володіли майном, були накладені грошові штрафи. Засудженні угорським трибуналом повинні були відбутися ув'язнення в основному в Будапешті – у тюрмі Вац, а також у в'язниці Шаторольйоуегель.

Разом із цим військовий трибунал врахував і те, що частина підсудних визнала свої помилки, висловила жаль, що, крім керівників, вони не виконували всі задуми організації, а також, що більша частина учнів шкіл до визволення виховувалася у «ворожому» дусі і тому не мають любові і відданості до Угорщини. У свою чергу, як було зазначено у вироку, «керівництво шкіл не здійснювало певних виховних заходів і тому на них також лежала провина» [30, с. 26]. Враховуючи ці обставини, більшість засуджених, переважно молодь, уже в грудні 1942 р. отримала амністію від угорського регента М. Горті. Під неї підпадали в'язні, які були засуджені на невеликі терміни [285, с. 76]. Регентський комісар Підкарпаття В. Томчані в січні 1943 р. в інтерв'ю газеті «Русское слово» повідомив, що відповідно до

цієї амністії було звільнено 114 осіб. Також звільненню підлягали ті, хто на момент проголошення амністії перебував ще під слідством [239, с. 83]. Про помилування підпільників українського напрямку просив Мукачівський греко-католицький єпископ О. Стойка.

6 грудня 1942 р. усім звільненим було дозволено повернутися на місце свого постійного проживання, де кожен повинен був з'явитися в жандармерію і стати під її нагляд. Враховуючи, що більшість із звільнених були учнями гімназій та студентами вищих навчальних закладів, постало питання про дозвіл їм на завершення навчання, про що постійно клопотали звільнені учасники підпілля. Після розгляду цих клопотань указом Міністерства освіти і культури Угорщини від 4 лютого 1943 р. було вирішено відправити усіх звільнених студентів-підпільників на перевиховання до спортивно-оздоровчого табору Сент-Ендре, що знаходився за 20 км. на північ від Будапешта, де вони перебували протягом літа 1943 р. [285, с. 76-77]. Після завершення перевиховного процесу в таборі Сент-Ендре спеціальним розпорядженням регентського комісаріату № 5427 від 24 вересня 1943 р. всім учням та студентам було дозволено продовжити навчання з того навчального року, під час якого вони були заарештовані [285, с. 85].

Така поміркована позиція з боку угорської влади стосовно представників українського підпілля, як зазначає історик І. Мазурок, дає підстави розглядати «ковнерівські» справи радше як показову акцію силових структур, аніж політику регентського комісаріату, спрямовану на перманентні репресії. Винятком, щоправда, твердить дослідник, було переслідування представників комуністичного підпілля, репресії проти яких були значно жорстокішими, що, на думку І. Мазурка, було наслідком стану війни Угорщини із СРСР [239, с. 83].

У свою чергу один із учасників «ковнерівської справи» В. Маркус так визначив ставлення влади до підпільників: «Якщо слідчі органи і трибунал хотіли довести революційність наших актів і організацій, політична влада Угорщини була наставлена радше на применшення їх значення і намагалися

зменшити враження з нашої антидержавної діяльності» [240, с. 31]. Це підтверджується і рядом висловлювань та публікацій у різних періодичних виданнях Закарпаття, які стосувалися української проблеми в регіоні. Зокрема, у своїй доповіді в газеті «Русское слово» за 7 травня 1941 р., яка стосувалася проблем Закарпаття, регентський комісар М. Козма зазначав, що про українське питання на Закарпатті навіть не варто згадувати, оскільки українці ніколи не жили в регіоні, а сама назва українець в регіоні поширилася тільки за останні 10 років чеського панування [141]. Вже після суду над підпільниками декілька періодичних видань краю випустили аналітичну статтю на базі офіційних даних з риторичною назвою «Чому се так случилось?», у якій інформувалося про суди над комуністичним та українським рухами. У свою чергу український рух авторами був описаний як малочисельний, учасниками якого була переважно «легковажна» молодь, яка намагалася поширювати серед населення «искусственно привитую подь чехами украинскую идеологию» [131].

Подібну оцінку українському руху на початку 1943 р. дав регентський комісар Підкарпаття В. Томчані, яку він висловив в інтерв'ю газеті «Русское слово». Він зазначав: «Що стосується українських націоналістів, то матеріали судочинства над ними дали можливість їх прощення і амністії. На підставі проведеного слідства можна встановити, що участь так званої «української організації» була незначною, рух був цілком нереальним, нездійсненим, і одиниці, які мріяли про це, переслідували мету, яка суперечила інтересам угро-руського народу. Більшість із них помилилася, значна частина була неповнолітньою, яка не вміла розібратися у наслідках» [243, с. 501].

Така інтонація стосовно українського питання була характерна для більшості тодішнього угорського політичного істеблішменту, який вважав, що до української меншості регіону належить тільки невелика частина, переважно молодого покоління, яке легко можна буде перевиховати. Власне на це і сподівалися угорські політичні функціонери, надаючи ковнерівцям амністію та відправивши їх на перевиховання до табору в Сент-Ендре. Також

потрібно відзначити, що незважаючи на те, що український націоналістичний рух територіально охопив майже весь регіон, він не набув масового характеру і не мав міцної соціальної бази для свого подальшого розвитку. Про це навіть у своїх спогадах зазначав посланець ОУН Р. Борковський, який протягом квітня 1942 року перебував на Закарпатті, намагаючись налагодити організацію місцевої сітки ОУН [161, с. 65-66].

Це звичайно не могла не розуміти й угорська влада, що також вплинуло на позицію суду щодо ковнерівців. Принагідно зауважимо, що відсутність підтримки широких верств населення аж ніяк не стосується етнонаціонального спрямування цього руху, а скоріше політичної його складової, яка не до кінця була зрозуміла більшості населення краю у зв'язку із слабкою його популяризацією. У свою чергу представники комуністичного підпілля, які користувалися більшим співчуттям та підтримкою серед населення, також виступали на українофільських позиціях, але вже під іншою політичною платформою. Тим більше цьому сприяли зовнішні чинники, а саме встановлення спільного угорсько-радянського кордону, що призвело до сплеску прорадянських настроїв серед населення краю, значно підірвавши таким чином можливість українського національного підпілля для свого розвитку.

Крім того, на нашу думку, вагомим у прийнятті такого рішення був і зовнішньополітичний фактор. Фактично у другій половині 1941 р. вже стало зрозуміло, що Німеччина не буде створювати Великої України, тим самим виключивши можливість приєднання території Закарпаття до новоствореної держави, питання чого активно піднімалося протягом 1939 – 1941 рр. Це до певної міри дало підстави угорській владі не вважати український рух значним із точки зору загрози національній безпеці. Про вплив зовнішньополітичного фактору на рішення угорського суду також згадував у своїх споминах Ю. Брацайко, якого угорська контррозвідка арештувала в жовтні 1942 р. [162]. У свою чергу М. Бандусяк, розмірковуючи про таку зміну угорського ставлення в українському питанні, пов'язував це із

поразками німецько-угорських військ на Східному фронті, що призвело, на думку Бандусяка, до розуміння того, що більшу загрозу угорським інтересам несе не український, а комуністичний підпільний рух [159, с. 207]. Саме сукупність цих факторів, а також небажання угорської влади актуалізувати українське питання, створивши тим самим нових мучеників, на нашу думку, призвело до такого «поміркоvanого», як для воєнного стану, вироку угорського трибуналу стосовно представників українського підпільного руху.

Незважаючи на пом'якшувальні обставини вироку, український підпільний рух вважався одним із найбільш розвинених у регіоні, про що відзначалося у щоквартальних рапортах угорської прикордонної поліції, яка звітувала про політичні рухи в регіоні. Проте в результаті тотальних арештів членів організації та подальшого пильного нагляду за ними український рух зазнав значного знекровлення і фактично припинив свою організовану діяльність аж до осені 1944 р., доки частиною колишніх ковнерівців не була відновлена підпільна структура ОУН, спрямована на боротьбу вже із новою радянською владою. Так, зокрема, внаслідок проведених репресій управління угорської прикордонної поліції в Ужгороді мало можливість доповідати, що вже в першому кварталі 1942 р. «український рух на території Підкарпаття не спостерігався. Тільки декілька більш фанатичних осіб українського напрямку намагаються поширювати чутки про можливість створення великої Української держави. Безсумнівним фактом є те, що в Підкарпатті відкритий український рух призупинився». Незважаючи на те, що рух призупинився, але, як зазначалося у звіті, в регіоні все ще залишалася значна кількість прихильників української ідеї, особливо серед молодих вчителів та молоді загалом [16, арк. 18].

Таким чином, ставлення угорської влади до українського національного руху в період діяльності цивільної адміністрації в межах краю набуло нових, більш поміркованих рис. Відбулася своєрідна еволюція ставлення до українського руху – від масового неконтрольованого терору до

профілактичних арештів, які здійснювалися з метою припинення подальшого розвитку руху. Така зміна була зумовлена порівняно незначним розвитком руху, а також зовнішньополітичними обставинами, які дозволили не вважати українське підпілля небезпечним для угорської влади на території краю. Таким чином, на прикладі ставлення до українського руху можна зробити висновок, що угорська репресивна політика в регіоні не була безкомпромісною до політичних опонентів, а значною мірою залежала від оцінки реальної загрози, яку несли опозиційні до неї рухи.

3.3. Боротьба з комуністами і радянофілами

У період ЧСР Комуністична партія була однією із найвпливовіших політичних сил на Закарпатті, яка діяла повністю легально. На чотирьох парламентських виборах, які відбувалися в регіоні у міжвоєнний період, компартія отримувала від 20 до 40 % підтримки населення. Такі електоральні успіхи комуністичної ідеології перш за все були обумовлені важким економічним станом, у якому перебувало більшість населення краю, що давало можливість міцної соціальної бази для комуністичного руху [224, с. 80-89]. Після завершення Першої світової війни на Закарпаття масово почали повертатися військовополонені із російського полону, більшість із яких були прихильниками прокомуністичних ідей. Ці ідеї в межах краю знайшли значне підґрунтя завдяки суттєвій різниці в економічному розвитку краю та рівню життя населення порівняно із центральними чеськими землями, відсутності територіальної автономії, частковій асиміляторській національній політиці чеського уряду, важкій економічній кризі 1933 року та ряду інших причин, на яких вдало спекулювали комуністи [19, арк. 1]. Перед встановленням угорської влади станом на квітень 1938 р. в межах Закарпаття нараховувалося 4 тис. партійних комуністів, які були об'єднані у 261-ій первинній організації 18-ти окружних комітетів. Це була одна із найчисельніших політичних структур краю [242, с. 108].

У свою чергу угорський консервативний режим адмірала М. Горті негативно ставився до комуністичної ідеології. Існування Угорської Радянської республіки протягом березня-серпня 1919 року та «червоний терор», розгорнутий радянською владою у згаданий період, вважався однією із причин, яка підірвала угорську державність та частково призвела до підписання Тріанонської угоди 1920 р., що стало національною трагедією угорського народу. Незважаючи на те, що влада М. Горті з моменту свого становлення взяла курс на показову багатопартійність, проте діяльність Комуністичної партії протягом всього міжвоєнного періоду було офіційно забороненою у зв'язку із організованим нею «червоним терором» у 1919 р. [223].

Також потрібно відзначити, що формування спільного угорсько-польського кордону після окупації Карпатської України мало на меті не тільки боротьбу проти українського етнополітичного руху, але й у геополітичній стратегії, за словами С. Фенцика, обидві держави мали стати захистом народів Європи, зокрема й угорського народу, від «дезорганізуючої сили марксизму» [215, с. 50-51]. Подібної думки дотримувалося й угорське політичне керівництво, яке розглядало відновлення спільного кордону із Польщею в Закарпатті як надважливу подію в загальноєвропейському історичному контексті, оскільки таким чином в історичній ретроспективі відновлювався своєрідний політичний бар'єр від небезпеки зі Сходу, яка асоціювалася в середині ХХ століття із більшовицькою Росією [314].

На момент встановлення угорської влади в межах півдня Підкарпатської Русі у 1938 р. Комуністична партія на Закарпатті офіційно вже була заборонена, як і більшість політичних партій ЧСР. Після заборони у жовтні 1938 р. у зв'язку із складною міжнародною ситуацією навколо ЧСР більшість активу партії перейшло на нелегальне становище. Починається формування підпільних організацій, які діяли в нових умовах. Протягом існування угорської влади на півдні краю були сформовані підпільні осередки в Ужгороді, Мукачевому та Берегові. Зокрема, ужгородський осередок також

підтримував контакти із підпільним комітетом комуністичної партії у Східній Словаччині на чолі із Золтаном Шенгерцом, який знаходився в м. Кошіце [15, арк. 1-2].

Протягом існування Карпатської України комуністичних рух продовжував перебувати під заборобою. У Карпатській Україні навіть існувало «Товариство боротьби з комунізмом» із центром у Хусті. Ціллю товариства була «боротьба з комунізмом і марксизмом на всіх ділянках національного життя і у всіх його формах, та ліквідація наслідків большевицько-марксистського виховання» [74, с. 444]. Головою товариства був Ю. Перевузнник. Проте, незважаючи на антикомуністичну сутність карпатоукраїнської влади, суттєвих дій у боротьбі з комуністами здійснено не було, а навіть навпаки, як стверджував член Карпатської Січі із Галичини Євген Стахів, місцеві комуністи були лояльні до нового проукраїнського уряду та активно з ним співпрацювали [186, с. 54]. Цей факт підтверджується й у радянській історіографії, проте трактується він як вимушений крок місцевих комуністів, які через легальні українські організації намагалися таким чином впливати на політичну ситуацію в краї [242, с. 110].

У зв'язку із повною окупацією краю угорськими військами в березні 1939 р. значна частина крайового комуністичного активу виїжджає за кордон. 15 березня 1939 р. члени бюро крайкому О. Борканюк, С. Вайс, І. Туряниця через Румунію виїхали в СРСР, Г. Феєр – в Англію [243, с. 498]. Із членів бюро крайкому в межах Закарпаття залишився тільки Д. Попович, який зазнав угорських репресій у концентраційних таборах у Криві та Вор'юлопоші. За згадками самого Д. Поповича, у травні 1939 р. його та ряд інших закарпатських комуністів із табору Вор'юлопош було відпущено на волю із можливістю повернутися додому, проте під постійний жандармський нагляд [179, с. 130-131].

Після еміграції О. Борканюка та основного активу місцевого крайкому комуністичний осередок очолює колишній комсомольський працівник Й. Гавелка, якому було доручено продовжити організацію підпілля [282,

с. 47]. Активну організаційну роботу з відновлення комуністичного підпілля, зокрема на Великоберезнянщині, також виконував колишній чехословацький сенатор від компартії І. Локота [215, с. 71].

Із жовтня 1938 р. до квітня 1940 р. була розгорнута активна діяльність підпільних осередків у всіх адміністративних округах Закарпаття. За донесенням чиновників МВС, кількість членів деяких підпільних осередків була настільки великою, що їм доводилося проводити збори осередків на відкритій місцевості. У них брало участь навіть до 120-150 чол. [19, арк. 5] Серед основних видів діяльності комуністичного підпілля в перші місяці угорської окупації були пропагандистська діяльність серед населення та створення нових осередків. Із цією метою протягом 1939 – 1940 рр. видавалося ряд підпільних газет, зокрема «Карпатська Правда», «Мункаш уйшаг» (угорською мовою) та «Наш Глас» (словацькою мовою). Вони друкувалися на ротарі та поширювалися серед підпільників і вузького кола співчуваючих [215, с. 69]. У газетах публікувалися ідейно-політична платформа місцевих комуністів, яка фактично базувалася на вказівках Комінтерну. Наголос робився на прорахунках угорської окупаційної влади та на певних політичних вимогах. Серед таких вимог, основними були: широка автономія краю; право на самовизначення, враховуючи і право на вихід зі складу Угорської держави; вибори до народного сейму на демократичних основах; українізація державного апарату [247, с. 145-146].

Із початком Другої світової війни та встановлення із СРСР спільних кордонів діяльність комуністичних підпільних осередків змінилась відповідно до нових політичних умов. Декілька керівників підпільних осередків нелегально перебралися на радянську територію для отримання нових вказівок діяльності в умовах війни. Наприкінці 1939 р. до Москви нелегально партійними комітетами були відправлені З. Шенгерц, П. Варга та Й. Гавелка, які, зокрема, там ознайомилися із рішенням Комінтерну про підпорядкування Комуністичній партії Угорщини підпільних осередків Закарпаття та Південної Словаччини [218, с. 208].

Діяльність багатьох підпільних організацій було переорієнтовано на збір інформації та розвідувальну роботу для радянських спецслужб. Активно в цьому плані діяв Великоберезнянський підпільний осередок, яким керували М. Затварницький, М. Пекар і Г. Якубович [19, арк. 3-4]. Члени осередку до 1941 р. мали постійний зв'язок із радянськими прикордонниками, передаючи їм важливу інформацію економічного, політичного та військового характеру. Також у межах краю активно була розгорнута діяльність окремих розвідувальних груп, які склалися переважно із місцевих жителів та координували свою діяльність із радянською розвідкою [18, арк. 15-18].

Із 1939 по травень 1941 р. активно діяла група П. Микульця та М. Рушак в долині річки Терєблі на території Волівського (сьогодні Міжгірського), Хустського і Тячівського округів [242, с. 118-119]. У цей же час у Волівському окрузі діяла розвідгрупа Й. Лоя та Ф. Поповича. У долині річки Латориця, у Воловецькому та Мукачівському округах розвідувальні дані збирала група Х. Росохи. У 1941 р. в групі було 17 активних розвідників. У завдання групи входило одержати карту залізничної мережі Угорщини та Закарпаття, графік руху поїздів, рух військових частин до кордону, документи та їх бланки, офіцерський та жандармський одяг тощо. На сході краю на Рахівщині в 1940 і на початку 1941 р. декілька розвідрейдів провели М. Калачук, І. Мартиш, О. Приймак [243, с. 497].

Проте перед початком німецько-радянської війни та вступом у неї Угорщини діяльність більшості розвідгруп була розгромлена. У травні 1941 р. при намаганні перейти угорсько-радянський кордон для передачі інформації був заарештований Ю. Грицюк, а згодом і керівники групи П. Микулець та М. Рушак, а також ще декілька членів групи. 12-13 листопада 1942 р. 5 учасників цієї групи були засудженні військовим судом у м. Вац на різні строки ув'язнення від 8 до 15 років тюремного ув'язнення з позбавленням політичних прав на 10 років [215, с. 76]. У тому ж 1941 р. було викрито групу Х. Росохи. Керівника групи військовим трибуналом було засуджено на довічне ув'язнення, і 13 інших членів отримали різні терміни

ув'язнення. Семеро учасників групи згодом загинули в німецьких концтаборах. Репресовані були також і деякі учасники розвідгрупи Й. Лоя – Ф. Поповича, зокрема й один із її керівників Ф. Попович. Й. Лою вдалося уникнути ув'язнення [243, с. 497].

Крім розвідувальної діяльності, після встановлення спільного угорсько-радянського кордону у підпільних комуністичних комітетах посилилася пропагандистська діяльність. У нових політичних умовах значно поширилася прорадянська риторика про здобутки радянської влади на Західній Україні та загалом соціальне та національно-політичне благополуччя на території СРСР. Із встановленням кордону та виходом радянських військ на основні карпатські перевали в деяких населених пунктах (Свалява, Хуст та інші) місцевим населенням були вивішені червоні прапори [215, с. 38]. Крім організованого комуністичного підпілля, активну прорадянську пропагандистську діяльність здійснювали також підпільні молодіжні групи та організації, які діяли при середніх школах (гімназіях) Мукачева, Ужгорода, Хуста [282]. Це сприяло посиленню радянофільських настроїв серед широких мас населення.

У зв'язку з масовим розповсюдженням листівок прорадянського та прокомуністичного змісту у 28 населених пунктах угорською прикордонною поліцією в м. Ужгороді станом на листопад 1939 р. було порушено кримінальні справи проти 592 осіб, з яких 392 знаходилися у розшуку, а 125 були передані цивільному суду, 63 – воєнному трибуналу, 2 – військовому прокурору [215, с. 80]. Серед затриманих було багато комуністів.

Одним із основних проявів захоплення місцевим населенням «країною Рад» та поширенню антиугорських настроїв у суспільстві стала масова еміграція місцевого населення до СРСР. Найчастіше до еміграції схилилися молоде покоління закарпатців, яке виросло в умовах чехословацького ліберального режиму і для яких зміна політичного режиму, репресій військової адміністрації, становлення панування чужої для них нації і взагалі радикальна зміна етнополітичної ситуації в регіоні сприяла негативному

ставленні до угорської влади та відповідно еміграції до СРСР. Крім політичних чинників, вирішальну роль в активізації масового переходу закарпатців до Радянського Союзу відігравала і звичайні людські фактори. До таких можна відвести: небажання служити в угорській армії, політичні переслідування, важке матеріальне становище, умови праці, рівень податків, ціни на продукти харчування тощо [233, с. 17].

Переходи кордону відбувалися до червня 1941 р. Спочатку найбільше емігрували жителі гірських районів Закарпаття, проте згодом цей рух поширився і на низинні райони краю. За оцінками історика О. Пагірі, протягом 1939 – 1942 рр. територію краю покинуло від 5,5 до 7,5 тис. осіб [323]. У свою чергу радянська історіографія наводила досить завищену цифру у 50-80 тис. чоловік. Угорська історіографія оцінила людські втрати шляхом еміграції у кількості 20 тис. чол. [215, с. 90]

Незважаючи на досить різні дані, усі вони засвідчують значні радянофільські настрої, які панували в межах Закарпаття. У звіті мішкольцьського поліцейського капітанату міністрові внутрішніх справ Угорщини від 16 грудня 1939 р. про настрої населення було зазначено, що «багато людей з надією дивляться на Радянський Союз. Вони переконані і твердо вірять, що Підкарпаття, як Карпатська Україна, незабаром стане органічною частиною Радянського Союзу, чому, на їх думку, не можна перешкоджати, бо більша частина населення цього бажає» [58]. Для протидії радянофільським настроям уже після початку війни із СРСР агентами угорської контррозвідки у листопаді 1941 р. було запропоновано організувати групи місцевих українців, яких відправляли б до Галичини та Радянської України із метою показу злочинів і реалій життя радянської влади на цих територіях. Ця пропозиція з'явилася тому, що люди не довіряли розповідям солдат, які поверталися із Східного фронту. Наголошувалося на потребі показу радянських злочинів, які залишали б глибокі емоційні переживання [3, арк. 33].

Така тенденція еміграційного процесу та масове радянофільство місцевого населення в поєднанні із активною діяльністю комуністичних розвідувальних груп викликала значне занепокоєння угорської влади, зокрема, з точки зору національної безпеки. У донесенні таємного агента угорському прем'єр-міністру від 27 вересня 1940 р. про масову втечу місцевих жителів Закарпаття до Радянському Союзу зазначалося: «Загальна думка така, що серед русинського населення, як ніколи, живучий панславізм, точніше кажучи – симпатія до Радянської Росії. Готуючись до втечі, особливо тепер, коли чекають призову до армії, вони з охотою допомагають втекти і іншим. Є багато й таких, які переправляють через кордон тих, хто прибули із Угорщини ... Беззаперечно, що все це легко може стати причиною прикордонного інциденту і т.д.» [36]. Про можливість військового конфлікту Угорщини із СРСР через Закарпаття вказувало у своїх відомостях Спеціальне бюро Інформації Румунії, яке відстежувало політичну ситуацію в сусідній країні [212].

Незважаючи на перестороги угорської влади про можливість встановлення радянської влади в межах Закарпаття шляхом військової агресії, після тимчасової дипломатичної кризи, пов'язаної із окупацією Карпатської України, відносини між Угорщиною та СРСР після вересня 1939 р., навпаки, почали налагоджуватися. 17 вересня 1939 р. після нападу на Польщу СРСР повідомив угорський уряд, що поважає недоторканість кордонів Угорщини. Уже 24 вересня Радянським Союзом було відновлено дипломатичні відносини із Угорщиною [210, с. 90-91]. Своєрідним жестом налагодження добросусідських відносин з Угорщиною з боку СРСР, що відзначала й тогочасна закарпатська преса, було рішення радянського керівництва про повернення 56 прапорів угорської революції 1848-1849 рр., які були вивезені російськими військами після її придушення до Москви [147]. Уже 21 березня 1941 р. відбулося урочисте відправлення першого пасажирського потягу за регулярним маршрутом Москва-Будапешт, в якому

знаходилися знамена угорської революції. Урочистий прийом відбувся на прикордонній станції Лавочне 23 березня [210, с. 98].

У зв'язку із масовою втечею через кордон на території прикордонних районів був значно збільшений жандармський корпус. 25 серпня 1940 р. наказом угорського військового командування мешканцям прикордонних населених пунктів під страхом розстрілу було заборонено з'являтися в прикордонній смузі. Посилився нагляд за польовими дорогами та гірськими переходами, проводилися щоденні перевірки наявності запідозрених осіб у місцях їх постійного проживання [233, с. 16].

Посилилась також боротьба із організованим комуністичним рухом. Протягом весни-літа 1940 р. в межах регіону були проведені арешти керівників та членства підпільних осередків різних округів. Загалом до кримінальної відповідальності було притягнуто 395 осіб, із яких тільки в Ужгороді було затримано 192 підпільники. 10 комуністів було передано на розгляд військового трибуналу [215, с. 80]. Засідання суду відбувалося в червні 1940 р. в м. Кошіце. Серед заарештованих 49 учасників звинувачувалися як керівники підпільного комуністичного руху, 296 – у тому, що сприяли роботі підпільних організацій, а 100 – за те, що знали про діяльність вищезгаданих, але не повідомляли про це державним органам [15, арк. 2]. Серед засуджених переважно були жителі округів Берегова, Мукачева та Ужгорода [247, с. 148] У травні 1940 р. угорська контррозвідка затримала керівника крайового підпільного руху Й. Гавелку, який у тому ж місяці був закатований у мукачівській тюрмі «Ковнер». Понад 30 активістів, які значилися в документах процесу, в період арештів сховалися, а потім нелегально перейшли на територію СРСР [243, с. 499].

Таким чином, перед початком німецько-радянської війни комуністичне підпілля зазнало суттєвих втрат, проте не зникло остаточно. Потрібно зауважити, що в період після встановлення цивільної влади влітку 1939 р. і до вступу Угорщини у війну проти СРСР в червні 1941 р. репресії угорської влади проти комуністичного руху не носили превентивний характер.

Траплялися навіть випадки, коли до окремих сільських представництв у згаданий період входили колишні комуністи часів ЧСР. Переслідуванню та ув'язненню підлягали тільки активні учасники комуністичного підпілля. Незважаючи на вороже ставлення до комуністичної ідеології загалом, угорською владою не проводилися жорсткі репресії за політичне минуле особи в чехословацький період. Таких людей могли взяти під поліцейський нагляд, але не завжди ув'язнювали за комуністичне минуле.

Навіть після вступу Угорщини у війну проти Радянського Союзу колишні комуністи відразу не піддавалися жорстким репресіям. Був здійснений посилений контроль за колишніми комуністичними діячами. Так, зокрема, тільки в липні 1941 р. угорською жандармерію було встановлено стеження за колишнім депутатом чехословацького парламенту від компартії Е. Чегі. Пропонувалося взяти його під поліцейський нагляд чи інтернувати в разі продовження ним активної комуністичної діяльності [239, с. 84]. Це не єдиний факт поведінки стосовно колишніх комуністів, коли до уваги бралася тільки теперішня поведінка особи, а не її політичне минуле.

Також були випадки виправдання угорськими судами осіб, запідозрених у прокомуністичній діяльності. Так сталося із громадянином П. Ілкою, якого після підозри в поширенні комуністичних ідей на території півдня Словаччини та Підкарпаття, було виправдано кошицьким королівським судом [60]. У 1942 р. судом було виправдано жителя с. Великий Бичків І. Ухаля, якого звинувачували в участі в підпільній комуністичній організації. При чому, як зазначалося у звіті солотвинської експозитури прикордонної поліції, про комуністичні настрої згаданого громадянина було в селі загальновідомо, але слідству не вдалося зібрати достатньо фактів, щоб довести ці чутки [59]. Навіть із понад 200 затриманих осіб у справі О. Борканюка, справи 24-ох були відправлені на дорозслідування, оскільки слідством не було зібрано достатньо фактів про їх вину. Щоправда, згодом 12 осіб все-таки були засуджені на терміни від 10 до 15 років [215, с. 106]. У свою чергу після вступу Угорщини у війну із СРСР обов'язково підлягали

інтернуванню радянські громадяни, що перебували на території Угорщини та особи, які попередньо були засуджені в «радянській або комінтернівській справах» і фігурували у списку, до якого було внесено 151 особу [243, с. 506]. Серед них були і закарпатці. Усіх пропонувалося відправляти в тюрму при Будапештському капітанаті [239, с. 93].

Також було посилено відповідальність за будь-які прояви радянофільства та поширення антивоєнних закликів, що трактувалися угорською владою як державна зрада та загроза національній безпеці. Так, у 1941 р. були притягнуті до судової відповідальності за поширення чуток про поразку німецько-угорських військ на Східному фронті мешканці Сваляви: М. Галас, М.Дуніс, О. Цвар, І. Шубець та багато інших [243, с. 508]. На початку жовтня 1942 р. за неповідомлення про таємну організацію на два з половиною роки ув'язнення було засуджено Ю. Станинця. 16 листопада 1942 р. до двох із половиною років в'язниці й поразки в політичних правах на п'ять років було засуджено Є. Ебела за висловлювання на користь СРСР. За віру в перемогу радянських військ у листопаді 1942 р. Ужгородський крайовий суд присудив жителю Радванки П. Шпенику грошовий штраф у розмірі 100 пенге [239, с. 82]. 10 жовтня 1942 р. спеціальна п'ятичленна рада Дебреценського крайового суду на відкритому засіданні засудила І. Бочкая на 6 місяців тюремного ув'язнення та позбавлення права на державну службу і користування політичними правами строком на 3 роки за підбурювання до повалення державного та суспільного ладу, систематичне підбурювання проти дисципліни угорських збройних сил [32].

Досить жорсткими були репресії проти організованого комуністичного підпільного руху. Активізація боротьби з комуністами на теренах Закарпаття після початку війни із СРСР пов'язується із висадкою парашутно-десантної групи Олекси Борканюка, яка десантувалася 4 січня 1942 р. в районі Ясіня на Рахівщині. Крім О. Борканюка, до складу групи увійшли два партійні працівники із Закарпаття – С. Габерман і М. Можарович, два угорські комуністи Й. Дейкань і Д. Кеваго, та росіянин В. Розовський [242, с. 121].

Завданнями десантників були протягом місяця не робити жодних акцій і тільки за сприятливих умов приступити до організації партизанських загонів та диверсій та інфраструктурних об'єктах. Висадка десанту була невдалою, оскільки парашутисти були помічені німецькими прикордонниками й у перестрілці з ними в межах Станіславської (тепер Івано-Франківської області) частина групи загинула. Із шести чоловік групи троє загинули, ще двоє були схоплені в полон, зокрема Й. Дейкань і В. Розовський. Непоміченим залишився тільки О. Борканюк, який протягом місяця переховувався у рідних поблизу Ясіня.

На пошуки О. Борканюка були мобілізовані значні сили. 12 січня 1942 р. командир третього гірсько-стрілецького прикордонного батальйону в Рахові повідомляв про винагороду у розмірі 100 пенге тому, хто наведе на слід парашутистів [243, с. 509]. Проте після допитів затриманих десантників Й. Деканя та В. Розовського вдалося натрапити на слід О. Борканюка, і 12 лютого він був схоплений. Після арешту О. Борканюка по всьому Закарпатті пройшли масові облави на всіх, хто був запідозрений в прокомуністичній діяльності. Особливо важких втрат зазнали підпільники Великоберезнянської організації, Великого Бичкова, Солотвина, Тячева, Буштина, Перечина та інших округів. Протягом весни-літа 1942 р. в регіоні було затримано понад 200 підпільників [242, с. 122].

Із 15 по 28 липня 1942 р. в Ужгороді засідав процес військового трибуналу начальника генерального штабу угорської королівської армії проти учасників комуністичного руху. Було засуджено 137 підпільників, серед яких 11 – до страти, проте згодом 5-ом вирок замінили до довічного ув'язнення. Крім них, за результатами трибуналу, 15 чоловік було засуджено до довічного ув'язнення, 15 – до каторги на 15 років, інші – на різні строки – від 1,5 до 14 років [18, арк. 5-6]. Частину підсудних було виправдано, проте відразу їх було інтерновано й направлено до концентраційних таборів для інтернованих осіб. Смертні вирок були виконані у дворі 5-го танкового корпусу угорської армії в Ужгороді 31 липня 1942 р. Зокрема, були повішені

Р. Вінер, Г. Якубович, Ш. Симкович, І. Планчак, Д. Шенбергер, О. Ленько [18, арк. 6]. Смертний вирок також був винесений О. Борканюку, якого засудили в Будапешті 25 вересня 1942 р. за антидержавні злочини, комуністичну і розвідувальну діяльність на Закарпатті в інтересах іноземної держави. 3 жовтня того ж року вирок було виконано. Що стосується долі інших десантників Й. Деканя та В. Розовського, то першого після допитів було розстріляно, а сліди В. Розовського загубилися, і подальша доля його невідома [243, с. 509].

Внаслідок слідства над групою О. Борканюка та членами місцевого комуністичного підпілля у вересні 1942 р. угорською владою було поширене повідомлення до населення від імені регентського комісара про добровільну здачу зброї, якої, за даними влади, було багато на руках у населення. Переважно це була зброя радянського походження, яку місцеві, згідно з повідомленням, під загрозою воєнного суду та смертної кари повинні були здати до 20 вересня в найближчі поліцейські чи жандармські комендатури [126].

Проте, незважаючи на досить жорсткий вирок угорського трибуналу стосовно підпільників у липні 1942 р. та подальші антирадянські заходи, комуністичний рух не припинив свого існування. Особлива активізація руху відбулася після переломних подій на Східному фронті на початку 1943 р., коли Червона армія поступово почала наближатися до угорських кордонів. Весною 1943 р. у Великому Бичкові на Рахівщині була викрита та притягнута до кримінальної відповідальності група підпільників із 6 чоловік, очолювана М. Гучканюком. У звинувачувальному висновку дебrecенської прокуратури вказувалося, що «діяльність підсудних була націлена не тільки на поширення комуністичних ідей, але й на те, щоб підготувати ґрунт для приходу радянської армії, підбурювати населення проти угорських властей, сприяти поширенню радянської влади й на Підкарпаття», тобто, щоб відірвати одну частину угорської державної землі» [38, с. 347]. За цією справою було засуджено 4 учасники підпілля із В. Бичкова, один із Тячева й один із

Солотвина, проте на які терміни їх ув'язнили, достеменно знову ж таки невідомо. Восени 1943 р. пройшла ще одна хвиля арештів, у рамках якої були арештовані комуністи Ужгорода, що проводили тут підпільну пропагандистську роботу в 1942 – 1943 рр. До кримінальної відповідальності було притягнуто керівника відновленої ужгородської організації Ю. Турака, який згодом загинув в одному із німецьких концтаборів [242, с. 123].

Після поразки німецьких та угорських військ під Сталінградом на початку 1943 р., коли лінія Східного фронту поступово почала рухатися на захід, у межах Закарпаття поступово почала активізовуватися діяльність радянських розвідувальних груп. 27 липня 1943 р. в районі с. Апшиця при спробі перетину угорського кордону була затримана група партизан, які брали участь у Карпатському партизанському рейді під керівництвом С. Ковпака. Ця група, яка складалася із 8 чоловік на чолі із І. Козубом із с. Великі Ком'яти, була забезпечена зброєю, боєприпасами, продовольством, листівками та газетами. Проте всі учасники групи потрапили в полон. У зв'язку із активізацією діяльності партизанських з'єднань та розвідувальних груп поблизу угорського кордону в липні 1943 р. угорське командування збільшило на 50 чол. сторожові пости прикордонних військ. У Воловому, Волівці та Ясінях розмістили як резерв взводи прикордонників і кулеметників. Оголошувалася бойова готовність військ [243, с. 512]. Крім цього, поліцією та жандармерією були посилені перевірки цивільного населення. До багатьох прикордонних сіл були направлені спеціальні детективи (агенти слідчих органів та контррозвідки), щоб встановити контроль за «неблагонадійними» [215, с. 108].

Більш результативним було десантування в межах краю групи «Закарпатці» під керівництвом Ф. Патакі. Ця група, яка складалася із 7 чол., переважно уродженців Закарпаття, десантувалася 19 серпня 1943 р. в районі г. Менчул біля с. Драгова, що на Хустщині. Саме приземлення було невдалим, оскільки три вантажні парашути потрапили до рук угорців. Не зважаючи на це, усім розвідникам удалося уникнути арешту [243, с. 513].

Центром їх діяльності стали межі Хустського округу, зокрема с. Нижнє Селище, куди стікалася різноманітна інформація, яка передавалася до СРСР. Поступово діяльність групи була розвинена на території Севлюшського (Виноградівського) та Мукачівського округів, а керівник групи Ф. Патакі переїхав на розвідувальну роботу до Будапешту. Угорська контррозвідка і слідчі відділи жандармерії зі свого боку мали чимало фактів про існування і діяльність розвідників, починаючи від дня їх десантування, проте вперше на їх слід вдалося вийти тільки в лютому 1944 р. Частина розвідників у кінці лютого 1944 р. була оточена в будинку Г. Логойди в м. Хуст, де знаходився штаб підпільників. Троє десантників тут загинули і з ними ще троє членів сім'ї Логойди [219, с. 105-110]. Після цього в межах Хустщини, Виноградівщини та Мукачівщини були проведені масові арешти. Понад 300 чол. було арештовано, з них близько 200 притягнуто до судової відповідальності. Проте точна кількість засуджених невідома, оскільки в архівах не виявлено ні кримінальних справ, ні вироків судового процесу. У Будапешті був заарештований керівник групи Ф. Патакі разом із ще одним членом групи М. Дякуном та ще декількома їх помічниками. Самого Ф. Патакі перевезли в Мараморош-Сигіт, пізніше в берегівську, а згодом в ужгородську в'язницю, де його засудили до смертної кари, яка була виконана 4 листопада 1944 р. в м. Шопронь (Угорщина) [243, с. 514-515].

18-19 квітня 1944 р. в Мараморош-Сиготі відбулися перші закриті судові засідання військового трибуналу у справі розвідгрупи або, як їх тоді називали, у «справі хустських партизанів». Також судові засідання у цій справі відбувалися 12 червня, 25 та 30 серпня того ж року [219, с. 126]. Загалом, до страти було засуджено 33 чоловіки, з яких 27 були розстріляні в Хусті, Виноградіві, Текові і Чорнотисові. Така різна географія розстрілів була викликана наказом угорського генерала Фегера, який розпорядився засуджених до розстрілу страчувати за місцем їхнього народження, з метою залякування місцевого населення за співпрацю із партизанами [215, с. 120]. Багатьох із тих, хто сприяв діяльності групи в межах Закарпаття було

засуджено на довічне ув'язнення, різні строки каторжних робіт від 7 до 15 років, позбавлення політичних прав та проживання на території Угорщини [21, арк. 17-19]. У жовтні 1944 р. частину засуджених підпільників з Угорщини було відправлено в концтабори Німеччини, де багато з них загинули. За оцінками радянських дослідників, у згаданих таборах загинуло близько сотні підпільників, що були засуджені у справі групи Ф. Патакі [215, с. 121].

Крім розвідувальної діяльності із наближенням фронту в межах регіону була активізована і збройна партизанська боротьба. У травні 1944 р. Український штаб партизанського руху (УШПР) почав готувати національні організаторські партизанські групи для десантування на територію Чехословаччини, Угорщини та Румунії. Вже 6 травня 1944 р. в район на схід від Мукачева була направлена група ім. Суворова, командиром якої був Г. Володін. У її завдання входило здійснення диверсій на залізницях та створення нових загонів. Із подібними завданнями 11 травня 1944 р. висадилася група ім. Ватутіна, командиром якої був І. Мельников. Ці загони не були чисельними, по 11 чоловік у кожному. Їх передбачали використати як базу для розгортання руху та прийому інших організаторських груп для перебазування їх на північ Угорщини та в Словаччину. Проте згаданим загонам так і не вдалося розгорнути значної діяльності в межах краю. Це пояснювалося як жорсткістю окупаційного режиму в регіоні, так і слабким зв'язком із населенням через те, що їх учасники не були родом із Закарпаття і не знали регіональної специфіки. Згодом більшість членів цих груп були розбиті угорськими силовими структурами [243, с. 517].

Значнішого розмаху набула діяльність партизанських груп, які були сформовані та закинуті в межі Закарпаття влітку 1944 р. 17 червня 1944 р. ЦК КПУ (б) прийняло постанову про допомогу Чехословаччині в організації партизанського руху, яка також передбачала створення спеціальної групи для розвитку партизанського руху на Закарпатті, керівником якої став підполковник О. Тканко, комісаром – О. Стах, обидва з числа досвідчених

партизан [225, с. 355]. У спецшколі УШПР для було виділено 100 місць для навчання чехословацьких партизанів, серед яких були солдати чехословацького корпусу, закарпатські українці та словаки, які вже воювали в загонах українських партизан або здавалися в полон Червоної армії [242, с. 126]. Протягом липня-серпня 1944 р. в межі Закарпаття були десантовані партизанські загони О. Тканка, Д. Усти, І. Прищепи, В. Русина, які за короткий термін розрослися до партизанських з'єднань і проводили значну диверсійну роботу на залізницях, шосейних шляхах, лініях зв'язку, нападали на військові об'єкти, жандармські станції, поширювали листівки. Значну діяльність розгорнули також загони М. Перечинського, В. Магарити, які діяли в західній частині Закарпаття. Більшість із десантованих у цих групах партизан – це були місцеві українці, чим до певної міри пояснюється успіх цих загонів. На момент зустрічі із Червоною армією деякі партизанські загони сягали декілька сотень осіб, що говорить про неспроможність угорської влади контролювати суспільно-політичні процеси в регіоні [225, с. 354-355].

У зв'язку із активізацією партизанського руху та наближенням фронту у квітні 1944 р. територію Закарпаття було оголошено зоною бойових дій і було підпорядковано новому регентському комісару з надзвичайними повноваженнями генерал-лейтенанту у відставці А. Вінце. Також для боротьби з партизанським рухом створювалися спеціальні і надзвичайні слідчі органи та вводилася система військово-польових судів. Посилювалася відповідальність за розповсюдження прорадянських листівок та приховування інформації про діяльність партизан чи їх переховування. За здійснення таких дій винні могли каратися смертю. У зв'язку із цим проводилася активна робота із місцевими органами влади, завданнями яких було провести профілактичні бесіди із населенням про передбачену відповідальність за вчинення перерахованих злочинів [76, с. 351].

Проте згадані заходи угорської влади уже суттєво не вплинули на розвиток партизанського руху, а угорські силові структури до самого

приходу Червоної армії не змогли дієво боротися проти партизан. У вересні 1944 р., за повідомленням начальника берегівського районного управління поліції, констатовалося, що партизани сміливо, навіть вдень, пересуваються територією Закарпаття, і ніхто з місцевого населення не повідомляє про їх рух. У повідомленні також звинувачувалися відділи жандармерії, які не змогли створити сітки агентів [215, с. 141].

Таким чином, комуністичний рух був одним із найбільш розвинутих та масових, опозиційно налаштованих до угорської влади на Закарпатті. Це призвело до розгортання значної репресивної активності угорських силових структур проти представників цього руху протягом усього періоду існування угорської влади в регіоні. Потрібно відзначити, що комуністична ідеологія та партія в Угорщині протягом міжвоєнного періоду була офіційно заборонена що частково було наслідком «червоного терору» в Угорщині протягом березня-серпня 1919 р. Крім того, для аристократичної Угорщини, побудованої на монархічному державному устрої, комуністична ідеологія із її антибуржуазною риторикою була неприйнятна і загрожувала традиційним засадам угорської державності. Важливою рисою у ставленні угорської влади до комуністичного руху було й те, що з національної точки зору комуністичне підпілля виступало на українофільських позиціях, декларуючи український характер регіону, що було несумісною із національною концепцією угорської влади щодо місцевого населення. Проте найбільш важливою причиною, яка впливала на жорсткість репресій проти підпільного комуністичного руху було те, що протягом 1941 – 1944 рр. СРСР був безпосереднім військовим противником Угорщини. А це зумовило радикальне ставлення до комуністів, що впливало з умов військового часу. Про це свідчить і порівняльна характеристика двох трибуналів проти комуністичного підпілля, які відбувалися в 1940 й у 1942 рр. Якщо результатом першого були вироки різного терміну ув'язнення, навіть проти лідерів руху, то на другому майже весь актив партії був засуджений до вищої міри покарання.

Проте навіть у таких умовах угорська влада підходила до переслідування комуністів із певною вибірковістю. На відміну від навколишніх тоталітарних систем, в Угорщині не була поширена, навіть в умовах війни, практика превентивного ув'язнення за політичне минуле, в тому числі колишніх комуністів часів ЧСР. Таких людей могли брати під поліцейський нагляд, звільняти з роботи, але інтернуванню вони підлягали тільки в разі здійснення ними нелегальної політичної діяльності. Різною була система покарань населення і за радянофільські настрої. Покарання за це могли коливатися від грошового штрафу до кількох років ув'язнення. Проте часто такий підхід залежав від поточної міжнародної ситуації та успіхів угорської армії на Східному фронті. У цьому випадку мова не йде про період військових адміністрацій, які діяли на території краю в 1939 і 1944 рр., коли здійснювалося тотальне масове переслідування населення, в тому числі й за політичне минуле особи, особливо комуністичного чи українофільського напрямку і за будь-які антидержавні дії та висловлювання. Це частково характеризує угорську репресивну систему як ситуативну, активність якої залежала як від внутрішньо-, так і зовнішньополітичних умов.

РОЗДІЛ ІV
ДЕПОРТАЦІЇ, ЕТНІЧНІ ЧИСТКИ ТА ТРУДОВИЙ ПРИМУС
НАСЕЛЕННЯ

4.1. Антиєврейська та антиромська політика (березень 1939 – березень 1944 рр.)

Прихід угорської влади в листопаді 1938 р., а згодом у березні 1939 р. в межі сучасного Закарпаття сприймався єврейського громадою досить позитивно. Залишилися численні свідчення того, як під час окупації Карпатської України єврейське населення різних міст всіляко сприяло приходу угорських військ. Навіть майбутній регентський комісар Підкарпаття та переконаний антисеміт Міклош Козма констатував у своєму щоденнику, що «...серед євреїв Мукачева, більшість настроєна до угорців дружньо» [192, с. 68].

Причин для цього було декілька. Перша – це те, що для багатьох представників єврейської громади угорська влада асоціювалася із австро-угорським періодом, коли євреї займали досить привілейоване становище внаслідок ряду законодавчих урядових ініціатив, які урівнювали в правах християн і іудеїв. Так, зокрема, межа ХІХ та ХХ століття для єврейської громади краю вважалася «Золотою ерою» економічного та суспільно-політичного розвитку [337]. У 1900 р. євреї складали всього 5 % від загальної кількості населення Угорщини, проте їх відсоток у деяких видах діяльності був значно більшим. Так, наприклад, євреї складали 57,9 % всіх торгових та банківських робітників, 48,3 % лікарів, 34,1 % юристів та 23,8 інженерів, 20-25 % були членами парламенту [311, с. 31-32].

Таким чином, на початку ХХ ст. євреї займали ключові позиції в державному організмі Угорщини, що створювало для них сприятливі умови для існування. Іншою причиною, яка спонукала закарпатське єврейство до позитивного або нейтрального ставлення до нової угорської влади, було те, що в період Карпатської України євреї відчували певну небезпеку з боку

загонів Карпатської Січі, тому прихід угорської армії сприймався більшістю як своєрідне «визволення» [221, с. 308], хоча в згаданий період масових утисків єврейського населення з боку загонів Карпатської Січі чи уряду Карпатської України істориками не зафіксовано.

Проте Угорщина після розпаду Австро-Угорської імперії хоч і зберегла монархічний устрій на чолі з консервативними політичними силами, але значно змінила засади внутрішньої політики, які часто диктувалися зовнішніми обставинами. Значний вплив був, зокрема, з боку Німеччини, з якою Угорщина протягом всього міжвоєнного періоду налагоджувала дружні відносини, особливо після встановлення нацистської влади в Берліні. Угорщина, яка прагнула повернути втрачені землі після поразки в Першій світовій війні намагалася іти в авангарді німецьких як зовнішніх, так і внутрішньополітичних ініціатив. Крім того, у самій Угорщині у міжвоєнний період сильно розвинулися антисемітські настрої, зумовлені коротким періодом існування Угорської Радянської Республіки на чолі з євреем-комуністом Б. Куном, яку значна частина угорського політикуму вважала єврейською змовою, як і взагалі весь комуністичний інтернаціональний рух [305, с. 512]. Внаслідок поразки комуністів Угорщиною пронеслися єврейські погроми, в результаті яких постраждало близько 2 тис. осіб. Після відновлення монархії та встановлення регентства адмірала Міклоша Горті в Угорщині були реалізовані перші антиєврейські заходи на офіційному рівні. Зокрема, в 1921 р. урядом Пала Телекі був прийнятий антисемітський закон «Numerus Clausus», який значно обмежив число студентів кожної національності (до уваги брався відсоток від загальної кількості населення), що значно вдарило в першу чергу по євреям [223].

Проте, незважаючи на певні політичні причини негативного ставлення до єврейської меншості, основні антисемітські заходи угорської влади були здійснені тільки в 1938 – 1942 рр., коли угорським парламентом були прийняті чотири антиєврейські закони та ряд урядових розпоряджень, які суттєво обмежували роль євреїв в економічному та суспільно-політичному

житті держави. Запровадження цих законів збіглося із значними територіальними надбаннями Угорщини (Південна Словаччина, Закарпаття, Північна Трансільванія та Воєводина), внаслідок чого число громадян іудейського віросповідання у ній збільшилося із 400 до 725 тис. Це значно актуалізувало єврейське питання, оскільки якщо у тріанонській Угорщині відсоток євреїв складав всього 0,5 % від загальної кількості населення, то в новоприєднаних територіях цей відсоток коливався від 10 до 15 %. Так, зокрема, на Закарпатті за результатами перепису населення 1941 р. єврейське населення сягало 115 908 громадян іудейського віросповідання або майже 14 % від загальної кількості мешканців. В окремих містах краю єврейське населення складало від 20 до 50 % [224, с. 214]. Про важливість єврейського питання на Підкарпатті вказував регентський комісар Міклош Козма, який у своїй заяві від 18 вересня 1940 р. зазначав: «На карпатской території существует и еврейский вопрос. Мало того. По причинъ большого количества евреевъ на этой территории, тутъ еврейский вопросъ является еще болѣе жгучимъ. Буду руководиться правительственными распоряженіями и постановленіями еврейскаго закона, но не потерплю въ этомъ направленій личныхъ акцій» [141].

У свою чергу приєднання нових територій, яке здійснювалося за безпосередньої підтримки Німеччини, призвели до поступового входження Угорщини до пронимецького блоку та посилення політичного та економічного тиску Німеччини на Угорщину, зокрема, і в єврейському питанні. Проте причиною запровадження антиєврейських законів в Угорщині був не тільки німецький вплив, але й, як зазначає угорський дослідник Т. Шторк, намагання значної частини угорської політичної еліти і середнього класу обмежити реальний або часто навіть надуманий єврейський вплив, вважаючи євреїв чужорідним тілом [224, с. 214]. Також, за словами вченого Р. Брема, антисемітизм християнського середнього класу помножувався на постійно зростаюче захоплення Третім Рейхом, яке стрімко поширювалося в угорському суспільстві, зокрема в середовищі робітників і селян [291, с. 31].

Так званий I «єврейський закон», який був прийнятий у травні 1938 р., призвів до обмеження участі громадян іудейського віросповідання у сферах торгівлі, підприємництва та інтелектуальній сфері у розмірі 20 %. У свою чергу II «єврейський закон», прийнятий у травні 1939 р., призвів до значного зменшення цих квот: ремісництво і торгівля – 12%, в інтелектуальній сфері – 6%, державне управління – 0%. Єврейські офіцери в угорській армії позбавлялись своїх звань. Також, згідно із законом, вперше вводилося визначення єврея за расовим принципом, а не тільки за віросповіданням. Зокрема, євреєм вважався не тільки громадянин іудейського віросповідання, але й той, у кого один із батьків або двоє дідусів і бабусь були іудейського віросповідання, що автоматично обмежувало у правах ще 100 тис. громадян Угорщини, які були хрещені за християнською традицією, але мали предків-євреїв [224, с. 214]. Цей закон найболючіше вплинув на представників так званих «вільних професій» – адвокатів, лікарів, інженерів, працівників театральних і кіноустанов та ЗМІ, серед яких євреї склали значний відсоток. Євреїв також цілковито усувалися з числа власників творчих колективів та періодичних видань.

Щоправда, вказані постанови, не стосувалися так званих «привилегированыхъ жидовъ», тобто тих, які: мали військову відзнаку за участь у Першій світовій війні; під час комуністичної революції 1918 р. брали участь у національних рухах проти неї і при цьому ризикували життям чи були позбавлені волі; під час чехословацького правління в регіоні довели свою вірність Угорщині.

У межах Закарпаття реалізація цих антиєврейських законів знайшли своє відображення з перших місяців після окупації Карпатської України, особливо в економічній сфері. Вже навесні 1939 р. угорська влада позбавила 36% місцевих ремісників і торгівців (в основному – євреї) патентів, а також встановила додаткові податки, що перевищували основні на 60 %. В результаті ревізій, проведених поліцейським управлінням, на середину 1940 р. в Мукачеві було анульовано 780 концесій на право зайняття торгівлею та

ремеслом, в Ужгороді – 300. У свою чергу 54 % власників торгових концесій в Ужгороді були євреї, а в Мукачеві їх відсоток становив 62 %. Паралельно відбувалася заміна єврейських концесій на християнські. На вересень 1941 р. 3830 єврейських торгівців було замінено 2475 підприємцями-християнами, із яких 1746 були місцевого походження [239, с. 117]. Євреям також заборонялося продаж їхнього товару на відкритих торгах і під час храмових свят. Повільніше вівся перегляд торгових та промислових концесій у сільській місцевості, оскільки у багатьох селах альтернативи єврейській торгівлі фактично не існувало, що загрожувало повній зупинці життєдіяльності багатьох населених пунктів [138].

Крім намагань витіснення євреїв із економіки, угорська влада намагалася отримати певні політичні дивіденди. За рахунок євреїв планувалося покращити економічну ситуацію неєврейського населення, таким чином залучивши останніх на свою сторону. Так, зокрема, в одному із своїх інтерв'ю за 6 січня 1943 р. регентський комісар Підкарпаття В. Томчани заявляв, що внаслідок дії антиєврейських законів відбувається навіть економічний розквіт краю, бо за єврейське майно і кошти, які перейшли в розпорядження держави, будуть побудовані церкви, школи, сільські доми, квартири для вчителів тощо [243, с. 493].

Проте масове відбирання патентів на підприємництво створило такі ускладнення, які відчувало і неєврейське населення краю. Зокрема, у результаті витіснення єврейських торгівців і виробників, виноробство в Берегові занепало настільки, що староста Берегова знову дозволив функціонувати кільком єврейським підприємствам [224, с. 215]. Подібна ситуація була характерна для багатьох населених пунктів регіону. У свою чергу підприємці-євреї, які володіли значною частиною нерухомості у центрі багатьох міст та містечок краю, після заборони їх діяльності просто зачиняли свої приміщення, значно ускладнивши ведення торгівлі для нових підприємців-християн. У зв'язку із цим угорським урядом було видано окреме розпорядження, яке зобов'язувало власників приміщень передавати їх

тим підприємцям, які мали право на діяльність. У разі спротиву власників приміщень орендар міг звертатися до місцевої влади, яка вже адміністративними методами могла змусити власника передавати приміщення [96]. Для ревізії єврейського майна при регентському комісаріаті була створена спеціальна комісія [137].

Окремо слід відзначити феномен «підставного лица», суть якого полягала в переоформленні місцевими євреями своєї діяльності на християн. Але з часом навіть така практика переслідувалася владою. У разі виявлення таких випадків місцевий суд міг заборонити також і підставній особі-християнину в отриманні дозволу на ведення підприємницької діяльності в майбутньому, а також накладав значні грошові штрафи як на підставну особу, так і на підприємця-єврея. Проте, незважаючи на це, така практика активно існувала до самих депортацій євреїв, які відбулися у 1944 р. [154].

Ідеологічне трактування такої антиєврейської економічної політики регентським комісаром Міклошом Козмою пояснювалося як «... досягнення визволення русинів від господарського знуцання євреїв», що мало свої традиції ще з акції Е. Егана початку ХХ ст. [239, с. 116] Важка економічна ситуація в регіоні, яка настала вже в перші місяці угорської влади, трактувалася як цілеспрямована акція єврейських торгівців, що призвела до значного здорожчання цін у краї. Подібна думка продукувалася навіть у середовищі Греко-католицької церкви. Одна із найбільших молодіжних неурядових організацій у регіоні при Мукачівській греко-католицькій єпархії «Товариство католицької селянської молоді» (КАЛОТ) займалася організацією різних навчальних курсів для молоді та споживчих товариств винятково для русинів із метою боротьби з лихварями (малися на увазі євреї) [239, с. 105]. «Ми не єсьме антисемитами и не ненавидимо жидовъ, бо они суть нашими ближними, але лѣпше любиме нашъ народъ, нашу расу», – відзначали в лекціях для членів організації греко-католицької молоді, наголошуючи передусім на привнесенні та поширенні християнського духу в крайовій торгівлі [247, с. 82]. Також у місцевій пресі публікувалася серія

статей, які акцентували на спекулятивних заходах єврейських торговців. Особливо активною антиєврейською риторикою вирізнявся друкований орган фенциківців – газета «Карпаторусскій голось» [128].

Наприклад, у статті, оприлюдненій 25 жовтня 1941 р., читачам було повідомлено про продуктову аферу, викриту в Ужгороді. Прокуратура розпочала слідство щодо зловживань чотирьох єврейських торговців овочами – Мора і Герцега Шафранів, Філіпа Вайсбергера і Абрагама Глюка. Вони продавали помідори з Кечкемета по 35-40 філерів за кілограм (закупили загалом 6400 кг по 24 філ.), «наваривши» таким чином близько 700 пенгів. Інший ужгородський підприємець Шаму Лебович, що продавав овочі на площі Сейчені, потрапив на гачок газети 21 листопада 1941 р. за те, що купив три центнери вівса по 35 пенгів за центнер, а хотів продати дорожче при встановленій нормі 24,5 п. [247, с. 81]. У серпні 1941 р. ужгородська поліція арештувала торговця Фрідмана Ізраїля і пекаря Йосифа Ейснера, які вивозили велику кількість хліба за місто, чим спричинили значний його дефіцит. Обоє були інтерновані [90].

Щоправда, потрібно зазначити, що такі повідомлення фіксувалися не тільки у пресі, але й у закритій переписці силових структур. В одному із звітів хустської військової комендатури в Ужгород від 16 травня 1939 р. зазначалося про проведені в Хусті 29 і 3 травня збори місцевого єврейського активу, який обговорював можливість проведення економічного бойкоту в разі прийняття владою II «єврейського закону». Цей бойкот передбачав припинення будь-яких зв'язків із угорськими чи русинськими підприємцями, підняття цін у всіх єврейських магазинах, а також створення штучного дефіциту товару. Метою бойкота було викликати інфляцію та товарний дефіцит для того, щоб налаштувати місцевих русинів проти центральної влади. Хустські євреї планували діяти, як зазначалося у звіті, за румунським сценарієм 1937 р., коли внаслідок подібної акції в Румунії було скинуто уряд О. Гога. Для більшої ефективності акція мала поширитися по всій території регіону за допомогою бродячих єврейських торговців, які повинні були

таємно залучати до цього бойкоту торговців із інших округів [10, арк. 17]. Таким чином, можна припустити, що після певної ейфорії від встановлення угорської влади, місцеві євреї, відчувши дію антиєврейського законодавства, могли спробувати певні заходи у протидії владі. Проте фактично такі дії в разі їх реальної організації призвели до протилежного ефекту, надавши владі таким чином причину для подальшого поглиблення антиєврейських заходів.

Паралельно із інформацією про економічні спекуляції єврейських торговців серед населення також поширювалася думка про історичний негативний вплив євреїв на місцеве населення, а також акцентувалося на антихристиянській сутності іудаїзму [151]. У листопаді-грудні 1940 р. з'явилась етнологічна студія Миколи Щербя, де було проаналізовано те, якої думки сукупно «нашъ народъ о жидахъ». У цих студіях наголошувалося на тому, що євреї завжди жили за рахунок місцевих «угроросів» та заволоділи всіма їх багатствами, внаслідок чого більшість місцевих жителів жили в бідності [156; 157]. Після вступу Угорщини в німецько-радянську війну у червні 1941 р. та ейфорії в суспільстві від перших військових успіхів проти Червоної армії євреї стали об'єктом масивної пропаганди, яка асоціювала їх із усім негативом комунізму і називала «іудо-більшовиками» [291, с. 30]. Подібні повідомлення створювали своєрідну антиєврейську атмосферу в середовищі місцевого населення, що яскраво виразилося в період масових депортацій євреїв у 1944 р., коли значна частина неєврейського населення краю часто байдуже, а інколи із ентузіазмом сприймала єврейський Голокост 1944 р.

Планомірне витіснення євреїв із економічного життя краю супроводжувалося і значним їх утиском у громадсько-політичній сфері. Із приходом угорської влади діяльність всіх єврейських політичних партій, які діяли за чехословацької доби в межах краю було заборонено. Діяльність продовжували тільки деякі громадські та релігійні іудейські організації. Також, як уже зазначалося, відповідно до II «єврейського» закону євреям було заборонено працювати на державній службі. Урядовим розпорядженням

від 19 серпня 1939 р. також регулювалася процедура вилучення євреїв зі списку кандидатів до общинних і муніципальних представництв. У свою чергу, згідно з розпорядженням міністра внутрішніх справ від 31 грудня 1941 р., дійсні члени муніципалітетів повинні були подати заяву про своє походження, яка розглядалася спеціальним «верифікаційним» комітетом муніципалітету, який на її підставі міг призупинити членство особи в муніципальних органах. Окремим розпорядженням міністра внутрішніх справ Угорщини за жовтень 1939 р. усіх євреїв треба було звільнити з посад сільських районних нотарів до 1 січня 1943 р. У зв'язку зі звільненням вони, таким чином, не мали права вимагати ні остаточного розрахунку, ні компенсації [239, с. 109].

Перші антисемітські кроки угорської влади призвели до незначної міграції євреїв Закарпаття за кордон. Емігрували переважно комуністично налаштовані молоді євреї, які шукали кращого життя, як і більшість місцевих українців, у Радянському Союзі, кордон із яким встановився в Карпатах із вересня 1939 р. Проте масовим цей рух серед євреїв назвати важко. Серед декількох сотень опублікованих сьогодні справ порушників угорсько-радянського кордону протягом 1939 – 1941 р. зрідка зустрічаються єврейські прізвища. Майже всі, вказуючи на мотиви втечі із Угорщини, виділяли важке економічне становище та небажанням служити в лавах угорської армії, що не відрізнялося і від мотивів інших втікачів [41]. Як і більшість русинів, євреїв-біженців було заарештовано й ув'язнено в таборах ГУЛАГу, аж доки у 1943 р. їх не було звільнено за умови вступу до Чехословацького військового корпусу, який воював із німцями разом із Червоною армією [237, с. 9].

Найбільш масовими еміграційні процеси були зафіксовані в середовищі мобілізованих євреїв, становище яких в останні місяці перед німецько-радянською війною та запровадженням в Угорщини III «єврейського» закону значно погіршувалося. Особливо активно еміграційний рух проходив на прикордонній території, де дислокувалися численні єврейські трудові загони, які займалися будівництвом шляхів сполучення та оборонних споруд у

Карпатах. Так, зокрема, з 25 травня по 6 червня 1941 р. з таборів розміщених поблизу Ясіня, у яких дислокувалося 6 робітничих єврейських рот, до СРСР втекло 134 робітники, яких організовано, невеликими групами проводили місцеві українці-лісоруби. За даними угорського слідства, основними мотивами цих втеч було законодавче погіршення становища євреїв в Угорщині, шляхом ухвалення ряду антиєврейських законів, а також принизливе ставлення до робітників-євреїв з боку угорських офіцерів, які часто піддавали їх фізичному покаранню [5, арк. 21-23].

Також, крім нелегальної втечі за кордон, закарпатські євреї намагалися корупційним шляхом уникнути трудової військової повинності, зокрема через підкуп військових лікарів, які видавали довідки про їх фізичну непридатність. Восени 1940 р. під підозру в отриманні хабарів від єврейських призовників потрапила комісія по визначенню придатності призовника у кількості 12 чол., яка діяла при 72-му військовому допоміжному командуванні в Мукачеві. Як було виявлено слідством, ця комісія виписувала комісійні квитки за винагороду від 100 до 200 пенге, а також коригувала медичні картки і медичні записи за 200-300 пенге [248, с. 25]. У вересні 1941 р. в Мукачеві була викрита ще одна велика афера, пов'язана із ухиленням євреїв від військової служби, внаслідок чого було арештовано 22 чол. та угорського лікаря, який вже за 1000 пенге видавав відповідні довідки для євреїв-новобранців. У цих двох випадках військові лікарі діяли через єврейських посередників, які пропонували багатим євреям-призовникам вирішення питання про звільнення від трудової повинності [91].

Проте, незважаючи на всі антиєврейські заходи, які були здійснені владою протягом 1938 – 1939 рр., єврейська меншина в Угорщині загалом перебувала у відносно сприятливих умовах. Особливо це виявлялося в контексті загальноєвропейського становища єврейства, яке ускладнювалося у зв'язку із запровадженням у Німеччині жорстких расових антиєврейських законів та поступовою експансією Німеччини в Європі, що часто супроводжувалося фізичним знищенням євреїв. На фоні цього ситуація в

Угорщині для євреїв була значно спокійніша, що призвело до масової імміграції євреїв інших країн до Угорщини, зокрема і в межі Закарпаття. Перші емігранти почали прибувати внаслідок запровадження в Німеччині нюрнберзьких расових законів після 1935 р. Масові переселення спостерігалося після аншлюсу Австрії з Німеччиною в 1938 р. окупованих у 1939 р. чеських територій та із новоствореної Словацької маріонеткової держави [224, с. 215]. Проте наймасовіша хвиля еміграції спостерігалася після захоплення Польщі. Значну частину біженців із Польщі склали польські військові формування, яких на території Угорщини станом на жовтень 1939 р. було 38 тис. солдат та офіцерів [146]. Загалом тимчасовий притулок на більш-менш довгий термін в Угорщині знайшло близько 60-80 тис. поляків, серед яких було близько 5-6 тис. євреїв. Загалом число німецьких, австрійських, чеських, словацьких і польських євреїв-біженців, за різними оцінками, коливалося в межах 15-35 тисяч. Значна їх частина осідала і на Закарпатті [224, с. 215].

У зв'язку з масовим напливом біженців в Угорщині була активізована діяльність спеціального імміграційного органу – Загальнодержавного бюро з контролю за іноземцями (ЗЦБКІ), яке займалося обліком усіх біженців. У свою чергу значний наплив іноземців, зокрема євреїв, викликав занепокоєння в угорського політичного керівництва, яке розглядало новоприбулих як небажаний елемент, особливо в умовах війни. Після початку Другої світової війни, на межі 1940 – 1941 рр., угорською владою були здійсненні перші немасштабні спроби виселення окремих єврейських емігрантських родин через радянський та румунський кордони. Проте більш масовим цей рух став після нападу Німеччини на СРСР та вступу в цю війну Угорщини [221, с. 334].

Влітку 1941 р. головним слідчим ЗЦБКІ Еденом Мартінідесом та радником поліції Арпадом Кішом було розроблено план виселення євреїв без громадянства, які вважалися небажаними елементами, на «вільні території» Галичини, що вже були зайняті угорськими військами. Цей проект знайшов

підтримку в регентського комісара Підкарпаття М. Козми, який став одним із основних його реалізаторів у межах краю. Значну підтримку цей проект також отримав у середовищі військових, зокрема міністра оборони Кароля Борто та голови генштабу Генріка Верта, які у свою чергу переконали в доцільності цього плану прем'єр-міністра Ласло Бардошші та більшу частину угорського уряду. Єдиним урядовцем, хто був проти цього проекту – це міністр внутрішніх справ Ференц Керестеш-Фішер, який у майбутньому і припинив подальші депортації [291, с. 32]. До кінця є не зрозумілим ставлення до цього проекту регента М. Горті, який жодним словом не згадує про ці депортації у своїх післявоєнних спогадах, хоча дослідники схиляються до думки про безпосередній вплив Горті на припинення цих депортацій [334].

Уже в кінці червня на засіданні угорського уряду було вирішено, що «усіх із сумнівним громадянством необхідно з Підкарпаття депортувати і передати німецькій владі на Східній Галичині». Законодавче оформлення депортації було покладено на ЗЦБКІ, що на підставі урядового рішення винесло постанову № 192/1941 від 12 липня 1941 р., в якій були розроблені деталі виселення біженців. Ця постанова була доповнена таємними інструкціями голови ЗЦБКІ Шандора Шіменфалві, в яких наголошувалося, що головною метою проекту є «чим швидша депортація якомога більшого числа новоприбулих польських та російських євреїв» [291, с. 33]. Проте реалізація цих заходів виходила за межі Підкарпаття і зачіпала не тільки новоприбулих біженців. Органами місцевої влади та ЗЦБКІ часто здійснювалося досить широке і навіть довільне тлумачення поняття «особи без громадянства», що стало своєрідним репресивним інструментом проти місцевих євреїв, які були невідгідні місцевій владі. Так, зокрема, із села Нижня Апша влітку 1941 р. було депортовано близько 200 чол. єврейського населення, із Синевира – 300 осіб, переважно місцевих єврейських торговців і фермерів [338]. Крім Закарпаття, часті облави на єврейське населення здійснювалися і в Трансільванії та на інших територіях Угорщини. Тим, хто

підлягали депортації, угорською владою говорилося, що їх переселять на звільнену територію Галичини в покинуті будинки місцевих євреїв, які відійшли з Червоною армією, що відступала [291, с. 33]. Проте, як зазначали агенти угорської контррозвідки в Хусті, ще до офіційного оприлюднення наказу про депортацію серед місцевих євреїв поширювалися листівки із інформацією про майбутні виселення, на що агент просив звернути увагу [3, арк. 19]

Зібраних із різних населених пунктів людей зганяли у вантажні автомобілі і відправляли в Ясіня, звідки групами по кількасот осіб перевозили в Галичину. Траплялися випадки, коли вже депортованих євреїв, які знаходилися в Ясіня, звільняли через отримання ними документів перед самою депортацією. Зокрема, 23 липня ясінянською жандармерією на основі цього було звільнили 40 єврейських родин [3, арк. 20]

Координацію депортацій у межах Закарпаття проводив регентський комісар М. Козма. Перший ешелон із Ясіня вийшов вже 14 липня 1941 р. За даними ЗЦБКІ, до кінця серпня із Угорщини було депортовано 18 500 чол. За деякими відомостями, із них 14 500 було депортовано із території Закарпаття і 4000 із інших частин Угорщини. Масштаби виселень в окремих населених пунктах були повідомлені у місцевій пресі. Зокрема, за повідомленнями газети «Русское слово», тільки з Ужгорода в липні 1941 р. було виселено 252 євреїв, які вважалися польськими підданими [130]. За даними газети «Карпаті Гірадо», із села Вільховець та його околиць було виселено 180 сімей загальною кількістю близько 1000 чол., які мали, як зазначається у повідомленні, стосунок до Галичини [118].

Уже на Галичині більшість депортованих зосередили в районі Коломиї, звідки їх пішки по 300-400 чол. направили в Кам'янець-Подільський. Німецька адміністрація регіону розмістила новоприбулих у покинутих будинках та казармах, які залишилися після відступу Червоної армії. Проте швидкий наплив депортованих значно ускладнив для німецької адміністрації забезпечення такої кількості людей, призвів до відсутності місця для їх

розташування та погіршення санітарного стану в таборах депортованих. У зв'язку з цим 25 серпня була скликана комісія, яка складалася переважно із офіцерів вермахту та регіонального СС, на якій було прийнято рішення про знищення депортованих євреїв до 1 вересня. 27-29 серпня 1941 р. більшість депортованих угорських євреїв були розстріляні [291, с. 33-34]. Разом із угорськими євреями також була розстріляна і значна частина місцевих євреїв. Загалом протягом цих днів німецьким спеціальним загonom СС (Einsatzgruppen) були розстріляні 23 600 чол., з яких близько 16 тис. були із Угорщини [224, с. 217]. Крім Кам'янця, розстріли депортованих із Угорщини були зафіксовані і в інших містах Галичини, зокрема в містах Станіслав (тепер – Івано-Франківськ) та Чортків. Частина була відправлена до концентраційного табору Белжець, поблизу Рава-Руської [338]. Не з'ясованою є участь угорських військових підрозділів у здійсненні цих розстрілів.

Деякій частині депортованих вдалося уникнути розстрілів і повернутися нелегально знову на територію Угорщини. Невеличкі групи євреїв-біженців, виселених попередньо на територію Галичини, часто фіксувалися угорською прикордонною поліцією протягом осені 1941 р. та першої половини 1942 р. Так, зокрема за IV квартал 1941 р. та за I квартал 1942 р. в межах діяльності Воловецької експозитури угорської королівської прикордонної поліції було зафіксовано 34 [17, арк. 27] і 78 [16, арк. 31] відповідно нелегальних повернень із числа євреїв, виселених із краю в Галичину. Нелегалів було передано в Гараньський табір інтернованих або ув'язнено у Будапешті (35 осіб). Взимку 1941 – 1942 рр. прикордонною поліцією також фіксувалося значне скупчення євреїв у галицьких прикордонних селах, які чекали сприятливого моменту для повернення в Угорщину. У зв'язку з цим була створена спеціальна угорська комісія (до її складу ввійшли представники міністерств внутрішніх справ і оборони, а також Прикордонного поліцейського управління), яка зв'язалася в Станіславі з гауптштурмфюрером СС Хансом Крюгером, із яким було укладено угоду з метою недопущення

масового нелегального повернення євреїв [17, арк. 17]. Проте, незважаючи на всі ці заходи, процес повернення продовжувався і надалі. Загалом, за оцінками дослідників, кількість осіб, яким вдалося уникнути розстрілів і повернутися до Угорщини складає від 2 до 3 тис. чол. Саме перші біженці із Галичини, а також угорські солдати, які були свідками цих розстрілів повідомили про масові вбивства поблизу Кам'янця-Подільського. Інформація про ці події надійшла до Єврейського бюро захисту, котре, у свою чергу, проінформувало міністра внутрішніх справ Ференца Керестеш-Фішера. Восени 1941 р. за наказом міністра були призупинені подальші депортації євреїв із Угорщини [224, с. 217]. Потрібно відмітити, що після окупації Угорщини німецькими військами в березні 1944 р. самого Ф. Керестеш-Фішера було арештовано гестапо, що до певної міри свідчить про його роль в протидії жорсткій антиєврейській політиці, здійснення якої домагалася німецька верхівка від угорського політичного керівництва.

Проте, незважаючи на негативну реакцію влади на розстріли євреїв, які були здійснені на території східної Галичини, в самій Угорщині становище євреїв на законодавчому рівні продовжувало погіршуватися. Влітку 1941 р. в Угорщині був прийнятий так званий III «єврейський» закон (закон № XV від 1941 р.), відповідно до якого заборонялися шлюби між євреями і не євреями, а також позашлюбні статеві стосунки між ними [224, с. 214]. Цим законом також регламентувалася відповідальність за порушення цих позицій закону. Також названий закон доповнював II «єврейський» закон у контексті визначення критеріїв євреїв і не євреїв за расовим принципом [123]. Потрібно відзначити, що расові ініціативи у цьому законі викликали незадоволення серед частини депутатів Верхньої палати угорського парламенту, що свідчить про певну неоднозначність у єврейському питанні серед угорського вищого політикуму [105].

Досить важким для угорських євреїв став 1942 р., на що значним чином вплинули ряд зовнішньополітичних подій. 20 січня 1942 р. у Ванзеї, біля Берліна, за участі урядових чиновників і старших офіцерів нацистської

Німеччини проходила конференція, де було прийняте «остаточне рішення єврейського питання», яке передбачало повне винищення євреїв у Європі, в тому числі і в Угорщині [224, с. 217]. Після цього тиск з боку Німеччини на угорський уряд у єврейському питанні став ще більш відчутним. Крім того, успіхи німецької та угорських армій на Східному фронті призвели до посилення впливу військових у середині країни, які в свою чергу найбільш реакційно виступали за вирішення єврейського питання в країні, зокрема шляхом подальших депортацій. Проте такі вимоги військових не знаходили підтримку угорського уряду, що унеможливило їх здійснення до самої окупації Угорщини в березні 1944 р. Потрібно зазначити, що в сусідній Словаччині уже до серпня 1942 р. було виселено майже 60 тис. місцевих євреїв, що складало 2/3 словацьких євреїв [108].

Продовжувався й економічний тиск на угорське єврейство, наслідком чого був прийнятий IV «єврейський» закон (№ XV від 31 липня 1942 р.), який значно ускладнював економічне становище євреїв. Згідно з цим законом, євреї в подальшому позбавлялися права купляти сільськогосподарську нерухомість, а також обмежувалися у володінні землі сільськогосподарського призначення у розмірі не більше, ніж 57 гектарів [335]. Цими положеннями закону часто користувалися органи місцевої влади, які в разі відмови євреїв позбутися свого надлишкового земельного наділу, адміністративними методами відбирали його [221, с. 352]. Також у липні 1942 р. в Мукачеві 16 тис. євреїв взагалі зняли з постачання хлібом через картки, що призвело до голодування значної кількості місцевого єврейства [239, с. 77]. Посилення економічного тиску на євреїв також було зумовлене зростаючими витратами державного бюджету на воєнні потреби. Таким чином угорська влада намагалася знайти нові джерела надходження коштів для продовження війни, на чому наголошував і сам прем'єр-міністр М. Каллаї [142].

Проте навіть із такими утисками Угорщина і надалі залишалася своєрідним островом безпеки для місцевих євреїв, де не відбувалося масових

депортацій та фізичного винищення євреїв. Вагому роль у цьому плані відігравали головні політичні лідери держави, зокрема регент М. Горті та прем'єр-міністр М. Каллаї. Останній, який був призначений на посаду в березні 1942 р., методом зволікання, затягування часу намагався ухилитися від виконання постійних вимог Німеччини щодо депортації євреїв. Уже 16 квітня 1942 р. М. Каллаї відвідав Берлін, де мав зустріч із Гітлером, на якій наголошував на неможливості радикального вирішення єврейського питання в Угорщині через значний їх вплив на економіку держави. Після повернення із Німеччини, Каллаї постійно акцентував увагу на еволюційному витісненні євреїв із політичного та економічного життя країни, але без різкого силового його вирішення. Така позиція прем'єра сильно турбувала німецьке керівництво [325]. Загалом в угорських політичних колах вирішення єврейського питання планувалося здійснити тільки після остаточного його вирішення у всій Європі та після закінчення війни [129].

Питання відставки уряду Каллаї, а також проблема депортації угорських євреїв стали проблемними на переговорах Гітлера і Ріббентропа з Горті в замку Клесгайм у Зальцбурзі 16 квітня 1943 р. Німецьке верхівка наполягала на негайному розв'язанні єврейського питання за німецьким зразком. Проте на ці вимоги Горті відповів, що Угорщина вважає питання євреїв своєю внутрішньою справою і прагне його вирішити власними методами. Це означало поступове витіснення єврейського фактору передусім з економіки. У той же час Горті рішуче відхилив пропозицію зобов'язати євреїв носити спеціальні знаки, так само як і виселити з країни, мотивуючи свою позицію відсутністю законодавчої бази і технічних засобів. Також М. Горті відмовився відправляти у відставку уряд М. Каллаї, заявляючи що для цього немає жодних підстав [334, с. 247-248].

Рішуча протидія угорського керівництва німецьким домаганням у єврейському питанні дозволили створити відносно сприятливі умови існування єврейської громади до самої окупації Угорщини німецькими військами в березні 1944 р. Тільки після повалення уряду М. Каллаї та

часткового усунення від влади регента М. Горті в Угорщині розпочалися масова депортація євреїв до таборів смерті, внаслідок чого була винищена майже вся єврейська громада краю. Щоправда, потрібно зауважити, що така позиція угорського вищого керівництва у єврейському питанні не свідчить про відсутність антисемітських поглядів у М. Горті та М. Каллаї. Обидва були переконаними антисемітами, про що свідчили численні їхні промови [190, с. 295; 86; 143], проте виступали вони за еволюційне витіснення євреїв із економічного та суспільного життя в Угорщині. Крім того, поступово єврейське питання набувало політичної ваги, яке могло бути використане в налагодженні контактів із західними союзниками, які після поразки німецьких та угорських армій в 1943 р. Угорщина почала шукати.

В період угорської влади гостро стояло і ромське питання, яке також частково залежало від зовнішньополітичного чинника, зокрема впливу Німеччини. Проте більшою мірою ромське населення угорською владою розглядалося не так із точки расових, економічних чи політичних упереджень, а більше як антисоціальний елемент, який потребував ізоляції та використання в інтересах держави. У цьому ракурсі були здійснені більшість антиромських ініціатив як на загальнодержавному, так і регіональному рівнях. Потрібно відзначити, що в порівнянні із єврейським ромське питання для угорської влади не мало значної політичної чи економічної ваги. Вагома більшість ромського населення була неписьменною, проживала в сільській місцевості, належала до незаможних аграрних працівників і не займалася публічною діяльністю [290, с. 11].

Досить важко визначити точну кількість ромів, які проживали в межах сучасного Закарпаття в часи угорського панування, оскільки багато ромів не вели осілий спосіб життя. Згідно з чехословацьким переписом населення, 1930 р. в регіоні налічувалося 1442 ромів. У повідомленні підкарпатської газети «Русское слово» відповідно до перепису населення 1941 р. в Угорщині офіційно проживало 76 738 ромів [153], із них 1204 – на території краю [210, с. 98]. Щоправда, згідно із цим же повідомленням, 700-800 ромів проживали

тільки на території Ужгорода. Проте, враховуючи кочовий спосіб життя багатьох ромів, а також те, що значна їх частина жила на півдні регіону, розмовляла угорською мовою й мала угорські прізвища, тому це число може бути щонайменше удвічі, а то й утричі більшим. Таким чином, кількість ромів у регіоні могла скласти 3-5 тис. чол.

На відміну від євреїв, в Угорщині на загальнодержавному рівні до 1944 р. роми практично не згадувалися в жодних офіційних документах. Законодавчо протягом угорського панування статус ромів також жодного разу також не порушувався. Незважаючи на слабе відображення державної позиції щодо ромів в офіційних документах, антиромська риторика часто використовувалася в середовищі угорського політикуму. Ще у 1934 р. майбутній координатор Голокосту в Угорщині Ласло Ендре заявляв про потребу зосередження всіх ромів у спеціальних поселеннях, а чоловіків, пропонував стерилізувати. У лютому 1941 р. депутат угорського парламенту Д. Форстер від урядової партії «Угорське життя» запропонував створити трудові табори для ромського населення. Також серед угорського політикуму поширеною була позиція про заборону укладання шлюбів між ромами і неромами, оскільки потомство від таких шлюбів вважалося неблагополучним. Проти укладання шлюбів із ромами висловлювалися і деякі реформатські єпископи [330]. Проте пропозиція про заборону таких змішаних шлюбів, яка була поставлена на розгляд парламенту в 1941 р., не була схвалена депутатами верхньої палати [229, с. 134]. Принагідно нагадаємо, що подібна ініціатива у єврейському питанні, хоч і через дискусію, проте була ухвалена обома палатами парламенту.

Фактично запропоновані антиромські заходи йшли у фарватері німецької антиромської політики, законодавчим обґрунтуванням яких став «Закон про боротьбу з циганами, бродягами і дармоїдами», ухвалений у Баварії 16 липня 1926 р., поширений згодом і на інші німецькі регіони. Цей закон передбачав, зокрема, що «цигани і бродяги, старші шістнадцяти років, які не здатні довести, що мають постійну роботу, можуть бути направлені відповідними

поліцейськими органами у виправно-трудоу таборах строком до двох років з огляду громадської безпеки» [254, с. 165].

Незважаючи на присутню антиромську риторику на загальнодержавному рівні, в Угорщині до 1944 р. до крайнощів у вирішенні ромського питання так і не дійшло. Більшість антиромських ініціатив переважно знаходили своє відображення на місцевому рівні і були обумовлені антисанітарними умовами ромських поселень та потребою в робочій силі, яка з розгортанням Другої світової війни ставала все більш актуальною для країни. Суть багатьох антиромських заходів, у тому числі й на Закарпатті, полягала в організації обліку ромського населення, його ізоляції шляхом створення окремих ромських таборів, а також залучення ромів до трудової повинності [330]. В окремих місцях стосовно ромів було введено продовольчі обмеження та обмеження по пересуванню.

Так, зокрема, 20 вересня 1940 р. піджупан Ужанської жупи доповідав міністерству внутрішніх справ, що місцевою владою вжито заходів щодо недопущення кочування ромів. Проте, як зазначалося далі у цьому повідомленні, викоринити це явище так і не вдалося. 16 квітня 1941 р. це питання розглядалося на спеціальній нараді в Ужгороді, на якій було вирішено звернутися до міністерства внутрішніх справ із пропозицією використовувати працю ромів для заготівлі лісу, будівництві річкових дамб та інших роботах [241].

Із початком війни з СРСР та відправкою угорської армії на Східний фронт ромів почали призивати до лав збройних сил Угорщини, але, як і євреїв, у зв'язку з їхньою неблагонадійністю, тільки до спеціальних трудових батальйонів. У складі цих формацій велика кількість угорських ромів була відправлена на виконання допоміжних прифронтових робіт. Багато з них там і загинуло або потрапили до радянського полону [249]. Проте визначити навіть приблизне число мобілізованих ромів сьогодні практично неможливо через брак архівних документів.

У липні 1941 р. з початком депортаційної акції із виселення осіб, які не мали угорського громадянства (переважно євреїв), регентським комісаром Підкарпаття М. Козмою також було запропоновано відправити разом із депотованими євреями і ромів, які не мали угорського громадянства. Про це, зокрема, зазначалося в телефонній розмові до міністерства внутрішніх справ урядового представника в комітатах Унг і Угоча д-ра Кеменя. Таких ромів, які підлягають депортації на території обох комітатів, згідно з повідомленням д-ра Кеменя, нараховувалося від 500 до 1000 осіб. Як вказувалося в розмові, М. Козма хотів таким чином використати цю ситуацію для очищення Підкарпаття від кочуючих ромів. Проте д-р Кемень не хотів цього робити без дозволу міністерства, який він просив у телефонній розмові [241]. Щоправда, чи був отриманий такий дозвіл, у повідомленні не вказується. Багато дослідників стверджують, що така акція відбулася, і якась кількість ромів все ж таки була депортована із території краю. У свою чергу у проаналізованих нами джерелах, зокрема у звітах прикордонної поліції та в регіональній пресі відповідного періоду, на відміну від згадок про єврейські виселення, підтвердження цього факту знайдено не було.

Висвітлення ромського питання в Угорщині протягом 1939 – 1944 рр. знайшло своє відображення й у регіональній періодиці. Проте, на відміну від масової антиєврейської риторики більшості регіональних газет, ромську проблему журналістами було окреслено досить епізодично. Часто вона здійснювалася в контексті розгляду антиромських заходів у сусідніх країнах та їхнього відображення на території Угорщини. Принагідно зазначимо, що більшість таких публікацій стосується періоду після 1942 р., коли у Європі різко погіршується становище ромів [92; 152]. Така тенденція пожвавила обговорення питання про здійснення аналогічних заходів і на території Угорщини. Протягом 1942 – 1944 р. в межах Закарпаття відбувалася активна ізоляція ромів у таборах за місцем проживання. Усіх мешканців таких таборів переписували і забороняли їм залишати свої поселення [200, с. 28].

Загалом більшість дослідників схилиються до думки, що до приходу німецьких військ в Угорщину у березні 1944 р. угорська антиромська політика не базувалася на засадах депортацій та тотального винищення. В умовах всеохоплюючої війни та потребі ресурсів для її ведення угорська влада перш за все була зацікавлена в експлуатації праці ромів. Беззаперечними є факти жорсткого поводження із ромським населенням із боку владних та силових структур, проте до німецької окупації вони не мали системного та всеохопного характеру. Як і у випадку із єврейським населенням, політичне керівництво Угорщини противилося німецьким домаганням реалізації ромського питання шляхом переселення та масових знищень, як це робилося у підконтрольних німецьким військам територіях.

Підсумовуючи, можна констатувати, що євреї та роми в Угорщині, як і на Закарпатті, з березня 1939 і до березня 1944 р. зазнавали поступової законодавчої та побутової дискримінації насамперед у суспільно-політичному та господарському житті регіону. Проте якщо за період з травня 1938 р. по березень 1944 р. (до німецької окупації) угорським урядом було прийнято 22 антисемітські акти [311, с. 14], то ромська проблема практично не знайшла свого відображення в офіційних урядових документах. Стосовно євреїв у межах Закарпаття законодавчі обмеження також носили і досить чіткий політичний розрахунок, а саме: через господарські утиски єврейської громади угорська влада намагалася покращити матеріальне становище більшості неєврейського населення краю, що було досить складним у перші роки після окупації краю. Крім того, в межах краю була розгорнута серйозна інформаційна кампанія, яка ідеологічно наголошувала на чужорідності єврейського елемента для місцевого населення, а також на вині євреїв у різкому погіршенні рівня життя шляхом здійснення ними ряду спекулятивних дій на ціновому ринку. Таким чином, створювався своєрідний внутрішній ворог, який давав можливість новій владі обґрунтовувати всі свої економічні прорахунки. У свою чергу подібної уваги до ромів краю

зафіксовано не було, що зумовлювалося незначною участю ромів у економічному та політичному житті регіону.

Потрібно відзначити, що як антисемітська, так і антиромська політика угорської влади до березня 1944 р. формувалася під значним зовнішнім впливом, особливо з боку Німеччини. Угорський варіант антисемітизму вирізнявся поступовим обмеженням єврейського впливу в державі, але не передбачав їх фізичного знищення, який здійснювався німецькою адміністрацією на окупованих землях у Європі. Подібна тенденція характерна була і для угорських ромів. Трагічною стала ініціатива угорської влади щодо депортації в липні 1941 р. на територію Східної Галичини євреїв без громадянства, де значна їх частина була розстріляна загонами СС. Ця подія стала фатальною сторінкою угорської антиєврейської політики аналізованого періоду, хоч сама участь угорських військ у здійсненні цих розстрілів є сумнівною, як і депортація в тому числі й ромського населення.

Незважаючи на депортації 1941 р., Угорщина до березня 1944 р. залишалася своєрідним «центральноєвропейським єврейським островом», що в значній мірі було заслугою угорського регента М. Горті та прем'єр-міністра М. Каллаї, які відкидали намагання Німеччини вирішити єврейське питання радикальним шляхом. Проте така протидія угорського керівництва і стала однією з причин окупації країни німецькими військами у березні 1944 р., після чого розпочалися масові депортації більшості угорських євреїв.

4.2. Геноцид євреїв та ромів на території Закарпаття (1944 р.)

19 березня 1944 р. на територію Угорщини було введено 11 німецьких дивізій, які без жодного опору окупували всю країну. Зі вступом німецьких військ в Угорщині суттєво змінюється політична конфігурація у владних верхах, що призводить до змін й у внутрішній політиці, зокрема в національному питанні. Новий маріонетковий угорський уряд був переформатований у пронімецькому напрямку, на чолі якого став колишній

посол Угорщини в Німеччині Деме Стояї. Найбільше нові зміни, які відбулися після березня 1944 р., пов'язані із радикалізацією ставлення до єврейського та ромського населення країни, що диктувалося німецькими вимогами «остаточного вирішення» питання цих народів і що в попередні роки були зроблено майже у більшості європейських країн, які були підконтрольні Німеччині.

У зв'язку із цим уже 19 березня 1944 р. в Будапешті було створено штаб із підготовки депортації євреїв, який очолив Адольф Айхман. Також при новоствореному уряді вводилися посади державних секретарів при міністерстві внутрішніх справ, які мали відповідати за організацію депортації єврейського населення. На ці посади було призначено Ласло Ендре та Ласло Бакі, двох відомих в Угорщині антисемітів, які у співпраці із німцями мали реалізувати «остаточне вирішення єврейського питання» в Угорщині [221, с. 355]. У функціональні обов'язки Л. Ендре входила координація цивільної влади на місцях, а Л. Бакі був відповідальний за координацію силового блока, зокрема жандармерії та поліції [311, с. 19].

У здійсненні оперативних антиєврейських заходів Підкарпатська територія у планах нової влади була позначена як депортаційна зона № 1, до якої також відносилися території всієї північно-східної Угорщини. Першочерговість виселення саме закарпатських євреїв угорською владою пояснювалася оголошенням цієї території прифронтовою зоною, що потребувало виселення євреїв як неблагонадійного з політичної точки зору елементу. Ось як з політичної точки зору обгрунтовував подальшу ізоляцію єврейського населення державний секретар Л. Ендре: «Проживаючі в Угорщині євреї стали на сторону неприятели в боротьбі на життя і на смерть, которую ведет мадьярство с большевизмом. Строгия распоряжения угорского правительства, направленные к изоляции еврейства от коренного населения, были выданы в целях самообороны» [42]. Протягом 20-23 березня в міста Закарпаття прибули перші загони СС, які у співпраці із угорськими відділами жандармерії, місцевими адміністраціями та військовими поступово почали

вводити адміністративні заходи, що обмежували пересування євреїв та засоби для їхнього існування [221, с. 355].

Першими заходами після приходу німецьких військових на Закарпаття стали масові пограбування єврейського населення. У багатьох населених пунктах були зафіксовані обшуки єврейських поселень із метою заволодіння їхніми коштовностями та ювелірними виробами. Досить поширеною стала практика взяття багатих євреїв у заручники з метою подальшого вимагання за них викупу. Так, 31 березня в Берегові після прибуття туди відділів гестапо були захоплені заручники з числа місцевого єврейства, за яких було виставлено «колективний штраф», який було оплачено громадою. Не зважаючи на це, подібні випадки в Берегові повторювалися і надалі. У Хусті було взято в заручники 40 осіб із числа керівників релігійної общини, з яких також вимагали колективний викуп [224, с. 218]. В Ужгороді через неможливість місцевої громади внести необхідну суму викупу частину коштів було надано греко-католицьким єпископом М. Дудашем [221, с. 357].

Також угорською місцевою та державною владою проводилися заходи із остаточного виключення євреїв із усіх сфер економічного, культурного та громадсько-політичного життя регіону. Розпорядженням уряду від 29 березня 1944 р. євреям остаточно заборонялося бути урядниками чи службовцями державних, муніципальних, общинних органів влади та працівниками публічних корпорацій, фундацій, інституцій та заводів. Те ж саме стосувалося і державних нотаріусів та судових працівників, адвокатського корпусу. Ті, хто вже займав такі посади, повинні були бути «пенсіоновані» [239, с. 109]. Звільненню підлягали і євреї: журналісти, працівники театральної та кіносфери. Обмеження, щоправда, не стосувалося окремих «привілейованих євреїв», які були визначені законом № XV від 1941 р. «Объ охраны нации» або так званим III «єврейським» законом [132]. 26 квітня 1944 р. спеціальним розпорядженням ужгородського бургоміста Ласло Мегая було доручено, щоб протягом 8 днів із усіх публічних бібліотек

були вилучені книги, які стосувалися єврейської тематики, а їх автори були занесені до чорного списку [53].

Після приходу німецьких загонів СС на територію краю розпочалося остаточне витіснення євреїв із економічного життя. Були закриті єврейські підприємства, які ще діяли після впровадження антисемітських законів. На початку депортацій, згідно з розпорядженням регентського комісара, вказувалося, що всі єврейські магазини повинні бути закриті та опечатані, а ключі від них мали зберігатися у голів місцевих влад. Євреї остаточно були витіснені з торгівлі, що первинно зумовило значний товарний дефіцит у регіоні [221, с. 363]. Євреям також заборонялося здійснювати будь-які великі комерційні угоди із неєвреями, продавати їм своє майно, утримувати цінні папери та акції. Все цінне нерухоме і рухоме майно підлягало реєстрації у місцевих органах влади [144].

Дискримінаційними були заходи із ідентифікації єврейського населення. Із 4 квітня 1944 р. в населених пунктах Закарпаття всіх євреїв зобов'язали носити жовті нашивки у вигляді зірки Давида на одязі, що мало на меті дві цілі: ідентифікація єврейського населення і недопущення контактів євреїв із неєврейським населенням. Особи з подібною позначкою не могли носити військову уніформу, не мали права користуватися особистим автотранспортом, а громадським – тільки з виробничою метою і за наявності спеціального дозволу [122]. У свою чергу ця вимога не розповсюджувалася на євреїв – героїв війни та тих, які мали заслуги перед державою. Згодом від носіння цього знаку було звільнено євреїв, які працювали християнськими священиками, військових вдів і сиріт, іноземних громадян [239, с. 94-95]. Також зірками Давида потрібно було позначити всю нерухомість, яка належала єврейському населенню. В окремих населених пунктах для євреїв були введені комендантські години, що передбачали можливість виходити з дому тільки до обіду, з 11 до 12 години, для здійснення покупок [224, с. 218]. У зв'язку із введенням візуальної

ідентифікації євреїв почастишали випадки побутового насильства проти них, що неодноразово переростали у масові погроми.

На загальнодержавному рівні єврейське питання вирішувалося не менш оперативно. Уже 7 квітня 1944 р. відбулася зустріч у міністерстві внутрішніх справ Угорщини за участі державних секретарів Л. Ендре та Л. Бакі, двох офіцерів СС, радника міністерства внутрішніх справ та ряду офіцерів жандармерії та поліції із Закарпаття. На цій зустрічі, де визначалася доля закарпатських євреїв, було вирішено організувати 4 воєнні округи: Верховинський, Севлюшський (Виноградівський), Ужгородський та Хустський [221, с. 363]. Створення таких округів мало на меті полегшити координацію дій угорських силових структур у співпраці з німецькими військовими по створенню гетто та подальшій депортації євреїв. 12 квітня в Мукачеві під головуванням Л. Ендре була проведена нарада для керівників адміністративних органів Підкарпаття, на якій уже вирішувалося питання графіку створення гетто в регіоні, що передбачалося розпочати через два дні після єврейського свята Пасхи [224, с. 218]. Цього ж дня вийшло розпорядження регентського комісара В. Томчані, де зазначалися вказівки місцевим органам влади та відділам жандармерії і поліції щодо організації процесу депортації на місцях, перепису населення, обліку єврейського майна тощо [1, арк. 1]. Проте потрібно відзначити, що початок створення гетто в межах Закарпаття розпочався майже за два тижні до законодавчого оформлення цього процесу по всій країні, що відбулося тільки 28 квітня 1944 р. у зв'язку із прийняттям відповідного закону під № 1610/1944 М.Е. [297, с. 259].

Загалом протягом квітня 1944 р. в межах сучасного Закарпаття було створено єврейські гетто у дев'ятьох населених пунктах регіону [224, с. 218]. Як правило, гетто створювали у великих населених пунктах, які мали залізнодорожне сполучення, що передбачалося використати для подальшої депортації інтернованих євреїв. Гетто були ізольовані від інших частин міста великим парканом, який по зовнішньому периметру охоронявся місцевою

жандармерією, поліцією, членами Левенте та профашистськими елементами. У деяких містах гетто створювалися на базі цегельних заводів або інших промислових об'єктів, де інтернованим часто доводилося жити під відкритим небом, в інших – гетто формувалося в тих частинах міста, де компактно проживала місцева єврейська громада. У сільській місцевості євреїв тимчасово зосереджували поблизу синогог чи інших общинних будинків, де після опису їх майна направляли до гетто, яке знаходилося в найближчому великому місті [291, с. 113]. Виселенню до гетто не підлягали тільки євреї-лікарі, аптекарі та всі ті, хто були задіяні в обороні держави, в разі якщо вони мали відповідні засвідчуючі документи [107].

Одне з перших масових виселень євреїв до новостворених гетто відбулося 16 квітня 1944 р. на території Собранецького округу, який адміністративно відносився до Підкарпатського регентського комісаріату. Із самого ранку місцева поліція та жандармерія протягом декількох годин зіграла всіх євреїв, які були відправлені до гетто, розміщеного на околицях міста Ужгорода на цегельному заводі Мошковича [221, с. 367]. Цього дня процес переселення до гетто відбувався паралельно ще в декількох містах краю, зокрема і в Мукачеві. Саме ця дата першого виселення євреїв стала початком Голокосту в Угорщині. У 2001 році уряд Угорської республіки цей день оголосив угорським Днем пам'яті Голокосту [245].

У свою чергу початок збирання євреїв Ужгорода до гетто розпочалося дещо пізніше – 20 квітня. Із самого ранку на вуличних дошках оголошень з'явилося розпорядження мера Ужгорода Л. Мегая, в якому зазначалося, що на 9-ту годину призначено виселення місцевих євреїв за межі міста в гетто. Всі євреїв мали бути наготові вже о 8-ій годині із невеличкою кількістю речей, яка тим же розпорядженням регламентувалася у такій кількості: один комплект одягу та нижньої білизни, ручна поклажа вагою до 50 кг на одну людину і продуктів на 14 днів [231]. З німецької сторони координацію переселення до гетто ужгородських євреїв здійснював офіцер СС Теодор Даннекер, який перед тим займався депортацією євреїв Болгарії [221, с. 374].

Усе місто було поділено на п'ять округів із визначеними збірними пунктами, звідки вже всіх євреїв пішохідними групами із визначеного округу відправляли в гетто. Перед відправкою в гетто спеціально створені комісії із представників мерії, жандармерії та поліції приймали, обліковували та опечатували нерухоме майно євреїв. Згідно з наказом бургомістра, ті, хто намагався розграбувати опечатане майно підлягали статаріальному суду. У разі, якщо хтось із місцевого християнського населення тримав на збереженні речі євреїв і не заявив про них, міг бути інтернованим, а його майно підлягало конфіскації [100].

Первинно всіх ужгородських євреїв відправляли до цегельного заводу Мошковича, проте після його повного заповнення було створене ще одне гетто на території деревообробної фабрики, заснованої у свій час місцевим євреєм М. Глюком [224, с. 219]. Станом на 23 квітня гетто на цегельному заводу Мошковича нараховувалося вже 13 733 євреїв, з яких 8713 були жителями Ужгорода і 5020 жителями Ужанщини. Уже 26 квітня в обох ужгородських гетто було сконцентровано 16 927 осіб, з яких 2600 було зосереджено в другому гетто на деревообробній фабриці [221, с. 369]. Керівників місцевих євреїв, у тому числі і членів місцевої Єврейської Ради, а також лікарів зігнали в гетто, що знаходилося в центральній частині міста. Окремо також утримували політично неблагонадійних євреїв та багатих євреїв, які часто піддавалися тортурам із метою виявлення місцезнаходження їхніх коштовностей. Фактично протягом шести днів повністю завершився процес геттоїзації всіх ужгородських євреїв [231].

Значних масштабів були створені гетто в межах Мукачева, в якому відсоток єврейське населення був одним із найчисельніших у регіоні. Станом на 1941 р. 43 % населення міста склали жителі іудейського віросповідання [224, с. 214]. Виселення мукачівських євреїв до гетто розпочалося після прибуття 15 квітня до Мукачева офіцера СС Дітера Вісліцені, який координував створення гетто в місті [278, с. 23]. Вже 16 квітня в центральній частині міста на декількох вулицях, де проживали переважно місцеві хасиди,

було організовано гетто, в якому розміщували мукачівських євреїв. Протягом декількох днів тут було сконцентровано 13 тис. людей. Ще одне гетто було створено на околиці міста в цегельному заводі «Шайовича», де утримували близько 14 тис. осіб, зібраних із населених пунктів комітату [224, с. 218].

Два великих гетто облаштували і на території Берегова. Виселення берегівських євреїв до гетто розпочалося в останній день єврейської Пасхи 16 квітня. Саме гетто було створено на цегельному заводі «Конт і Валь», яке раніше також належало місцевим євреям. Друге, дещо менше гетто було розміщено в приміщеннях «хутора Вейса». Центральна синагога Берегова, яка знаходилася в центрі міста була перетворена на лікарню, яка обслуговувала обидва збірні пункти [221, с. 378]. Загалом у двох берегівських гетто утримувалося приблизно 10 тис. осіб, яких звели сюди із самого Берегова та навколишніх сіл.

На Мараморощині було створено п'ять гетто: в Хусті, Тячеві, Солотвині, Ізі та Сокирниці. Ще одне гетто, куди відправляли марамороських євреїв, було гетто, розташоване в угорському містечку Матесалка [297, с. 264]. Хустське гетто знаходилося в центрі міста біля великої синагоги в районі, де щільно проживали євреї. Заповнення гетто відбувалося між 20 та 27 квітня. Протягом цього часу сюди було заселено близько 6 тис. євреїв з міста та 5 тис. з околиць [224, с. 218-219]. Хустських євреїв перед заселенням до гетто декілька днів держали у великій синагозі, де їх обшукували, забираючи всі цінні речі. До хустського гетто також потрапили євреї Хустського, Міжгірського, Синевирського, Веряцького, Копашневського та Рахівського районів Марамороської експозитури [205, с. 34]. Солотвинське гетто, збір до якого проходив протягом 17-20 квітня, знаходилося в центрі села. В Ізі заповнення гетто розпочалося 16 квітня. Тут було зосереджено 5-7 тис. осіб. У Сокирниці гетто створили у другій половині квітня. В Угочанському комітаті гетто було створено в м. Севлюш (Виноградів) в центрі міста неподалік синагоги. У севлюшському гетто було сконцентровано бл. 12 тис. осіб, з яких 4700 були безпосередньо із самого Севлюша, а решта із

навколишніх сіл комітату [224, с. 219]. Як правило, виселені до кожного гетто євреї перебували в них в середньому від 30 до 45 днів [221, с. 365].

Потрібно відзначити, що не всі місцеві євреї потрапляли до новостворених гетто. Чоловіків працездатного віку під наглядом СС або угорських солдатів відправляли на примусові роботи до трудових таборів та на спорудження фортифікаційних споруд, яке активно велося протягом весни-літа 1944 р. в Карпатах. В Угочанському комітаті на примусову трудову повинність частину єврейських чоловіків військовозобов'язаного віку призывали прямо з гетто. Жінок, як правило, направляли прибирати казарми, що знаходилися неподалік. Відбір молодих та фізично придатних євреїв на примусові роботи проводився також і в концтаборі Освенцім. Загальна кількість угорських євреїв, які перебували в робочих загонах, станом на 1944 р. складала приблизно 125 тис. чол. [309, с. 184]. Фактично для багатьох євреїв, які були мобілізовані на примусові роботи, це стало можливістю уникнути депортації та пережити Голокост [224, с. 219].

Умови перебування в гетто були різними. Гетто, які створювалися поза містом на базі цегляних заводів чи інших промислових об'єктів, вирізнялися значним перенаселенням та складними гігієнічними умовами. Так, зокрема, в результаті таких умов в одному з відділків на Мукачівському цегельному заводі 23 квітня було зафіксовано спалах сипного тифу, через що в гетто до 15 травня діяв карантин [297, с. 260]. 24 квітня староста Ужгорода в листі до міністра внутрішніх справ доповідав про наступний стан у місцевому гетто, який був створений на базі цегельного заводу: «... хочу зауважити, що поселені в цегельному заводі численні маси не мають найелементарнішого санітарного забезпечення... Найбільша проблема полягає в тому, що табір не має каналізації, і фекалії 20 тис. людей неможливо прибрати. У місті немає вапна, а тому проведення дезінфекції неможливе» [224, с. 219]. У зв'язку із складною антисанітарною ситуацією, мер Л. Мегаї просив пришвидшити процес депортації із місцевих гетто [297, с. 259]. На початку травня Л. Ендре під час своєї ознайомчої поїздки із ходом депортації в межах краю

підтвердив першочерговість депортації саме ужгородських євреїв через складні санітарні умови гетто [106]. Проте, наприклад, у щоденних звітах хустської Єврейської Ради Центральній Єврейській раді в Будапешті відзначалося те, що умови охорони здоров'я в хустському гетто були задовільними – в гетто було достатньо лікарів, медсестер та ліків [205, с. 34].

Складним було і продовольче забезпечення перенаселених гетто, яке повинні були забезпечити самі євреї. Фактично вони мали їсти те, що принесли з собою, а також те, що вдалося придбати на «чорному ринку». Так, 23 квітня мукачівською Єврейською Радою було приготовлено 11 тис. порцій гарячої їжі при наявності в гетто більше 16 тис. осіб [221, с. 375-376]. Дефіцит продовольства особливо відчутним був у тих гетто, які знаходилися на промислових об'єктах. У зв'язку із складною продовольчою ситуацією євреї таємно покидали гетто та поверталися до своїх будинків для пошуків харчів. Потрібно зауважити, що голодуючим часто намагалося допомагати і місцеве неєврейське населення та навіть деякі високопоставлені угорські політики. Так, 23 квітня, на 4-й день виселення, ужгородці в такій кількості навідалися до гетто на цегельному заводі, що поліції довелося перекрити дорогу. Метою цих відвідин було принести їжу, одяг та інші речі для жителів гетто. Після цього всім християнам було заборонено підходити до гетто, приносити одяг та їжу та здійснювати будь-які зв'язки із ізольованими євреями [27, арк. 20]. У свою чергу голова верхньої палати та перший регентський комісар Підкарпаття Ж. Перені і його син, дізнавшись про умови перебування у Севлюському гетто, відправили туди продовольство для голодуючих євреїв [224, с. 219]. Як зазначав Юлій Ріхтер, який перебував у Берегівському гетто, санітарні умови гетто були незадовільними, проте голоду там не було [166].

Досить поширеними у збірних таборах були випадки приниження євреїв зі сторони угорської жандармерії та антиєврейськи налаштованих місцевих активістів. Найбільше приниження євреїв спрямовувалися проти їх релігійних почуттів, оскільки значна частина інтернованих були

глибоковірними хасидами. Частими були випадки збривання чоловікам бороди та пейсів, носіння яких вимагали релігійні приписи. У Мукачеві за наказом підполковника жандармерії Мартона Зелді в місцевому гетто, яке знаходилося у єврейському кварталі, руками самих євреїв примушували власноручно руйнувати синагоги. На цегельному заводі їх змушували спалити складену в купу молитовну атрибутику [307; 224, с. 219-220]. Проте як зазначали деякі старожили, що перебували в гетто, траплялися випадки жорстокого поводження і зі сторони єврейських охоронців табору [165].

Забезпечення кожного гетто було поставлено на спеціальні Єврейські ради (юденрати), які були організовані в першій половині квітня ще перед початком процесу створення гетто в межах Закарпаття. Такі ради, які створювалися на місцях переважно у великих населених пунктах, ставали представницькими органами кожної окремої єврейської громади міста чи більшої адміністративної одиниці, об'єднуючи євреїв незалежно від їх релігійної, конфесійної чи соціальної приналежності. Такий орган мав виключні повноваження на комунікацію із місцевою владою, а також загальнодержавною Центральною Єврейською Радою, яка знаходилася в Будапешті [339]. Первинно функцією таких рад був облік всього майна та цінностей, якими володіла громада, та здійснення перепису всіх місцевих євреїв. Як згадував житель міста Берегова Юлій Ріхтер, місцева Єврейська Рада, здійснюючи такий перепис, акцентувала на тому, що це потрібно для отримання хлібної картки [166]. Таким чином єврейські ради відвертали увагу місцевих євреїв від реальних мотивів здійснених заходів, що дозволило уникнути частково панічних настроїв серед населення.

Також завданнями таких рад були збір та сплата викупу, яку вимагали німецькі чи угорські військові за захоплених у заручники окремих представників громади. Як правило, членами таких рад ставали активні учасники місцевих єврейських общин, хоча інколи головним критерієм для входження до подібної ради було вільне знання німецької мови та готовність співпрацювати з німецькими спецслужбами [221, с. 360].

Після початку процесу створення мережі гетто на Закарпатті на єврейські ради були поставлені такі функції: повне забезпечення таких збірних пунктів продовольством, організація харчування общини та медичного обслуговування, стеження за дотриманням порядку, внутрішня організація тощо. У деяких населених пунктах у розпорядженні єврейських рад були загони єврейської внутрішньої поліції, які контролювали порядок всередині гетто, а також ловили втікачів, що намагалися покинути табір. Діяльність таких рад продовжувалася до початку депортації всіх євреїв із гетто до концтаборів за межами краю [339]. Фактично єврейські ради у тісній співпраці із німцями та угорцями повністю контролювали життєдіяльність гетто, але в концтаборах вони вже не мали жодних повноважень і фактично були ліквідовані, а більшість членів таких єврейських рад також були депортовані до концтаборів.

Сам процес депортації євреїв із Закарпаття розпочався 14 травня, коли був відправлений перший ешелон із євреями мукачівського гетто. Починаючи від цієї дати і до 6 червня були вивезені євреї всіх закарпатських гетто [221, с. 384-385]. Перед відправкою євреїв ще раз перевіряли на наявність матеріальних цінностей, які в разі їх знаходження вилучалися. Для виявлення коштовностей євреїв піддавали моральному приниженню, особливо жінок, яких примушували роздягатися, перевіряючи навіть інтимні органи. Частими були випадки страт євреїв, які намагалися приховувати свої цінні речі [221, с. 379]. Вилучені гроші разом із єврейськими цінностями уже після виселення переходили у розпорядження угорського національного банку [1, арк. 1]. Так, зокрема, тільки у Берегові під час депортації місцевих євреїв було вилучено 800 тис. пенге, які були відправлені до Будапешту [27, арк. 21]

Ще під час депортацій у травні 1944 р. регентським комісаром А. Вінце були видані інструкції для окружних голів, які мали провести ревізію залишеного євреями майна з метою: визначення єврейських споруд, які могли б бути використані державою під школи, садки, адмінбудівлі тощо;

обліку житлового майна і землі для передачі сім'ям учасникам війни та вдовам. Також зазначалося, що 20-30% нерухомого майна потрібно залишити в резерві для подальших учасників війни, а решту реалізувати малоземельним, політично благонадійним селянам із наданням їм відповідного сільськогосподарського інвентаря. В разі, якщо ділянки перевищували площу 100 і більше гольдів (міра площі в Угорщині, дорівнює 0,432 га – *Ю.С.*), то ці землі не підлягали розпаюванню [2, арк. 1-2].

Загалом із території сучасного Закарпаття було відправлено 28 залізнодорожних ешелонів із депортованими євреями. Кінцевою зупинкою всіх потягів був табір смерті Освенцім (Аушвіц-Біркенау), що поблизу однойменного польського міста Освенцім Бельського воєводства [245]. Досить складною була сама поїздка до концтабору. У більшості залізнодорожних вагонів знаходилося тільки одне відро із питною водою і ще одне для природніх потреб [165]. Харчі були тільки ті, які вдалося захопити самим депортованим із покинутих гетто. Поїзди у супроводі угорського конвою направлялися на захід до станції Кошіце, де угорських конвоїрів змінювали німецькі, після чого поїзди рухалися далі в напрямку Освенціма.

У всіх ешелонах, які відправлялися із меж сучасного Закарпаття, перебувало близько 86 тис. чоловік, із яких майже всі були знищені в газових камерах Освенціма. Основним джерелом таких даних є нотатки адвоката Міклоша Гашко з Кошіце, який за допомогою свого друга, службовця комендатури залізничної станції Кошіце Іштвана Вранча міг спостерігати за рухом поїздів, що перевозили депортованих. Потрібно відзначити, що всі ешелони із репресованими євреями із Закарпаття до концтабору Освенцім проходили саме через станцію Кошіце, яка була останньою зупинкою депортованих на території Угорщини. На самій станції всі прибулі вагони місцева влада відкривала і, перерахувавши, передавала депортованих німцям та словацьким залізничниками. Таким чином, дані, отримані від М. Гашко і І. Вранча, сьогодні вважаються найбільш достовірними джерелом інформації щодо кількості депортованих із Закарпаття євреїв. Крім того, таку кількість

депортованих підтверджують й інші джерела, зокрема рапорт тимчасового управління Єврейської спілки Угорщини, складений для регента М. Горті в кінці червня 1944 р. [224, с. 221]. Проте потрібно зауважити, що до цієї кількості відносяться і євреї, які були сконцентровані в закарпатських гетто із Собранецького округу (сьогодні територія Словаччини) та частини південної Мараморощини (сьогодні територія Румунії). Таким чином, внаслідок Голокосту фактично $\frac{3}{4}$ закарпатського єврейства було знищено, що стало наймасштабнішою репресивною акцією в межах краю в період Другої світової війни.

Депортації з Угорщини були припинені у червні 1944 р. після втручання угорського регента М. Горті, який заборонив відправляти поїзди із депортованими євреями до Німеччини. Проте фактично на цей час більшість угорського єврейства вже була відправлена до таборів смерті. Єдиною великою громадою, яку не депортували, була будапештська громада, що була ізольована в місцевому гетто до зими 1945 р. [326].

Досить дискусійними сьогодні є питання, чи могли закарпатські євреї врятуватися від депортації і чому більшість репресованих покійрно сприймали всі вказівки влади стосовно їх ізоляції і подальшої депортації [335]. Часткову відповідь на ці запитання дають згадки місцевих євреїв-старожилів, яким вдалося пережити Голокост. За споминами Юлія Ріхтера, жителя Берегова, здійснювати будь-які виступи навіть не було можливості, оскільки більшість чоловічого населення була мобілізована на примосові роботи. Відповідно у гетто перебували переважно жінки, діти та страші люди, які не могли чинити дієвого спротиву. Та й під час самої депортації у м. Берегові євреям розповідали, що їх відправляють у м. Кечкемет на збір абрикосів [166]. Загалом більшість євреїв, знаючи про антиєврейські заходи, які були здійснені у сусідніх країнах, не вірили, що вони реалізуються і на Закарпатті, враховуючи близькість фронту, на який уже всі чекали. Вагому роль у цьому плані відіграли також єврейські ради, які, підозрюючи про небезпеку, постійно запевняли місцевих євреїв про те, що вони будуть у безпеці [52].

Дещо по іншому після березня 1944 р. складалася доля ромського населення Закарпаття. Потрібно відзначити, що на момент приходу німців ромські поселення у багатьох випадках уже були частково ізольованими, а їх мешканці обмежувалися у пересуванні. Проте з вступом німецьких військових багатьма ромами, очевидцями тих подій, відзначалося значне погіршення їх становища. Жорсткішими стали умови ізоляції ромських поселень. Їх почали навіть обносити колючими дротами та охороняти вартовими. Масовими та всеохопними стали випадки використання ромів на різного роду примусових роботах.

У ромських таборах-гетто ромів зобов'язали носити розпізнавальні знаки у вигляді трикутника з гострим кінцем донизу, розміром 3,5 см. Пришивалися вони на верхній одяг, правий рукав, зокрема, та на праву частину грудей [200, с. 34]. У цих таборах роми часто піддавалися дискримінації за національною ознакою з боку військових, які їх охороняли. Майно їхнє підлягало реквізиції на користь держави для виконання різноманітних робіт. Відбувалися випадки вивезення жінок та дітей на виконання сільськогосподарських робіт до тріанонської Угорщини [241].

На початку червня 1944 р. значна кількість ромів була направлена до таборів для інтернованих «як такі, що не заслуговують довір'я». У липні 1944 р. на території багатьох угорських комітатів, де існували табори для інтернованих, була введена класифікація ромських ув'язнених, яких поділяли на «неробів», «гульвіс», «волоцюг» та «ненадійних». Така класифікація засвідчила значну присутність ромів у багатьох таборах для інтернованих, яких також залучали до примусових робіт. У серпні 1944 міністерство оборони обнародувало наказ про створення ромських трудових батальйонів, кожен із яких укомплектовувався 213 ромами, одним лікарем-євреєм та одним інженером-євреєм. Планувалося створити від 20-ти до 30-ти таких батальйонів, але виконати це цілком не вдалося у зв'язку із неможливістю повного укомплектування цих загонів [330]. Це була фактично перша

урядова постанова Угорщини, що стосувалася безпосередньо ромів. До того часу вони фігурували в основному разом із євреями [200, с. 36].

У липні 1944 р. в Ужгороді міською владою було ініційовано остаточну ізоляцію місцевого ромського населення до спеціального концентраційного табору, до якого мали переселити всіх ромів незалежно від того, в якому районі міста вони проживали. Його створення мотивувалося антисанітарним станом ромських районів міста та їх пожежонебезпекою. Планувалося створення обгородженого містечка, вхід до якого був можливим тільки через заперті на замок ворота. До такого табору планувалося призначити спеціального наглядача, який контролював би його дієздатність. Усіх переселених ромів, які не мали професії або ремесла, передбачалося використовувати у примусових працях із «захисту вітчизни». Загалом на території міста нараховували 700-800 ромів. Подібні заходи міською владою Ужгорода пропонувалося поширити на весь регіон [51; 62]. Таким чином, вирішення ромського питання фактично продовжувалося у руслі минулих років, а саме: ізоляції ромського населення, що мотивувалося антисанітарним способом їх життя, та використання їх примусової праці на державних роботах. Після відправлення євреїв із гетто до концентраційного табору у червні 1944 р. угорська влада часто у звільнених гетто ізолювала бродячих ромів [330].

Проте, зауважимо, що, на відміну від трагічної долі євреїв, закарпатських ромів така участь не спіткала. До встановлення фашистської диктатури партії «Схрещені стріли» у жовтні 1944 р. утиски угорських ромів з боку влади продовжувалися у вигляді їх подальшого застосування на примусових роботах. Є відомості навіть про те, що закарпатські роми під час депортації євреїв грабували їхні будинки та брали участь у глузуваннях над євреями [221, с. 379]. Загалом тільки після жовтня 1944 р. роми в Угорщині піддавалися хаотичним розстрілам та депортаціям із країни до концентраційних таборів, проте закарпатських ромів вона вже не зачепила у зв'язку із приходом на територію краю Червоної армії. Переважна більшість

депортованих із території Угорщини ромів проживали на території Задунав'я [330]. Щоправда, є відомості про незначну частину угорських ромів, яка була депортована до німецького табору Аушвіц протягом 1943 – 1944 рр. Так, зокрема, протягом цього періоду до Аушвіцу прибуло бл. 23 тис. ромів із 15-ти країн Європи, із яких бл. 0,2 % склали угорські роми. Це в абсолютних числах становить приблизно 50 чол., хоча серед інших депортованих зустрічалося багато угорських прізвищ, зокрема Горват, Лакатош, Шаркозі, які офіційно були із інших країн [333].

У свою чергу уникнення депортацій із території краю разом із єврейським населенням ймовірно було пов'язано із другорядністю ромського питання для німецької сторони в порівнянні із єврейським, а також зацікавленістю угорської влади, особливо на містах, в подальшому використанні примусової праці ромів. Крім того, після червня 1944 р. після втручання М. Горті депортації населення з Угорщини припинилися, що також вплинуло на уникнення ромами виселення. Загалом кількість ромів Угорщини, які були знищені на території всієї Угорщини, оцінюється дослідниками у відсотковому плані як майже 30 % від майже 100 тис. усього ромського населення країни [319]. Вірогідно, на Закарпатті цей відсоток був значно меншим, враховуючи перевищені вище причини. За іншими даними, жертвами ромського геноциду на території Угорщини протягом війни стали бл. 5 тис. осіб [330].

Таким чином, після вступу німецьких військ до Угорщини у березні 1944 р. в країні кардинально прискорилися заходи із «остаточного вирішення» єврейського та ромського питань, що були пріоритетними для окупаційної влади. Протягом квітня-червня 1944 р. із меж Закарпаття було відправлено та знищено практично все закарпатське єврейство, що стало наймасовішою репресивною акцією в період угорської влади в регіоні. Проте її реалізація багато в чому залежала від умов, у яких опинилася Угорщина в нових політичних реаліях. Також протягом останнього року існування угорської влади під пильним «німецьким оком», крім місцевого єврейства,

переслідування поживалися і проти ромів, але не набуло тотально винищувального характеру. Фактично трагічна доля цих народів була визначена, як і у випадку із опозиційними політичними рухами, під впливом тогочасних зовнішньополітичних реалій, проте у цьому випадку зовнішній чинник безпосередньо прийняв участь у їх переслідуванні.

4.3. Примусові трудові мобілізації

Окупація Закарпаття Угорщиною в березні 1939 року призвела до встановлення в межах краю військової адміністрації, яка фактично контролювала всі сфери не тільки громадсько-політичного, але й економічного життя у регіоні. В економічних планах Угорщини Закарпаття, як і в період австро-угорського панування, й надалі розглядалося як джерело сировини та дешевої робочої сили. У свою чергу потрібно відзначити, що Угорщина перед Другою світовою війною була аграрно-промисловою державою із значними пережитками часів феодалізму, особливо у сільському господарстві, що виявлялося в залученні фактично примусової праці на великих державних та приватних землеволодіннях. Із цією метою вже у першій половині 1939 р. в Ужгороді було відкрито представництво міністерства сільського господарства, одним із завдань якого стало вербування людей для праці вглиб Угорщини [264, с. 67]. Досить поширеними були випадки вербування на роботу і неповнолітніх юнаків та дівчат, які працювали по 12-14 год. на день [264, с. 66]. Загалом робочий час завербованих робітників регламентувався угорським трудовим законодавством від 1898 р., в якому було вказано, що робочий день може тривати від «сходу до заходу сонця» [261, с. 385].

Крім офіційних органів влади, які займалися наймом людей на сезонні роботи на територію Угорщини, були й приватні, які переважно обманом за допомогою військових, жандармів та поліцаїв вербували людей на роботу. Офіційно примусові роботи пов'язувалися з військовими потребами.

Юридично цей процес підкріплювався законом від 11 березня 1939 р, який стосувався визначення заходів із оборони держави. Стаття друга цього закону вказувала про обов'язкову трудову повинність осіб від 14 до 70 років, спрямовану на оборону держави, а також регламентувала трудові обов'язки осіб, які за станом здоров'я чи через інші причини не могли служити у збройних силах Угорщини, але підлягали обов'язковій працевзобов'язаності на користь держави як альтернативній військовій службі [307, с. 250]. Забезпечення трудовозобов'язаних лежало на державі, а також їм була передбачена оплата праці у розмірі 20 філлерів щоденно. Ті, хто проходили трудову повинність, могли бути використані, крім міністерства оборони, й іншими міністерствами на різних роботах за запитом [81]. Загалом після виходу цього закону в Угорщині була узаконена система примусових робіт, а також почалися створюватися табори примусової праці, які діяли круглорічно. До цього часу на території Угорщини трудова повинність була добровільною і стосувалася переважно молоді, а нечисельні табори праці були підпорядковані міністерству освіти [309, с. 174].

Згодом дія цього закону підкріплювалася рядом урядових розпоряджень, які деталізували його норми, про що мова піде далі. Фактично на підставі цього закону нова військова адміністрація частково за допомогою повісток розпочала вербування селян на працю до Угорщини. Також окремим розпорядженням угорського уряду весною 1939 р. відповідно до цього закону регламентувалася трудова повинність для молодих людей допризовного віку, робота яких, як зазначалося, повинна була бути спрямована на оборону держави. У свою чергу допризовна трудова повинність молодих людей не звільняла їх від подальшої військової служби [150]. У подальшому цей закон став одним із репресивних інструментів нової угорської влади, яка на його підставі інтернувала до трудових таборів усіх політично неблагонадійних [241, с. 127-128].

16-24 липня 1939 р. рішенням Ради міністрів Угорщини на території Підкарпаття було проведено перепис населення, сільськогосподарського

майна та худоби, в якому вказувалося, що загальна кількість населення краю площею 12 146 кв. км. становила 671 692 особи. У цьому ж переписі в категорії «відсутні» в межах краю зазначалися 13 582 місцевих жителів, які в основному були задіяні на сільськогосподарських роботах у рівнинних регіонах країни [210, с. 87]. Із роками тенденція виїзду населення на сезонні роботи до Угорщини тільки збільшувалася, набуваючи більше примусового характеру, пов'язаного із воєнними потребами країни. За даними угорського уряду, навесні 1942 р. тільки з одної Марамороської експозитури на роботи до Угорщини було відправлено 14 тис. осіб [243, с. 484]. За повідомленням газети «Karpati Hirado», за 19 грудня 1943 р. із Підкарпаття на жнивах в Угорщині брали участь 33 195 осіб, із яких, як стверджує газета, тільки 2 326 були відправлені примусово [27, арк. 24]. Також у 1943 р. угорський депутат від Закарпаття в парламенті Михайло Демко інформував про те, що загалом від 77 до 100 тис. робітників із Закарпаття до війни та після її початку працювали в сільському господарстві на території угорської рівнини [261, с. 388].

Ініціатива уряду про сезонну роботу в Угорщині спочатку знаходила відгук серед населення, оскільки з перших днів після окупації Карпатської України в регіоні різко погіршилося соціальне становище та збільшився рівень безробіття, що стимулювало багатьох укладати відповідні трудові договори. Проте дуже швидко кількість бажаючих виїхати на роботи в державні та поміщицькі господарства на територію Угорщини почала скорочуватися, що було зумовлено невдоволенням умовами праці та порушення роботодавцями домовленостей про оплату праці, про що свідчили численні листи до рідних та скарги робітників до офіційних органів влади [261, с. 385]. Частково це було наслідком нерозуміння селянами угорської мови, на якій були укладені трудові договори, чим, власне, користувалися приватні вербувальники, які вказували у них вигідні для себе умови [261, с. 335].

Потрібно також зазначити, що робота та можливість заробітку для селян на території Угорщини була однією із головних тез угорської пропаганди для жителів краю в період Карпатської України. Про це, зокрема, у липні 1939 р. у своєму листі до прем'єр-міністра Угорщини зазначав депутат верхньої палати угорського парламенту Степан Фенцик, який писав про те, що люди на Підкарпатті були дуже розчаровані літніми жнивими на угорській рівнині, оскільки ледве змогли заробити на дорогу [49].

Згідно із розпорядженням військової адміністрації на Закарпатті в червні 1939 р., причиною уникнення населенням вербування на роботу до Угорщини була організована пропаганда, джерело якої, щоправда, у цьому розпорядженні не вказано. У цьому розпорядженні також наголошувалось на необхідності жорсткої протидії на відповідну пропаганду, оскільки, як зазначалося, «вона може підірвати довіру до розпоряджень угорських властей, що в свою чергу може бути використане проти ідей угорської державності» [68]. Після початку Другої світової війни робітників, які саботували виконання робіт, угорська влада інтернувала до спеціальних таборів та змушувала працювати під військовим наглядом. Так, зокрема, 10 березня 1943 р. міністр внутрішніх справ Угорщини на нараді із очільниками комітетів інформував, що для тих, хто ухиляється від робіт створений окремий табір біля містечка Кішбер [261, с. 385]. Загалом за даними Закарпатської обласної «Надзвичайної комісії із розслідування жертв і збитків, заподіяних фашистами в період окупації Закарпатської України», зазначалося, що за період з 1939 по 1944 рр. угорською владою із Закарпаття на примусові роботи було вивезено майже 71 тис. осіб до трудових таборів Угорщини та Німеччини [61, с. 367].

Восени 1943 р. угорським урядом була прийнята пропозиція міністра оборони про те, щоб інтернованих робітників після відбуття інтернування направляти до робітничих рот і відправляти на фронт [261, с. 398] Крім того, інтернованих за політичні чи інші антидержавні злочини використовували на примусових роботах у сільському господарстві. Так, наприклад, фізично

придатних чоловіків, згідно з циркуляром міністра внутрішніх справ від 26 травня 1942 р., рекомендувалося відправляти в особливі чи трудові роти або в бойові частини [239, с. 92]. Окремий циркуляр міністерства землеробства Угорщини роз'яснював всім муніципалітетам, що «інтернування годиться не лише для того, щоб ізолювати осіб, що ухиляються від роботи, але й для того, щоб привчити до праці, де під військовим наглядом виконувати ту ж роботу, яку вони добровільно не хотіли виконувати для народного господарства» [243, с. 507-508].

У зв'язку із небажанням населення добровільно йти на різноманітні роботи, а також нестачею робочих рук великим приватним сільськогосподарським господарствам та промисловим підприємствам державою надавалося право на користуватися працею осіб, залучених шляхом військової мобілізації. На Закарпатті найбільше цим правом користувалося акціонерне товариство «Латориця» [261, с. 392]. Проте, як зазначали самі власники таких господарств, ефективність примусово залучених закарпатських робітників складала 60 % від аналогічної праці, здійсненої угорськими робітниками. У свою чергу протягом 1944 р. угорською владою у багатьох місцях фіксувалося масова втеча таких робітників, що досягала 70-80% всіх залучених на примусових працях робітників [27, арк. 24].

Паралельно з вербуванням людей для роботи в Угорщині проводилося вербування населення й укладання трудових договорів на роботу в нацистську Німеччину та її країн-сателітів. З-понад 800 відомих сьогодні біограм закарпатців (переважно українців), яких угорська влада відправила на примусову роботу, впливає, що закарпатці працювали на територіях таких сучасних країн, як ФРН, Австрія, Данія, Польща, Чехія, Словаччина [248, с. 15]. Фактично закарпатці були першими оstarбайтерами з території сучасної України в період Другої світової війни, перші з яких були відправлені до Німеччини ще весною 1939 р. Зокрема, згідно із угорськими

статистичними даними за 25 травня 1939 р., із Закарпаття на роботу до Німеччини було відправлено перші 686 осіб [261, с. 335].

Проте з початком Другої світової війни Німеччина розпочала вимагати від Угорщини направляти все більшу кількість працівників для роботи в різних галузях господарства. Вербування на роботу до Німеччини здійснювалося переважно серед національних меншин Угорщини, в більшості – серед українців та румун. Вербовку людей на роботу до Німеччини також здійснювали культурно-освітні осередки угорських німців, так звані «фольксбунди» [225, с. 327]. Проте з часом угорський уряд констатував, що від'їзд на роботу до Німеччини на добровільній основі не знаходить підтримку серед населення, що зумовлювалося важкими умовами праці та невиплатою обіцяних грошей робітникам, про що зазначали численні втікачі, які поверталися в Угорщину. У кінці 1941 р. з Німеччини до Угорщини неорганізовано повернулося 14 355 працівників, серед яких багато було із Закарпаття. Починаючи від 1942 р. на роботи до Німеччини вербувалися тільки населення з числа національних меншин, проте цей процес активно саботувався [261, с. 388]. Влітку 1942 р. волівський окружний начальник із тривогою доповідав начальнику марамороської адміністративної експозитури про те, що з округу з потрібних 500 чоловік на роботу в Німеччину добровільно з'явилося всього 70 [243, с. 486]. Потрібно відзначити, що саме в 1942 р. в Німеччині було створене Імперське бюро для використання робочої сили на чолі із Фріцом Заукелем, яке координувало потоки примусових робітників із різних куточків Європи, що спричинило погвавлення вербування людей на роботи до Німеччини і в Угорщині [255].

Враховуючи небажання населення виїжджати на роботи до Німеччини, угорський уряд вдався до примусової відправки робітників шляхом військової трудової мобілізації. Так, зокрема, у 1942 р. угорською владою до Німеччини було відправлено 20 робітничих рот [261, с. 388-389]. За згадками Василя Пагірі, уродженця с. Щербовець, Воловецького р-ну, у жовтні 1944 р. його, разом з іншими хлопцями, замість мобілізації до армії, забрали на

примусову роботу в Данію у трудовий табір Гіллерод. Їх по декілька десятків осіб у вагонах для тварин у супроводі угорських солдат відправили безпосередньо до табору. Основними їх завданнями були заготівля лісу, копання траншей та робота в сільському господарстві. Працював у таборі до самого визволення у травні 1945 р. [187, с. 61] Із 5 тис. в'язнів табору, за його словами, до дня визволення залишилося тільки 500 осіб. Він згадував, що за найменші провини та спробу втечі з табору розстрілювали на місці [194]. Згідно з фільтраційними списками вивезених за межі регіону колочавців, тільки в самій Колочаві було 8 випадків вивезення шляхом військової мобілізації молодих хлопців на роботи до Німеччини [31].

Взагалі, що стосується загальної кількості відправлених із Закарпаття працівників на роботу до Німеччини, то точних даних із цього приводу немає. Відомо, що із 8,5 млн. іноземних працівників, які протягом 1939 – 1945 рр. працювали на території Німеччини, 45 тис. були представниками Угорщини. Проте, скільки з них було закарпатців, достеменно невідомо. За припущенням проф. Р. Офіцинського, їх кількість могла становити не менше 10 тис. чол. [248, с. 19]. Проте вважаємо, що ці цифри можуть бути значно більшими. Наприклад, у переписці між угорськими консулами в Берліні та Відні зазначалося, що тільки восени 1942 р. у промисловості та сільському господарстві на території Австрії працювало 10 тис. угорських працівників, щоправда, німецька влада наголошувала тільки на 1,5-2 тис. осіб [261, с. 389].

Проте з початком Другої світової війни Угорщина намагалася протидіяти постійним вимогам Німеччини направляти їй працівників, оскільки і в самій державі потреба у робочій силі була досить гострою, що стало наслідком нарощування військово-промислового комплексу. У зв'язку з цим у 1940 р. вербування сільськогосподарських робітників за кордон уже не передбачалося [75, с. 176]. Крім того, через нестачу сільськогосподарських робітників внаслідок військової мобілізації в умовах війни міністром оборони Угорщини влітку 1940 р. було видане розпорядження, за яким на період літніх жнив командирам військових частин

дозволялося надавати відпустки солдатам з метою їх залучення у зборі урожаю [112].

У зв'язку із початком війни та значною потребою робочих рук розпорядженням угорського уряду від 5 жовтня 1939 р. з метою реалізації потреб армії та заходів оборони вводилася робоча повинність для населення, до якої могли залучатися особи віком від 17 до 70 років. Це розпорядження було створено на основі вже згадуваного закону від 11 березня 1939 р. і детально регламентувало порядок застосування трудової повинності як під час війни та її небезпеки, так і в мирний час. Зокрема, заходами з оборони вітчизни вважалися надурочні роботи за основним місцем роботи, масові роботи, зумовлені надзвичайними потребами, та деякі інші види робіт [239, с. 88]. Від трудової повинності звільнялися тільки священнослужителі всіх діючих християнських конфесій і навіть єврейське духовенство [67]. Фактично цим розпорядженням угорська влада деталізувала механізм масового залучення людей до примусової праці для забезпечення ведення війни. Щоправда, потрібно зазначити, що за роботи по трудовій повинності від держави передбачалася певна оплата готівковими коштами [125].

Про обов'язкове виконання трудової повинності з оборони держави окремо наголошував у своїй установчій промові регентський комісар Підкарпаття М. Козма, який вказував, що цьому питанню приділятиме значну увагу, оскільки воно є життєво важливим для існування держави [141]. У жовтні 1939 р. окремим розпорядженням міністра внутрішніх справ у всіх кінотеатрах країни повинні були транслювати пропагандистський фільм «Трудовая повинность – строение государства», який повинен був сприяти поширенню думки серед населення про необхідність виконання трудової повинності [65]. Активною пропагандою із залучення до трудової повинності населення займалося також товариство «Турул» [309, с. 174]. За недобросовісне виконання вільнонайманими працівниками військової роботи Кошицький військовий суд засуджував до тюремного ув'язнення – до 10-го місяця і обмеження політичних прав – до 1-го року [239, с. 88].

Відповідно до цього розпорядження жінки залучалися до виконання трудової повинності добровільно, зазвичай, за місцем проживання. Примусове притягнення допускалося тільки тоді, коли кількість жінок-добровольців була недостатньою. Для координації жіночої трудової повинності була введена окрема посада земського наглядача жіночої трудової організації з оборони держави в компетенцію якого входило: організація навчання для жінок, які добровільно зголосилися на виконання робіт, їх розподілення за напрямками роботи, а також слідкування за залученням жінок до трудової повинності за потребою [64]

Проте згодом у зв'язку з наближенням фронту у квітні 1944 р. у місцевій пресі зазначалося про підготовку рішення угорського уряду, яке в обов'язковому порядку зобов'язувало жінок до трудової повинності, незалежно від соціального чи матеріального стану [127]. Згідно з цим рішенням, яке набуло чинності у травні 1944 р., для жінок вводилася обов'язкова трудова повинність, під яку підлягали в першу чергу незаміжні та бездітні жінки віком від 18 до 30 років. Не підпадали під трудову повинність тільки вагітні жінки, жінки які утримували сім'ї, хворі або фізично недієздатні, жінки-підприємці та жінки, які працювали на громадсько-важливих роботах. Усі інші перед трудовою мобілізацією повинні були пройти спеціальну комісію, яка визначала їх придатність на виконання певної фізичної або інтелектуальної роботи. На фізичну працю направлялися в першу чергу жінки, які заробляли на життя фізичним трудом і мали низький рівень освіти. Критерієм, яким оперували угорська комісія, було свідоцтво про шкільну освіту. Винятком були жінки-єврейки, які незалежно від інтелектуального рівня та соціального статусу підпадали під обов'язкову фізичну трудову повинність [111].

Одним із масштабніших прикладів реалізації урядового розпорядження від 5 жовтня 1939 р. на території Закарпаття було будівництво оборонної «лінії Арпада», яке здійснювалося в Карпатах протягом 1940-1944 рр. Інтенсивне залучення населення, як і саме будівництво цієї лінії, розпочалося

після поразок угорської армії на Східному фронті в 1942 – 1943 рр. За задумом угорського командування, «лінія Арпада» повинна була зупинити наступаючу Червону армію, яка стрімко наближалася до угорського кордону. Відповідно, будівництво цієї лінії вимагало мобілізації великої кількості як матеріальних, так і трудових ресурсів.

Будівництво безпосередньо на об'єктах здійснювали переважно військові спеціалісти та військовополонені, зокрема румуни, яких було багато після приєднання Трансільванії до Угорщини в серпні 1940 р. За спогадами колочавця І. Кругляка, тільки в районі Колочави було зосереджено близько 300 полонених румун, сербів і словаків, які жили окремим табором [171]. У районі с. Люта, за згадками М. Перебзяк, будівництво вели румунські полонені, які виконували найважчі роботи і часто піддавалися знущанню з боку угорських наглядачів [196]. Також на цьому будівництві використовували євреїв та ромів, яких мобілізували до трудових загонів. Проте була значна частка і місцевого українського населення [248, с. 22]. Із травня 1944 р. із молоді допризовного віку і студентської молоді створювалися окремі будівельні загони, які відправлялися на будівництво оборонних споруд в Карпатах [309, с. 184]. Щоправда, враховуючи засекреченість військових об'єктів, перед місцевим населенням ставилось завдання забезпечити будівництво матеріальними ресурсами та здійснення допоміжних робіт, а саме: копання траншей, вирубка лісу, заготівля каменю, постачання провіанту тощо [29, арк. 3]. За виконання таких робіт угорським законодавством була передбачена оплата згідно із середніми розцінками в цій місцевості, проте часто цю норму законодавства угорські військові ігнорували або сплачували мінімум від необхідної оплати праці.

Найбільше трудова повинність на будівництво «лінії Арпада» зачепила населення гірської частини Закарпаття. У Волівському окрузі із 42 тис. чол. населення майже четверта частина добровільно або примусово була мобілізована на воєнні роботи [261, с. 387]. У населених пунктах, біля яких здійснювалося будівництво оборонних споруд, кожному господарству було

оголошено норму (так званий «трудгуш»), яку воно повинно було виконати для забезпечення будівництва об'єктів. Ця норма для кожного господарства була окремою. Вона полягала як у здійсненні певної кількості роботи, так і у забезпеченні будівництва матеріальними ресурсами. Виконання вказаних норм, згідно із угорським законодавством, передбачало певну оплату, проте на практиці, як правило, це не завжди реалізовувалося. Мобілізація населення та розподіл повинностей покладався на місцевих голів. За ухиляння від виконання повинностей або невиконання визначеної норми місцевий голова міг вимагати примусового притягнення шляхом застосування військової сили [71].

Крім безпосереднього залучення населення до виконання робіт, урядовим розпорядженням від 25 серпня 1939 р. в разі потреби військовим дозволялося орендувати або вилучати в тимчасове користування від населення рухомий транспорт для забезпечення необхідних робіт з із оборони держави. Але це військові могли зробити після попереднього повідомлення про це місцеву цивільну владу [82]. Як правило, оренда відбувалася на не вигідних для селян умовах. Так, наприклад, за використання коня військова частина платила власнику 1,8 пенге в день готівкою одразу. За центнер сіна – 8-10 пенге за ринкової ціни 14 пенге [239, с. 88]. У разі відмови у продажі або оренді майно могли примусово відібрати для робіт, про що приймалося рішення місцевою цивільною владою [82].

Незважаючи на такі вимоги з боку держави та відповідальність за їх недотримання, місцеве населення противилося спробам влади мобілізувати ресурси на будівництво оборонних споруд «лінії Арпада». 9 липня 1940 р. в донесенні данилівського нотаря повідомлялося про те, що жителі сіл Данилово, Крайниково та Олександрівки не віддають коней, необхідних для угорської армії, а виводять їх на полонини за 70-80 км. від цих сіл. Також зазначалося про відмову місцевого населення йти на роботи з будівництва оборонної лінії, а також продавати матеріальні ресурси на їх реалізацію. Не задоволені збитками, яке зазнавало місцеве населення від військових частин

(поламани дерева, на полях були потоптані посіви, тощо), були і жителі села Драгово. Проте потрібно відзначити, що військовими частина збитків, хоч і не значна, була відшкодована селянам [215, с. 44].

Сама ж лінія оборони не була суцільною, складалася з окремих вузлів та ліній оборони, які будували переважно у долинах головних річок Закарпаття: Уж, Латориця, Терєбля, Тиса та в напрямку через головні гірські перевали. Відповідно до вузлів оборони розміщувалися й основні трудові табори. Залишилися розрізнені дані про існування таких таборів поблизу сс. Люта та Сіль (Великоберезнянського р-ну), селища Ясіня (Рахівського р-ну), с. Лумшори (Перечинського), сс. Верхня Грабівниця та Воловець (Воловецького р-ну), с. Колочава (Міжгірського р-ну) [248, с. 22]. У цих таборах, за деякими свідченнями, могло зосереджуватися до декілька сотень чоловік. Траплялися випадки, коли військовополонених та робітників, задіяних на будівництві оборонних споруд, розквартировували по хатах місцевих жителів [29, арк. 13; 194].

Ще одним аспектом трудового примусу населення в Угорщині була мобілізація до трудових військових батальйонів, формування яких розпочалося у липні 1939 р. [309, с. 179]. Потрібно зауважити, що жителі Закарпаття у складі Угорщини вважалися майже повноправними її громадянами і підпадали під обов'язкову військову повинність. Винятком були представники єврейської та ромської національностей, яких мобілізували тільки до трудової військової повинності. Зазначимо, хоч фактичне створення єврейських військових трудових загонів відбулося вже у 1940 р., проте законодавчо цей процес був затверджений тільки у 1942 р. До цього, створення таких загонів регламентувалося внутрішніми розпорядженнями міністра оборони [307, с. 250]. З осені 1940 р. трудові загони, як правило, не були озброєні, їхнім завданням було виконання різноманітних робіт як на фронті, так і в тилу.

Зокрема, численні єврейські та ромські робітничі батальйони були зосереджені і в межах Закарпаття, зокрема на будівництві оборонних споруд

«лінії Арпада». За згадками Василя Гапака (жителя с. Лумшори, Перечинського р-ну), у 1941 – 1942 рр. поблизу його села знаходився трудовий табір, в якому розташовувалося приблизно 500 чол., переважно євреїв, які здійснювали будівництво дороги [187, с. 47]. Подібні трудові табори були створені і для закарпатських ромів. Такі табори, в яких розміщувалися єврейські та ромські робітничі загони, знаходилися в різних частинах гірської частини Закарпаття. Станом на 18 грудня 1941 р., згідно із звітом командування 8 військового округу, на його території (переважно сучасного Закарпаття – Ю.С.) офіційно проходило службу у трудових загонах 1847 євреїв та 684 служили в інших підрозділах на території Угорщини [307, с. 252].

Детальний опис одного з таких таборів, що знаходився поблизу селища Ясіня (Рахівського р-ну), зберігся у звітах угорської контррозвідки та місцевої жандармерії, які розслідували масову втечу євреїв-робітників з цього табору [5]. Зокрема, за їх даними, у травні-червні 1941 р. в районі селища Ясіня дислокувалося 6 робітничих єврейських рот. Мобілізовані працювали на будівництві доріг залізничного та автомобільного сполучення, ремонті мостів, заготівлі будівельного матеріалу, а також будівництві військових об'єктів, пов'язаних із формуванням оборонної лінії [5, арк. 21]. Весь особовий склад цих рот складався із євреїв, мобілізованих сюди із різних частин Угорщини, а керували цими загонами угорські офіцери-християни. З 1944 р. мобілізовані євреї працювали в угорській військовій формі з дискримінаційною нашивкою – «жовтою зіркою» на рукаві [173, с. 97]. Термін служби християн становив 3 місяці, для євреїв – 3 місяці або 2 роки, залежно від фізичної придатності для здійснення військової трудової повинності. Робочий день тривав із 6 рану до 18 вечора з обідом на місці безпосереднього виконання робіт. Норма виробітку в одних була погодинна, в інших – нормована. Виконані роботи пропорційно дорівнювали витратам для утримання табору. Кожна рота проживала в 2-3 бараках, щільно розташованих один біля одного вздовж дороги на своєму виробничому

відрізку. Робітничі загони дислокувалися на відстані 5-11 км. від угорсько-радянського державного кордону.

Перед початком німецько-радянської війни в прикордонних зонах угорськими спецслужбами фіксувалася масова організована втеча євреїв-робітників, які відбували військову трудову повинність, переважно в напрямку радянського кордону, який у той час проходив в Карпатах. За даними угорського слідства, основними мотивами втеч було законодавче погіршення становища євреїв в Угорщині, шляхом ухвалення ряду антиєврейських законів, а також принизливе ставлення до робітників-євреїв з боку угорських офіцерів, які часто піддавали їх фізичному покаранню. Окремо слідчими відзначалися важкі умови праці і таборового побуту. Також рапортувалося про нелегальний перетин кордону не тільки євреїв із дислокованих навколо робітничих рот, але й інших територій Угорщини, які також боялися запровадження законодавчого погіршення свого становища. Зазначалося, що значну пропаганду для втечі євреїв до СРСР вели працівники радянського виставкового павільйону в Будапешті, які розповідали про хороші перспективи працевлаштування, високу заробітну плату інтелектуалам у СРСР, що й спонукало багатьох до втечі. За даними угорських слідчих, багато втікачів планувало свої втечі завчасно, ще до прибуття до прикордонної зони. Так, зокрема, з 25 травня по 6 червня 1941 р. з таборів, розміщених поблизу Ясіня, до Радянського Союзу втекло 134 робітники, яких організовано, невеликими групами, проводили місцеві українці-лісоруби. Втечі відбувалися вночі групами по 5-6 або 10-20 осіб у різний час та з різних рот [5, арк. 13-14]. Згадувалось про невідому людину з Ясіня, яка представлялася журналістом, координувала та безпосередньо організовувала перехід кордону. Враховуючи дані про втечі, угорськими слідчими рекомендувалося відвести єврейські робітничі загони від кордону, оскільки майже 40 % їх особового складу були добре освічені особи, що могло призвести до надання радянській стороні важливої і достовірної військової інформації [5, арк. 22].

У свою чергу з початком війни проти СРСР Угорщина масово почала мобілізувати закарпатців до угорської армії та відправляти їх на Східний фронт. Із 200 тис. угорської армії, відправленої на схід, відзначалося, що велика кількість особового складу окремих відділів (від 20 до 40%) становили представники національних меншин, зокрема закарпатських українців [293]. Також угорським командуванням на початку війни на Східний фронт було відправлено до 12 трудових батальйонів, загальною чисельністю 14 тис. осіб, переважно євреїв та ромів [248, с. 29]. У 1942 р. загальна кількість солдат військових трудових загонів із Угорщини, які знаходилися на Східному фронті досягла 37 275 осіб [307, с. 253] або 152 роти, з яких 130 були єврейськими. У той час у тилу знаходилося ще 140 рот [309, с. 182]. Після поразки під Сталінградом втрати угорських трудових загонів становили 23 308 осіб, з яких тільки 21 287 це були втрати, одержані тільки протягом січня-лютого 1943 р. Більшість із цих втрат, а саме 18 843 особи, вважалися зниклими безвісти, 2158 загиблими, 716 пораненими та 1591 військовополоненими [307, с. 255]. Враховуючи таку кількість зниклих безвісти, неспівмірну із загиблими, можна припустити, що більшість із цієї категорії втрат – це дезертири, які перейшли на бік Червоної армії.

Крім євреїв та ромів, які були у складі більшості трудових батальйонів, угорське командування негативно ставилося і до представників інших національних меншин, зокрема українців, вважаючи їх неблагонадійними. Їх виділяли в окремі роти та видавали мінімальну військову амуніцію. Після значних втрат угорської армії під Сталінградом та на р. Дон у першій половині 1943 р. закарпатських українців масово почали роззброювати та переводити в робітничі роти, звинувачуючи їх в поразці угорських частин та дезертирстві [261, с. 383]. Після цього, угорське командування більшість майбутніх мобілізованих до армії з числа закарпатських українців використовувало для забезпечення виконання необхідних допоміжних робіт як на фронті, так і в тилу. Як вже зазначалося раніше, мобілізованих закарпатців також примусово відправляли на роботи до Німеччини.

Підсумовуючи, можна зазначити, що закарпатці одні з перших на території України зазнали практики застосування примусової праці країнами-агресорами в період Другої світової війни. Перші робітники із Закарпаття виїхали на працю в Угорщину та Німеччину вже весною 1939 р. Для Угорщини як для аграрної країни із значними пережитками феодалізму Закарпаття розглядалося як ресурсна база, в першу чергу, з точки зору робочої сили. Перші роки угорської влади вирізнялися масовим вербуванням людей на роботи в різних сферах господарства, проте здійснювалося воно переважно шляхом обману. Завербовані люди потрапляли у важкі умови праці та фактично працювали за безцінь, таким чином не отримуючи те, що було обіцяно роботодавцями. Така практика вербування людей підкріплювалася угорським законодавством, яке зобов'язувало людей до трудової повинності та давало можливість владі мобілізувати широкі верстви населення на роботи, пов'язані з обороною держави. Спектр цих робіт був досить різноманітний, і їх невиконання суворо каралося. Окремо слід відзначити, що Угорщина (як союзник Німеччини) також відправляла закарпатців на роботи до Німеччини, що особливо інтенсивно здійснювалося в період німецько-радянської війни. Ще одним аспектом трудового примусу закарпатців було будівництво в Карпатах оборонної «лінії Арпада», що здійснювалося протягом 1940–1944 рр. і на яке угорською владою було мобілізовано тисячі закарпатців.

ВИСНОВКИ

Рішення Віденського арбітражу в листопаді 1938 р. та окупація Карпатської України в березні 1939 р. знову повернули Закарпаття у сферу впливу Угорщини, яка після поразки в Першій світовій війні всіляко намагалася відновитися в історичних кордонах. Повернення регіону до складу Угорщини ознаменувало собою згортання багатьох демократичних та економічних здобутків, які Закарпаття отримало за попередній міжвоєнний період, перебуваючи у складі Чехословацької республіки. Особливістю нових умов, із якими стикнулася угорська влада в межах краю, в порівнянні із попереднім австро-угорським періодом було те, що на Закарпатті внаслідок ліберально-демократичного режиму ЧСР значно поживалося політичне та національно-культурне життя. У зв'язку із цим змінилася також національна ситуація, зумовлена формуванням нової для регіону української національної ідентичності. Для угорського авторитарного режиму із консервативними політичним та національними поглядами сукупність цих факторів призвела до формування засад репресивної політики, яка стала одним із методів, хоч і не ключових, реалізації та утвердження державної влади на Закарпатті.

Загалом, виходячи із поставлених у вступній частині завдань, автор дослідження дійшов до наступних висновків:

1) основні напрямки угорської репресивної політики в межах сучасного Закарпаття почали формуватися відразу після входження південної частини Підкарпатської Русі до складу Угорщини в листопаді 1938 р. На приєднаній території була організована військова адміністрація, в період діяльності якої розпочалися політичні зачистки серед місцевого населення. Найнебезпечнішими для угорської влади були представники комуністичного та українського рухів, які мали значну підтримку серед місцевого, переважно слов'янського населення. Крім того, велися переслідування за чехофільські настрої та відбувався значний тиск на єврейську громаду, який виявлявся у вигляді обмежень у сфері переважно економічної діяльності для її

представників. Внаслідок здійснених репресій значна частина противників окупаційного режиму емігрувала за межі півдня регіону, насамперед до автономної Карпатської України.

Масовими були спроби денаціоналізаторської політики на новоприєднаній території, зокрема в населених пунктах, де угорська громада становила радикальну меншість. Вівся системний тиск на слов'янське населення приєднаної території: українців, чехів та словаків, у яких часто без жодних пояснень конфісковували все майно, а самих депортували за межі Угорщини. Найбільше така політика торкнулася поселень-колоній, створених чехословацькою владою в прикордонній смузі в зонах компактного розселення угорців. Метою цих акцій було творення виключно угорського обличчя регіону з лояльним до нової влади населенням;

2) тенденції репресивної угорської політики, яка впроваджувалася на півдні регіону, знайшли своє продовження і після окупації Карпатської України в березні 1939 р. Репресії стали більш масовими і набули антигуманного характеру. У ході бойових дій угорськими військовими здійснювалися численні безсудові розправи над військовополоненими карпатськими січовиками та представниками українського національного руху, що часто набували неконтрольованого характеру. Ініціаторами масових розправ були переважно військові кола Угорщини на чолі із головою генштабу Г. Вертом, який зайняв непримиренну позицію щодо карпатоукраїнських збройних формувань. Найжорстокіше себе проявляли загони угорських терористичних груп, які брали участь в окупації Карпатської України. Ці загони укомплектовувалися праворадикальними, часто маргінальними в соціальному плані елементами угорського суспільства, які вирізнялися ксенофобією та жорстокістю.

Прихильною до радикального вирішення українського питання в регіоні була і польська сторона, яка протягом весни 1939 року всіляко сприяла угорським військовим у переслідуванні окремих українських військових формувань, що підпільно діяли у прикордонній смузі. Значною була польська

участь у здійсненні безпосередніх розправ над карпатськими січовиками в березні 1939 р. на карпатських перевалах, де ними були розстріляні сотні полонених січовиків, переважно польських громадян, які брали участь у розбудові Карпатської України. Загалом польське політичне керівництво підбурювало угорську владу до радикального вирішення українського питання, що загрожувало польській владі у сусідній Галичині.

У цілому ставлення угорської політичної верхівки до існування українського руху в Карпатській Україні було вкрай негативне, що зумовлювалося передусім зовнішньополітичними мотивами. У баченні багатьох представників угорського політикуму міжвоєнного періоду український рух у перспективі міг реалізуватися в Українську державність, яка могла б при підтримці Німеччини стати одним із провідних тогочасних геополітичних гравців на карті Європи. Тому існування української ідеї на Закарпатті загрожувало угорським національним інтересам у регіоні, що в процесі окупації позначилося на масових зачистках краю від українського елемента. Угорська влада розглядала український рух як штучний, що толерувався чехословацькою владою з метою противаги угорському ревізіонізмі. Також протягом всього міжвоєнного періоду так зване посттріанонське покоління в Угорщині виховувалася в дусі радикального ревізіонізму, що призвело до нетолерування будь-яких проявів заперечення цієї політиці та, на емоційному рівні, вплинуло на дії угорських військових формувань у Карпатській Україні в перші тижні після окупації.

Проте якщо угорське політичне керівництво намагалося правовими інструментами протидіяти українському руху в межах краю, то військові кола схилилися до насильницьких методів викорінення української ідеї, а це згодом зумовило прискорений перехід угорського керівництва в регіоні від військової влади до цивільної адміністрації. Крім того, масові розправи над полоненими січовиками та політичними діячами загрожували погіршенню відносин із Німеччиною, яка перед окупацією краю висунула вимогу про

неприпустимість переслідування українських діячів, що активно порушувалося угорськими військовими.

Таким чином, в угорському суспільстві існувала єдина позиція щодо неприпустимості існування української ідеї на окупованій території, проте різними були бачення її ліквідації. У свою чергу в перші місяці після окупації Карпатської України, враховуючи значний вплив військових, позначений ходом окупації та формуванням військової адміністрації в межах краю, переважав каральний підхід по відношенню до представників українського етнополітичного руху;

3) після встановлення цивільної адміністрації у вигляді регентського комісаріату Підкарпатської території влітку 1939, репресивна активність у межах краю дещо спала. Щоправда, частково це стало результатом уже проведених весною репресій та еміграцією за межі краю великої кількості політичної еліти як українського, так і комуністичного рухів – основних опозиційних до угорської влади. Незважаючи на зменшення антиугорської активності в регіоні, нова влада продовжувала політичні зачистки в середовищі чиновників, освітян, службовців та навіть духовенства шляхом створення спеціальних верифікаційних комісій. Висновки таких комісій, як правило, призводили до звільнень або до примусових переведень «неблагонадійних» працівників до центральних угорських регіонів.

Паралельно угорською владою було організовано систему силових структур: жандармерія, прикордонна поліція, контррозвідка, які стали дієвими органами угорської репресивної політики в межах краю. Значні, в порівнянні, масштаби розгортання цих структур у регіоні свідчать про те, що угорська влада не відчувала до себе прихильного ставлення більшої частини населення та вважала його «неблагонадійним» із політичної точки зору. Вагомими чинниками у формуванні розгалуженої мережі силових структур у регіоні стали такі: прикордонне розташування, національна ситуація (переважало неугорське населення, що забезпечувало підґрунтя для

українського і комуністичного рухів), перебіг бойових дій на Східному фронті (партизанська активність, наближення фронту в 1944 р.).

Кожна з цих структур виконувала не тільки правоохоронну функцію, але й була наділена чіткими повноваженнями в боротьбі із політичними опонентами угорського владного режиму, які часто між собою перетиналися, що дає можливість охарактеризувати їх діяльність як цілісної державної репресивної системи. У діяльності силових відомств неодноразовими були випадки свавільного, жорсткого поводження не тільки із представниками підпільних політичних рухів, але й місцевого населення. Проте такого характеру діяльність згаданих структур набувало переважно в період функціонування військової адміністрації 1944 р. Інтенсивність їхньої репресивної діяльності та масштабність їх представництв у регіоні також часто залежала від поточної геополітичної ситуації, яка виникала навколо території сучасного Закарпаття за час перебування у складі Угорщини;

4) протягом 1939 – 1941 рр. Закарпаття було прикордонною із СРСР територією, яка в угорській геополітичній стратегії являла собою ідеологічну та політичну небезпеку для угорських інтересів у регіоні. Враховуючи традиційний панславізм місцевого населення, який у цьому випадку уособлював Радянський Союз, така близькість спровокувала масове радянофільство серед місцевого населення, що в умовах початку Другої світової війни було згубним для державної безпеки. Прояви радянофільства та інтенсивність розвитку організованого комуністичного руху, спровоковані близькістю, а згодом і війною із СРСР, визначили комуністичне підпілля як найбільшу загрозу національній безпеці, що призвело до розгортання значної репресивної активності в регіоні. У цьому контексті вагому роль відігравали військові відомства (контррозвідка, військові суди та трибунали, комендатури), роль яких значно зросла в умовах війни.

Щоправда, зважаючи навіть на те, що комуністичний рух вбачався ворожою ідеологією, а із СРСР Угорщина офіційно перебувала у стані війни, репресії не завжди мали тотальний та безкомпромісний характер. Найбільш

жорсткого переслідування зазнавали представники організованого комуністичного руху, розвідники та партизани, покарання яких в умовах війни із СРСР до певної міри були адекватними кроками угорської влади за виявлену активність. Не завжди переслідуванню підлягали особи, які мали комуністичне минуле, але не проявляли поточної нелегальної політичної активності. Таких, як правило, брали під поліцейський нагляд. Інтернуванню вони підлягали тільки тоді, коли ними здійснювалася активна підпільна діяльність. У свою чергу представники цивільного населення, яких підозрювали у проявах радянофільства, переважно каралися нетривалими арештами та грошовими штрафами. На прикладі ставлення до комуністичного руху очевидним є те, що угорська репресивна політика у той чи інший період перебування регіону у складі Угорщини залежала від оцінки реальної загрози від опозиційних сил;

5) подібна тенденція спостерігалася й у відношенні до українського націоналістичного підпілля, яке структурно організувалося в кінці 1939 р. Після розгрому Карпатської України та еміграції значної частини проукраїнської еліти український рух практично припинив своє існування в межах краю. Проте з початком Другої світової війни українське питання в Європі знову актуалізується. Рушійною силою в боротьбі за українську державність стала ОУН(б), за ініціативи якої після початку Другої світової війни почала формуватися організаційна сітка і в межах Закарпаття. Проте розвиток українського руху знайшов своє відображення у вузькому середовищі молодого інтелігенції, не маючи значної підтримки серед широких верств населення, про що зазначали й самі учасники руху. Такі обставини обмежували розвиток та діяльність цього підпілля, яке в основному зосереджувалося на пропагандистській діяльності. Крім того, в геополітичній перспективі після початку німецько-радянської війни, коли український націоналістичний рух був фактично розгромлений у межах Західної України, а питання української державності остаточно втратило перспективу розвитку, український рух на Закарпатті, на думку угорської політичної еліти,

фактично перестав бути вагомою загрозою національній безпеці Угорщини. Після викриття цього руху та слідства над його учасниками протягом 1941 – 1942 рр. більшість отримали незначні терміни ув'язнення, а згодом взагалі підпали під амністію угорського регента М. Горті та були відправлені на так зване «перевиховання». Фактично ставлення угорської політичної верхівки до українського питання на Закарпатті залежало від того, наскільки воно не шкодило угорським національним інтересам та якого статусу набувало на міжнародній арені упродовж досліджуваного періоду.

У такому контексті важливо зауважити певне протиборство між політичною та військовою верхівкою Угорщини у здійсненні репресивних заходів по відношенню до українського підпілля. Як зазначали окремі учасники руху, якщо військові прагнули жорсткої розправи над учасниками підпілля, то політичне керівництво намагалося применшити його роль, не створюючи нових політичних «мучеників». Це свідчить про певні ситуативні політичні маневри угорської влади по відношенню до своїх опонентів, що в такий спосіб намагалася не збурювати суспільні настрої в регіоні. Крім того, сам рух не мав широкої, в порівнянні з комуністичним рухом, соціальної бази, що ускладнювало його подальший масштабний розвиток.

Така вибіркковість у здійсненні політичних репресій певною мірою простежується і стосовно комуністичного підпілля та проявів радянофільства. Це характеризує угорський режим як жорсткий авторитарний, який не керувався у внутрішній політиці репресивними методами навколишніх тоталітарних систем (комуністичної, нацистської чи фашистської), що передбачали безкомпромісне ставлення до своїх політичних опонентів. Винятком у цьому випадку є період функціонування в межах краю військових адміністрацій у 1939 та 1944 рр., коли здійснювалися жорсткі, часто навіть свавільні репресії проти опонентів режиму, що було продиктовано як значним впливом військових кіл країни, так і поточною ситуацією, коли регіон вважався зоною бойових дій, на якій фактично діяли закони військового часу;

б) після становлення угорської влади на Закарпатті єврейська громада поступово підпадає під законодавчі обмеження, які були прийняті угорським парламентом протягом 1938 – 1942 рр. і передбачали економічні, політичні та національні утиски. Прийняття такого антиєврейського законодавства в Угорщині стало певною мірою наслідком поступової інтеграції Угорщини до пронимецького геополітичного блоку.

Крім ідеологічних мотивів, запровадження в межах краю антиєврейських заходів мало і певні прагматичні розрахунки угорської влади. Антиєврейськими ініціативами угорська влада намагалася надолужити свої економічні прорахунки, які після окупації Карпатської України призвели до значного зuboжіння більшості місцевого населення. Таким чином, створювався своєрідний «внутрішній ворог», який дозволяв владі маніпулювати народним невдоволенням. Поглиблювалося таке невдоволення масовою пропагандою, розгорнутою у місцевих проугорських засобах масової інформації, яка акцентувала на чужорідності єврейського елемента для місцевих русинів, споконвічній економічній експлуатації євреями місцевого неєврейського населення, а також антихристиянській сутності юдаїзму, що на фоні значної клерикалізації суспільства давало свої результати. Крім того, запровадження заходів із обмеження господарської діяльності єврейського населення призводило до часткового покращення матеріального становища неєврейського населення, що давало можливість владі отримувати певні політичні дивіденди в регіоні. Проте, незважаючи навіть на такий тиск, місцевому єврейству все ж вдавалося через обхідні шляхи зберігати свої економічні позиції в регіоні до початку масових депортацій 1944 р.

Також потрібно врахувати, що угорський варіант антисемітизму, незважаючи на його расову дискримінацію, не передбачав «остаточного вирішення» єврейського питання за німецьким зразком, чого постійно домагалася від угорської влади німецька політична верхівка. Винятком стала депортація єврейського населення із Закарпаття влітку 1941 р., яке

стосувалося євреїв-біженців, що не мали угорського громадянства. Ініціатива депортації належала угорській стороні, яка таким чином у першу чергу намагалася позбавитися неблагонадійного політичного елемента, відправивши близько 18 тис. осіб на підконтрольну Німеччині територію Сх. Галиччини та Поділля, де більшість із них були розстріляні німецькою стороною. Угорщина фактично стала співучасником одного з перших масових знищень єврейського населення на території України в роки війни, хоча слід зазначити, що участь угорських частин у згаданих розстрілах сьогодні достеменно не встановлена.

Новий етап антиєврейських заходів у регіоні розпочався після вступу на територію Угорщини німецьких військ у березні 1944 р. та посиленням у центральній владі крайніх правих сил, які за сприяння Німеччини взялися за «остаточне вирішення» єврейського питання. Протягом квітня – червня 1944 р. на Закарпатті було проведено спочатку виселення євреїв до дев'яти гетто, створених у регіоні, а згодом і депортацію до німецьких концтаборів. Більшість із депортованих там і загинула. Жертвами Голокосту 1944 р. стали близько 86 тис. євреїв. У зв'язку з цим єврейська громада на Закарпатті фактично припинила своє існування. Проте потрібно наголосити, що у єврейському питанні, як і у питаннях, що стосувалося політичних опонентів режиму, також було присутнє певне протиборство політичних сил. Беззаперечним є те, що угорська влада була антисемітською, проте в державі існували різні погляди на єврейське питання, що розглядалося більше в контексті політичної доцільності, а не расових чи ідеологічних переконань. Знову ж таки ключовим став зовнішній фактор, який безпосередньо вплинув на вирішення цього питання найрадикальнішим шляхом.

Іншою за своїм змістом була ситуація навколо ромського питання, яке розглядалося угорською владою переважно в контексті антисоціального способу життя ромського етносу. Певною мірою таке ставлення до ромів йшло у фарватері німецьких аналогічних ініціатив стосовно представників цієї національності і передбачало поступову ізоляцію ромського народу та

використання праці ромів у примусових громадських та військових роботах. У порівнянні із єврейським, ромське питання не мало такої політичної ваги через незначну роль ромів у суспільно-політичному та економічному житті як регіону, так і країни загалом. Проте часто в контексті багатьох антиєврейських ініціатив угорської влади паралельно простежувалися аналогічні заходи і стосовно представників ромського населення. Такими були заходи із військової мобілізації ромів як політично неблагонадійних тільки до трудових загонів, створення ромських гетто, носіння знаків ідентифікації тощо. Ромське населення краю не зазнало тотальної депортації в межах краю протягом 1944 р., проте до самого кінця угорської влади зазнавало систематичних утисків, зокрема в контексті їх ізоляції та використання примусової праці;

7) на початковому етапі угорської влади в регіоні стало досить масовим явищем вербування місцевих жителів переважно на сільськогосподарські роботи до тріанонської Угорщини та Німеччини, що первинно знаходило масовий відгук зі сторони населення через скрутне матеріальне становище. Згодом через важкі умови й невелику оплату праці динаміка добровільного виїзду спала. В обставинах наростаючих військових потреб, зумовлених війною, та важкого економічного становища держави це змушувало уряд шукати нові методи примусу людей до праці. Одним із таких методів стало законодаві та урядові зобов'язання населення про обов'язкове відбуття робіт із оборони держави. Воно передбачало як безпосереднє використання праці громадянина, так і залучення його майна на виконання різноманітних робіт. Прикладом реалізації такого методу стало масштабне будівництво оборонної «Лінії Арпада», яке тривало протягом 1940 – 1944 рр. в Карпатах.

Через потребу в робочій силі владою також використовувалася праця засуджених політичних опонентів, яких відправляли до трудових таборів як в середину країни, так і за кордон, переважно до Німеччини та підконтрольній території. Також важливою рисою примусового залучення населення була його військова мобілізація до лав збройних сил Угорщини, зокрема у трудові

військові одиниці. Для представників єврейського та ромського населення краю через національні та політичні упередження відбуття служби автоматично передбачалося у трудових загонах ще з 1939 р. Для українського населення регіону така участь стала характерною після поразки угорської армії на Східному фронті в 1943 р., коли більшість неугорських солдат були визнані неблагонадійними. Надалі до кінця війни українців Закарпаття переважно мобілізували тільки до трудових загонів, які нерідко відправляли і за кордон.

Таким чином, підсумовуючи фактичний виклад матеріалу, приходимо до висновку, що угорська репресивна політика на Закарпатті протягом досліджуваного періоду поділялася на два напрямки – переслідування за політичною ознакою та переслідування за національною (расовою) ознакою. Крім зазначених напрямків, притаманні для тоталітарних систем репресії за релігійною чи соціальною (класовою) ознакою зі сторони угорської влади у регіоні практично не реалізовувалися. Здійснювана репресивна політика, а саме її інтенсивність часто залежала від зовнішньополітичних обставин. Ще однією вагомою рисою такої політики було те, що, на відміну від тоталітарних систем, не існувало єдиної державної лінії в методах і механізмах застосування репресій проти як політичних опонентів режиму, так і проти окремих нацменшин. Наголошуємо на певному протиборстві центральної влади з однієї сторони та військових кіл держави і профашистської опозиції з іншої, що було характерним явищем майже протягом всього досліджуваного періоду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

I. ДЖЕРЕЛА

1.1 Архівні матеріали

1.1.1. Державний архів Закарпатської області (ДАЗО)

1. ДАЗО. – ф.53. Регентський комісаріат Підкарпатської території, м. Ужгород. – оп.3. – спр.7. – розпорядження регентського комісара про депортацію єврейського населення. – 1 арк.
2. ДАЗО. – ф.53. – оп.1. – спр.33. – переписка комиссаром района военных действий по вопросам перемещения учителей и использования еврейских зданий для общественных нужд. – 4 арк.
3. ДАЗО. – ф. 92. – Ужгородський відділ контррозвідки штабу VIII угорського королівського армійського корпусу в Кошицях.– оп.1. – спр. 1.– донесення агентів про діяльність політично ненадійних осіб на Закарпатті (діяльність українських націоналістів, інформації про успіхи радянської армії на фронтах, проти угорська пропаганда).– 35 арк.
4. ДАЗО. – ф. 92. – оп. 1. – спр. 2.– донесення агентів про політичне положення на Закарпатті (виступи населення проти існуючого режиму, проти угорська пропаганда). – 25 арк.
5. ДАЗО. – Ф. 92. – оп. 1. – Спр. 4.– Донесення агентів про відмову населення військової служби і від роботи в трудових таборах і перехід їх в СРСР. – 23 арк.
6. ДАЗО. – ф. 92. – оп. 1. – спр. 8. – інформації кореспондентів про політичне становище на Закарпатті та про діяльність буржуазних націоналістів. – 47 арк.
7. ДАЗО. – ф. 254. Ужгородское окружное военное командование, г. Ужгород. – оп. 1. – спр. 32. – донесение гражданському отделу Генерального штаба об интернировании неблагонадежных лиц и переписка с Ужгородским строительным управлением по этому вопросу. – 3 арк.

8. ДАЗО. – ф. 254. – оп. 1. – спр. 58.– донесения жандармской станции о политической неблагонадежности учителей, священников и др.– 44 арк.
9. ДАЗО.– ф. 1004. Раховское окружное военное командование, с. Рахов.– оп. 1. – спр. 1. – донесение жандармских станций по вопросу заключения в концентрационные лагеря подозреваемых в деятельности сечевой гвардии. – 8 арк.
10. ДАЗО. – ф. 1005. Тячовское окружное военное командование, с. Тячов. – оп. 1. – спр. 1. – переписка с начальником военного командования Подкарпатской территории, Буштинской лесной дирекции и др. о предварительном аресте подозрительных лиц, бывших членов «Сичевой гвардии».– 38 арк.
11. ДАЗО. – ф. 1212. – Воловская жандармская станция с. Воловое. – оп. 1. – спр. 3. – периодические отчеты жандармской станции окружному начальнику о политическом положении в округе за 1940 г.– 15 арк.
12. ДАЗО. – ф. 1212. – оп. 1. – спр. 4. – циркуляры VIII Кошицкого жандармского округа по административным и политическим вопросам за 1941 год. – 58 арк.
13. ДАЗО. – ф. 1212. – оп. 1. – спр. 9. – циркуляры VIII Кошицкого жандармского округа и переписка с ужгородским подотделом розыска об интернировании политически неблагонадежных лиц; список неблагонадежных граждан. – 10 арк.
14. ДАЗО. – ф. 1215. Раховская военная комендатура, с. Рахов.– оп. 1.– спр. 21. – донесения жандармских станций военной комендатуре о пребывающих сечевиках Раховского района. – 14 арк.
15. ДАЗО. – Ф. 3223. Партийний архів Закарпатського обкому Компартії України. – оп. 5. – Спр. 4.– Обвинувачувальний висновок Кошицької прокуратури від вересня 1940 р. проти Ю Онуфрія і 394 інших учасників антифашистського руху. – 119 арк.
16. ДАЗО.– Ф. 3223. – оп. 5. – спр. 6. – Звіт управління угорської прикордонної поліції в Ужгороді та підлеглих йому органів від 12 січня

- 1942 р. про політичну ситуацію на Закарпатті з 1 жовтня до 31 грудня 1941 р.– 28 арк.
- 17.ДАЗО. – Ф. 3223. – оп. 5. – спр. 10.– Звіт управління угорської королівської прикордонної поліції в Ужгороді та підлеглим йому органів від 14 квітня 1942 р. про політичну ситуацію на Закарпатті з 1 січня до 31 березня 1942 р.– 32 арк.
- 18.ДАЗО. – Ф. 3223. – оп. 5. – спр. 12. – Донесения полиции министру внутренних дел о политическом положении в Закарпатье, судебном процессе над группой Р. Винера, Г. Якубовича и др. в июле 1942 г.– 30 арк.
- 19.ДАЗО.– Ф. 3223. – оп. 5. – спр. 13.– Сообщение Ужгородского следственного подразделения о результатах открытого следствия в 1942 г. по делу о деятельности Закарпатской коммунистической организации. – 13 арк.;
- 20.ДАЗО.– Ф. 3223. – оп. 5. – спр. 16.– Обвинительное заключение венгерского военного трибунала г. Мараморош-Сигет против Чижмара Василя, Сокача Николая и др. участников разведывательной группы Ф. Патаки в 1944 г.– 19 арк.
- 21.ДАЗО.– Ф. 3223. – оп. 5. – спр. 18. – Материалы венгерского военного трибунала по делу следствия разведгруппы Ф. Патаки. – 26 арк.
- 22.ДАЗО.– Ф. Р-236. – Відділ у справах репатріації Закарпатського облвиконкому – оп.1. – спр.43. – Доповідні записки про кількість громадян області, вивезених фашистськими загарбниками та їх повернення на Батьківщину. – 31 арк.
- 23.ДАЗО.– Ф. Р-236. – оп.1. – спр.8. – Відомості про кількість громадян, вивезених фашистськими загарбниками з області та які повернулися в 1946 р. – 76 арк.

1.1.2. Приватний архів автора

24. Інструкції підписані регентським комісаром Підкарпаття про евакуацію держустанов, датовані 15 жовтня 1944 р. (документ написаний угорською мовою). – 2 арк.

1.1.3. Національний архів Чеської республіки в м. Прага (Národní archiv České Republiky v Praze – NA ČR, Praha)

25. NA ČR, Praha. – F. 828. Ministerstvo vnitra Londyn MVL. – ka 114. – Madarska politika na Podkarpatské Rusi. – 6 s.
26. NA ČR, Praha. – F. 828. – ka 114. – Podkarpatská Rus. Zprava od Mnichova do 16.03.1939. – 17 s.
27. NA ČR, Praha. – F. 828. – ka 114. – Podkarpatská Rus. Zpravy MV a MZV o politické situace. – 26 s.
28. NA ČR, Praha. – F. 828. – ka 114 – Zpravy o židech na Podkarpatské Rusi. – 16 s.
29. NA ČR, Praha. – F. 1419. – Archiv Huberta Ripky. – ka. 194. – sign. 1-52-1-1. – Podkarpatská Rus. Vnitřní situace, 1943. – 26 s.

1.2. Опубліковані документи і матеріали

30. Архівна довідка // Український чин Закарпаття: архівні матеріали, документи, матеріали, дослідження, спомини / Упорядники В. Худанич і В. Маркусъ. – Ужгород: Видавництво «Мистецька лінія», 2004. – 240 с. – С. 8-26.
31. Виписки з фільтраційних справ деяких колочавців, які проходи перевірку (фільтрацію) // Нова Колочава. – 2009. – № 9. – С. 7.
32. Вирок Дебреценського крайового суду у справі жителя с. Чоп І. Бочкая, обвинувачуваного у державній зраді. – 10 жовтня 1942 р. // Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т. V (1938-1944 р.) / Упоряд. Г. Сіяртова. – Ужгород: Карпати, 1967. – 519 с. – С. 321-322.

33. Довідка для керівництва НКВС СРСР про існування в Угорщині «Державного угорсько-єврейського союзу». – 10 квітня 1941 р. // Реабілітовані історією. Закарпатська область. У двох книгах. – Книга друга. – Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. – 800 с. – С. 31.
34. Донесення начальника слідчого відділу Ужгородської контррозвідки про діяльність комуністів на Закарпатті. – 25 жовтня 1939 р. // Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т.V (1938-1944 р.) / Упоряд. Г. Сіяртова. – Ужгород: Карпати, 1967. – 519 с. – С. 126-127.
35. Донесення начальника ужгородського поліцейського капітанату міністрові внутрішніх справ Угорщини про політичне становище. – 17 листопада 1938 р. // Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т.V (1938-1944 р.) / Упоряд. Г. Сіяртова. – Ужгород: Карпати, 1967. – 519 с. – С. 36-38.
36. Донесення таємного агента прем'єр-міністрові Угорщини про масову втечу закарпатців до Радянського Союзу. – 27 вересня 1940 р. // Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т.V (1938-1944 р.) / Упоряд. Г. Сіяртова. – Ужгород: Карпати, 1967. – 519 с. – С. 216-217.
37. Донесення ужгородського окружного начальника під жупану Ужанської жупи про виступ населення с. Дравець проти угорських фашистських солдатів. – 30 березня 1939 р. // Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т.V (1938-1944 р.) / Упоряд. Г. Сіяртова. – Ужгород: Карпати, 1967. – 519 с. – С. 73-74.
- 38.3 обвинувального висновку дебреценської прокуратури в справі групи великобичківських комуністів, арештованих за комуністичну й партизанську діяльність. – не пізніше 15 квітня 1943 р. // Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т.V (1938-1944 р.) / Упоряд. Г. Сіяртова. – Ужгород: Карпати, 1967. – 519 с. – С. 344-347.
- 39.3 протоколу засідання комісії Берег-Угочанської жупи про взяття під поліцейський нагляд службовця брегівської міської лікарні за комуністичну діяльність. – 11 липня 1939 р. // Шляхом Жовтня: збірник

- документів. – Т.V (1938-1944 р.) / Упоряд. Г. Сіяртова. – Ужгород: Карпати, 1967. – 519 с. – С. 108-109.
- 40.3 рапорту командира батальйону чехословацької армії про боротьбу проти угорських терористів та бойові дії на Закарпатті в березні 1939 р. – не раніше 16 березня 1939 р. // Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії. У двох томах. - Том I. Карпатська Україна: Документи і матеріали / Упоряд.: Довганич О., Корсун О., Пагіря О. – Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009.– 783 с. – С. 280-285.
- 41.Закарпатські втікачі в СРСР: через табори ГУЛАГу і Бузулук до рідних Карпат. 1939-1949 рр. Архівні документи і матеріали / Упоряд. О. Корсун, О. Пагіря. – Ужгород: Карпати, 2011. – 768 с., іл.
- 42.Заява угорського статс-секретаря Енре Лайоша від 4 червня 1944 р., стосовно проведення єврейського закону на території Угорщини // Тернистий шлях до України: Зб. Архівних документів і матеріалів «Закарпаття в європейській політиці 1918-1919, 1938-1939, 1944-1946 рр.» / Упоряд., передм. та покажчик О.Д. Довганич і О.М. Корсуна. – Ужгород:ВАТ «Вид-во «Закарпаття»», 2007. – 750 с. – С. 409-410.
- 43.Зі щоденника посланника СРСР в Угорщині Н.І. Шаронова про розмову з представником Закарпаття С. Фенциком. – 5-20 травня 1941 р. // Тернистий шлях до України: Зб. Архівних документів і матеріалів «Закарпаття в європейській політиці 1918-1919, 1938-1939, 1944-1946 рр.» / Упоряд., передм. та покажчик О.Д. Довганич і О.М. Корсуна. – Ужгород: ВАТ «Вид-во «Закарпаття»», 2007. – 750 с. – С. 384-385.
- 44.Книга Пам'яті України. Закарпатська область: У 2-х т. Т. 2 – Ужгород: Карпати, 1998. – 426 с.
- 45.Кореспонденція буржуазної газети «Карпаті гірадо» про притягнення до відповідальності осіб за переховування партизанів. – 14 травня 1944 // Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т.V (1938-1944 р.) / Упоряд. Г. Сіяртова. – Ужгород: Карпати, 1967. – 519 с. – С. 358-360.

46. Лист жандармської станції с. Великого Бичкова на адресу Рахівського окружного командування угорських військ із характеристикою на колишнього вчителя с. Косівська Поляна Станіслава Сидора. – 15 червня 1939 р. // Карпатська Україна (1938-1939). Збірник архівних документів і матеріалів. Упоряд. М. Делеган, С. Вискварко. – Ужгород: Карпати, 2009. – 208 с. – С. 220-221.
47. Лист заступника начальника 2 відділу НКДБ СРСР начальнику 5 відділу Управління прикордонних військ НКВС. – 27 червня 1940 р. // Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи / Аржевітін С.М. – Вінниця: «Видавництво «Тезис», 2013. – 868 с.: іл.
48. Лист нотарського управління с. Теребешфейерпатак (Ділове) на адресу Угорського військового командування у Рахові про вивіз січовиків на машині німецького консульства у Хусті до Німеччини. – 5 червня 1939 р. // Карпатська Україна (1938-1939). Збірник архівних документів і матеріалів. Упоряд. М. Делеган, С. Вискварко. – Ужгород: Карпати, 2009. – 208 с. – С. 217.
49. Лист Фенцика прем'єр-міністру Угорщини про заходи щодо зміцнення угорської фашистської влади на Закарпатті. – липень 1939 р. // Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т. V (1938-1944 р.) / Упоряд. Г. Сіяртова. – Ужгород: Карпати, 1967. – 519 с. – С. 113-117.
50. Меморандум колишнього уряду Карпатської України до міністра закордонних справ Німеччини І. Ріббентропа. – 30 листопада 1939 р. // Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939-1944) / Передм. В. Задорожного. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1997. – 244 с. – С. 213-217.
51. Місто місцевого самоврядування Ужгород, Губернатору // Мазурок І. Правове становище Закарпаття у 1939-1944 / І. Мазурок. – Ужгород: Карпатська Вежа, 2010. – 306 с. – С. 299-301.

- 52.Объявление Совета евреев г. Мукачево – 8 квітня 1944 р. // Еврейская община Закарпаття. XX век: события, судьбы, документы / Упоряд. А. Рейдер. –Ужгород : Издательство В.Падяка, 2004. – 192 с. – С. 37.
- 53.Оголошення бургомістра м. Ужгорода про заборону слухання закордонних радіопередач. – 4 квітня 1944 р. // Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т.V (1938-1944 р.) / Упоряд. Г. Сіяртова. – Ужгород: Карпати, 1967. – 519 с. – С. 352.
- 54.Оголошення урядового комісара про введення на Закарпатті надзвичайного стану. – 22 травня 1944 р. // Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т.V (1938-1944 р.) / Упоряд. Г. Сіяртова. – Ужгород: Карпати, 1967. – 519 с. – С. 360-362.
- 55.Оголошення урядового комісара про заборону політичної діяльності на Закарпатті. – 24 липня 1944 р. // Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т.V (1938-1944 р.) / Упоряд. Г. Сіяртова. – Ужгород: Карпати, 1967. – 519 с. – С. 369.
- 56.Повідомлення газети «Русское слово» про страту мадярськими фашистськими окупантами групи учасників партизанського руху на Закарпатті. – 19 липня 1944 р. // Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т.V (1938-1944 р.) / Упоряд. Г. Сіяртова. – Ужгород: Карпати, 1967. – 519 с. – С. 365-366.
- 57.Повідомлення громадян с. Верб'яж надзвичайній комісії в Мукачеві про звірства мадярсько-фашистських окупантів. – 25 лютого 1945 р. // Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій.Персоналії. У двох томах. - Том I. Карпатська Україна: Документи і матеріали / Упоряд.: Довганич О., Корсун О., Пагіря О. – Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009.– 783 с. – С. 424.
- 58.Повідомлення Мішкольцького поліцейського капітанату міністру внутрішніх справ Угорщини про зростання руху опору серед трудівників Закарпаття // Реабілітовані історією. Закарпатська область. У двох книгах.

- Книга друга. – Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. – 800 с. – С.24.
59. Повідомлення начальника солотвинської прикордонної експозитури міністрові внутрішніх справ Угорщини про діяльність підпільної комуністичної організації у Великому Бичкові. – 12 травня 1944 р. // Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т.V (1938-1944 р.) / Упоряд. Г. Сіяртова. – Ужгород: Карпати, 1967. – 519 с. – С. 357-358.
60. Повідомлення начальника хустської поліцейської експозитури міністрові внутрішніх справ Угорщини про взяття Ілку Пала під поліцейський нагляд за комуністичну діяльність. – 5 березня 1942 р. // Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т.V (1938-1944 р.) / Упоряд. Г. Сіяртова. – Ужгород: Карпати, 1967. – 519 с. – С. 287-288.
61. Постанова обласної Надзвичайної Комісії з обліку, розслідування та встановлення злочинів, заподіяних німецько-мадярськими громадянами, громадськими установами, державними підприємствам та закладам за час окупації Закарпатської області // Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи / Аржевітін С.М. – Вінниця: «Видавництво «Тезис», 2013. – 868 с.: іл. – С. 365-369.
62. Проект обов'язкової постанови про поселення циган, які проживають на території міста місцевого самоврядування Ужгорода, до створеного з метою врегулювання питання закритого табору // Мазурок І. Правове становище Закарпаття у 1939-1944 / І. Мазурок. – Ужгород: Карпатська Вежа, 2010. – 306 с. – С. 301-304.
63. Пропозиція міністра збройних сил Угорщини міністерству внутрішніх справ про звільнення українських службовців з роботи в установах Закарпаття. – 14 червня 1940 р. // Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т.V (1938-1944 р.) / Упоряд. Г. Сіяртова. – Ужгород: Карпати, 1967. – 519 с. – С. 193-194.

64. Распоряжение м. кор. министерства № 1.080/1940. М.Е. въ дѣлѣ организациі добровольного труда женщинъ по отечественной оборонѣ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вестник. – 1940. – № 7. – С. 4.
65. Распоряжение м. кор. министра внутреннихъ дѣлъ № 61.005/1939. В.М. объ обязанности представлення поучительного фильма: «Трудовая повинность – строение государства» // *Kárpátaljaiközlöny* – Подкарпатский вестник. – 1939. – № 13. – С. 10.
66. Распоряжение м. кор. Министра внутреннихъ дѣлъ №363.500/1939. VII. а. Приостановление дѣйствования сектъ, угрожающтхъ интересамъ отечественной обороны // *Kárpátaljaiközlöny* – Подкарпатский вестник. – 1939. – № 22. – С. 9-10.
67. Распоряжение м. кор. министра народной обороны №8.000/през. 18. – 1940. въ дѣлѣ приведенія въ исполненіе распоряженія №9.300/1939. М.Е. объ упорядоченіи трудовой повинности для народной обороны // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вестник. – 1940. – № 10. – С. 11-12.
68. Розпорядження начальника військової адміністраціі тячівському окружному військовому коменданту про заборону пропаганди проти виїзду на роботу в Угорщину. – 12 червня 1939 р. // Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т.V (1938-1944 р.) / Упоряд. Г. Сіяртова. – Ужгород: Карпати, 1967. – 519 с. – С. 105-106.
69. Розпорядження начальника прикордонної поліцейської експозитури сільським представництвам і нотаріатам негайно повідомляти про страйки, демонстраціі та інші події. – 6 жовтня 1939 р. // Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т.V (1938-1944 р.) / Упоряд. Г. Сіяртова. – Ужгород: Карпати, 1967. – 519 с. – С. 122.
70. Розпорядження м. кор. Министерства № 8.130/1939. М. Е. Изгнание и подвержение подъ полицейскій надзоръ и сохранение // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вестник. – 1939. – № 7. – С. 7.

71. Розпорядження м. кор. министерства № 9.300/1939 М. Е. въ дѣль урегулюванія рабочей повинности для отечественной обороны // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вестник. – 1939. – № 12. – С. 6-17.
72. Розпорядження м. кор. министерства внутреннихъ дел № 760/1939 В. Е. Въ дѣль установленія частичныхъ правилъ объ изгнаніи, о полицейскомъ надзорѣ и взятіи под храненіе (интернированіе) // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вестник. – 1939. – № 8. – С. 27-30.
73. Спеціальне повідомлення начальника 2 відділу УКР «СМЕРШ» 4 Українського фронту гв. підполковника Шабаліна – 10 лютого 1945р. / *Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи* / Упоряд. Аржевітін С.М. – Вінниця: «Видавництво «Тезис», 2013. – 868 с.: іл. – С. 354.
74. Статут Товариства боротьби з комунізмом // *Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи* / Упоряд. Аржевітін С.М. – Вінниця: «Видавництво «Тезис», 2013. – 868 с.: іл. – С. 444.
75. Циркуляръ министерства землеробства Угорщини начальникам адміністративнихъ експозитуръ про примусове залучення населення до сільськогосподарськихъ робіт. – 19 лютого 1940 р. // *Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т.V (1938-1944 р.)* / Упоряд. Г. Сіяртова. – Ужгород: Карпати, 1967. – 519 с. – С. 176-178.
76. Циркуляръ регентського комісара окружнимъ і сільськимъ нотаріатамъ про посилення боротьби проти партизанського руху на Закарпатті. – 8 березня 1944 р. // *Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т.V (1938-1944 р.)* / Упоряд. Г. Сіяртова. – Ужгород: Карпати, 1967. – 519 с. – С. 350-352.
77. Циркуляръ м. кор. министра народной обороны № 36.522/1940. през. 1. в. по дѣлу использованія работы понародной обороны съ цѣлью обезпеченія работъ, сопряженныхъ съ жатвой, уборкой, молотьбою въ 1940 году // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вестник. – 1940. – № 12. – С. 18-19.

78. Шифрована діаграма Яна Емісарського Тадеушу Пельчинському з інформацією про перебіг спеціальної операції на території Підкарпатської Русі. – 12 листопада 1938 р. // Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії. У двох томах. – Том I. Карпатська Україна: Документи і матеріали / Упоряд.: Довганич О., Корсун О., Пагіря О. – Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. – 783 с. – С. 108.
79. A m. kir. belügyminiszter 1939. évi 70.000. számú rendelete, a 6.210/1939. M.E. sz. rendelet hatálybaléptetéséről, továbbá a határvideki m.kir. rendőrkapitányság és a m. kir. határvideki rendőrkirendeltségek területi beosztásáról // Magyarországi rendeletek tára: III-IV füzet. – Budapest: a Magyar kir.belügyminisztérium kiadó, 1939. – 2616 o. – O. 1004-1005.
80. A m. kir. minisztérium 1939. évi 2.200. M.E. számú rendelete, a Bécseben, 1938. évi november hó 2-án kelt döntőbírói határozattal Magyarországnak ítelt terület visszacsatolásával kapcsolatos állampolgársági kérdések szabályozása tárgyában Budapesten 1939. évi február hó 18-án kelt magyar-csehszlovák egyezmény kihirdetéséről // Magyarországi rendeletek tára: III-IV füzet. – Budapest: a Magyar kir.belügyminisztérium kiadó, 1939. – 2616 o. – O. 69-78.
81. A m. kir. minisztérium 1939. évi 5.070. M.E. számú rendelete, a közérdekű munkaszolgálat szabályozásáról // Magyarországi rendeletek tára: III-IV füzet. – Budapest: a Magyar kir.belügyminisztérium kiadó, 1939. – 2616 o. – O. 936-943.
82. A m. kir. minisztérium 1939. évi 7.990. M.E. számú rendelete, a szállítóeszközöknek honvédelmi szolgáltatás címén történő igénybeviteléről // Magyarországi rendeletek tára: X-XI füzet. – Budapest: a Magyar kir. belügyminisztérium kiadó, 1939. – 2616 o. – O. 1251-1255.
83. A m. kir. minisztérium 1939. évi 8.130. M.E. számú rendelete, a kitiltásról és a rendőrhatósági felügyelet vagy őrizet alá helyezéséről. – 1 szeptember, 1939 // Magyarországi rendeletek tára: X-XI füzet. – Budapest: a Magyar kir. belügyminisztérium kiadó, 1939. – 2616 o. – O. 1269.

84. A m. kir. belügyminiszter 1939. évi 760. számú rendelete, a kitiltásra, valamint a rendőrhatalom felügyeletére és az őrizet alá helyezésre vonatkozó részletes szabályok megállapításáról. – 1 szeptember, 1939 // Magyarországi rendeletek tára: X-XI füzet. – Budapest: a Magyar kir. belügyminisztérium kiadó, 1939. – 2616 o. – O. 1450-1456.
85. A svéd külügyminisztérium feljegyzése a magyarországi zsidók helyzetéről. – 26 május 1944, Stockholm // Romsics I. A 20. század rövid története / I. Romsics. – Budapest: Rubicon-Ház Kiadó, 2011. – 464 o. – O. 238.
86. Kállay Miklós miniszterelnök a sajtóirányításról // Dokumentumok a XX. század történetéhez / Gál Vilmos. – Tar Attila Szilárd. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001. – 396 o. – O. 166-167.
87. Veessenmayer birodalmi megbízott távirata a külügyminisztériumhoz. – 28 október, 1944 // Dokumentumok a XX. század történetéhez / Gál Vilmos – Tar Attila Szilárd. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001. – 396 o. – O. 192.
88. Veessenmayer birodalmi megbízott távirata Ribbentrop külügyminiszterhez a zsidóság deportálásáról. – 13 június, 1944 // Dokumentumok a XX. század történetéhez / Gál Vilmos – Tar Attila Szilárd. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001. – 396 o. – O. 185.

1.3 Періодика 1938-1944 рр.

89. Амнестія в Мадярщині для чехів, словаків і українців // Нова Свобода. – 1939. – Число 2. – С. 1.
90. Аресты булочника въ Ужгородѣ // Русское слово. – 1941. – № 62 – С. 2.
91. Аресты въ мукачевской аферѣ продолжаются // Русское слово. – 1941. – № 77. – С. 2.
92. Борьба противъ цыганъ въ юго-восточной Европѣ // Русское слово. – 1942. – № 59. – С. 2.
93. В Ужгороді арештовано 900 осіб // Нова Свобода. – 1938. – Число 122. – С. 4.

94. В Ужгороді ув'язнили чеську редакторку // Нова Свобода. – 1939. – Число 39. – С. 2.
95. Власти предупреждают население – за скривіє чужих летучекъ смерть! // Карпаторусский голосъ. – 1944. – № 66. – С. 2.
96. Вокругъ закона о евреяхъ // Карпаторусский голосъ. – 1940. – № 12. – С. 3;
97. Волошинъ получитъ амністію (?) // Карпаторусский голосъ. – 1939 – № 93. – С.3.
98. Всі їх опустили, проте вони боряться // Свобода. Український щоденник. – 1939. – № 64. – С.1.
99. Въѣздъ на Подкарпатье // Карпаторусский голосъ. – 1944. – № 31-32. – С.4.
100. Выселеніє евреевъ // Карпаторусский голосъ. – 1944. – № 31-32. – С. 1.
101. Гоненія на цыганъ // Карпаторусский голосъ. – 1940. – № 17. – С. 3.
102. Грицай О. Що оповідають збігці з Карпатської України // Свобода. Український щоденник. – 1939. – № 111. – С.2.
103. Грицай О. Що оповідають збігці з Карпатської України // Свобода. Український щоденник. – 1939. – № 143. – С.2.
104. Грицай О. Що оповідають збігці з Карпатської України V // Свобода. Український щоденник. – 1939. – № 179. – С.2.
105. Дебаты въ Высшей Палатѣ объ еврейском происхожденіи // Русское слово. – 1941. – № 56. – С. 4.
106. Депортація евреевъ из Унгвара // Карпаторусский голосъ. – 1944. – № 35. – С. 1.
107. Дополнительно о евреяхъ // Карпаторусский голосъ. – 1944. – № 31-32. – С. 2.
108. Евреи на Словакіи // Русское слово. – 1942. – № 44. – С. 2.
109. Евреи не падают духом // Карпаторусский голосъ. – 1942. – № 35. – С. 4.
110. Еврейский вопросъ в Унгварѣ // Русское слово. – 1942. – № 35. – С. 3.
111. Женская трудовая повинность // Карпаторусский голос. – 1944. – № 39-41. – С. 3.

112. Жнива начались... Распоряжение правительства о принудительный работво время жнивъ // Русская Правда. – 1940. – № 143. – С. 3.
113. З останніх днів Карпатської України (Передане кореспондентом «Свободи» з оповідань очевидців) // Свобода. Український щоденник. – 1939. – № 96. – С.2.
114. Замах Мадярщини на наші границі наше військо відбило. Світова преса з обуренням відсуджує поступування мадярів// Нова Свобода. – 1939. – Число 5. – С. 2.
115. Збігці з К.У. в Румунії // Свобода. Український щоденник. – 1939. – № 82. – С.1.
116. Звірства мадярів // Нова Свобода. – 1938. – Число 143. – С. 4.
117. Звірства мадярської солдатески // Нова Свобода. – 1938. – Число 137. – С. 4.
118. Изъ Вульховца выселено около тысячъ галичанъ // Русское слово. – 1941. – № 58. – С. 2.
119. Мадярська поліція грабує // Нова Свобода. – 1938. – Число 132. – С. 4;
120. Мадярська солдатеска тероризує людей// Нова Свобода. – 1938. – Число 124. – С. 3.
121. Матвіяс В. Протестаційне віче. // Свобода. Український щоденник. – 1939. – № 105. – С.3.
122. Насчетъ евреевъ // Карпаторусский голос. – 1944. – № 28. – С.1.
123. Новое содержание закона о смѣшаномъ бракѣ// Русское слово. – 1941. – № 58. – С. 2.
124. Объ украинской проблемѣ // Карпаторусский голосъ. – 1941. – № 71. – С. 2.
125. Объявление по дѣлу привлеченія къ массовой работѣ для народной обороны вслѣдствие чрезвычайной потребности // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вестник. – 1940. – № 10. – С. 16.
126. Объявление регентскаго комиссара // Русское слово. – 1942. – № 73. – С.1.

127. Обязательная трудповинность для женщинъ // Карпаторусский голос. – 1944. – № 28. – С. 3.
128. Опять евреи // Карпаторусский голосъ. – 1939. – № 129. – С. 4.
129. Парламенту будет предложено 6 важныхъ законопроектвъ. На программѣ третій еврейскій законъ // Русское слово. – 1941. – № 45. – С. 2.
130. Польскихъ подданныхъ выселяють изъ Ужгорода // Русское слово. – 1941. – № 57. – С. 3.
131. Почему это произошло? Важное сообщеніе общественности изъ официальныхъ круговъ // Русское слово. – 1942. - № 74. – 23 сентября. – С. 2; Чому се так случилось? Важное повідомлення населення изъ официальныхъ круговъ // Недѣля. – 1942. – № 38. – 27 сентября. – С. 1.
132. Правительственныя распоряженія по упорядоченію еврейского вопроса. Классификація евреевъ и не евреевъ // Карпаторусский голосъ. – 1944. – № 27. – С. 2.
133. Прекращеніе почтовой, телеграфной и телефонной связи Подкарпатя съостальными частями державы // Русское слово. – 1944. – № 60. – С. 3;
134. Протест проти малярського панування // Нова Свобода. – 1938. – Число 122. – С. 5.
135. Разочарованіе украинцевъ // Карпаторусский голосъ. – 1940. – № 25. – С. 2.
136. Распоряженіе о распространителяхъ слуховъ и болтунахъ // Карпаторусский голосъ. – 1944. – № 62-63. – С. 2.
137. Ревизія еврейскихъ имуществъ // Карпаторусский голосъ. – 1940. – № 60. – С. 3.
138. Ревизія концессій закончена // Русская правда. – 1939. – №36. – С. 2;
139. Регентскій комиссаръ Николай Козма о подкарпат. проблемахъ // Русское слово. – 1941. - № 35. – С. 2.
140. Регентскій комиссаръ на совѣто-венгерской границѣ // Русское слово. – 1942. - № 38. – С. 5.

141. Регентській комиссаръ Николай Козма представилъ свою программу // Русское слово. – 1941. – № 4 – С. 3.
142. Рѣчь премьера Каллаи Миклоша // Русское слово. – 1942. - № 83. – С. 2.
143. Рѣчь премьера Каллаи Миклоша на собраніи Христiанской Національной Лиги въ Унгварь-Ужгородѣ // Русское слово. – 1942. – № 84. – С. 1.
144. Секвестрація еврейскаго имущества // Карпаторусский голос. – 1944 – № 33-34. – С. 2.
145. Сірко О. Справа еміграції з територій окупованих Мадярщиною, в Карпатській Україні (розмова з др-ом М. Бандусяком, комісаром еміграції в К. Україні) // Нова Свобода. – 1939. – Число 46. – С. 4.
146. Сколько польскихъ бѣженцевъ въ Венгріи // Русская правда. – 1939. - № 24. – С. 1.
147. Совѣтская Россія возвращаетъ Венгріи флаги // Русское слово. – 1941. - № 4. – С. 6.
148. Страх Мадярщини розв'язки українського питання // Нова Свобода. – 1939. – Число 2. – С. 1.
149. Таркович Ю. З Карпатської України. Нелюдське знущання над українцями в мадярських тюрмах і концентраційних таборах // Свобода. Український щоденник. – 1939. – № 141. – С.2.
150. Трудовая повинность въ Венгріи // Карпаторусский голос. – 1939 – № 108– С. 3.
151. Хворостникъ П. Жыди и мы. // Неделя. Общественная-новинка. – 1942. – № 33. – С. 1.
152. Цигане уравниваются въ правахъ съ евреями // Русское слово. – 1942. – № 65. – С. 2.
153. Циганскій вопрос // Русское слово. – 1944. – № 57. – С. 3.
154. Штрафы за нарушение еврейскаго закона // Русское слово. – 1941. – № 20. – С. 2.

155. Ще є 340 українців тільки в однім мадярськїм таборї // Свобода. Український щоденник. – 1939. – № 141. – С.1.
156. Щербей Н. Нашъ народъ о жидахъ // Карпаторусскій голось. – 1940. – № 87. – С. 4.
157. Щербей Н. Нашъ народъ о жидахъ // Карпаторусскій голось. – 1940. – № 91. – С. 4.

1.4 Мемуарна література.

158. Бабота М. Перебування в Ковнері. Спогад / М. Бабота // За українське Закарпаття. – Ужгород: «Гражда», 1994. – С. 80-89.
159. Бандусяк М. Палац Ковнера / М. Бандусяк // Український чин Закарпаття: архівні матеріали, документи, матеріали, дослідження, спомини / Упоряд. В. Худанич і В. Маркусъ. – Ужгород: Видавництво «Мистецька лінія», 2004. – 240 с. – С. 201-207.
160. Бірчак В. Карпатська Україна: Спогади і переживання / Післямова Романа Офіцинського. – Ужгород: Гражда, 2007. – 200 с.
161. Борковський Р. На побічному відтинку революції (місяць в Карпатській Україні в 1942 р.) / Р. Борковський // За українське Закарпаття. – Ужгород, 1994. – С. 59-68.
162. Бращайко Ю. «Що я видів на Закарпаттю...»: Спогади / Ю. Бращайко / Передмова та упорядкування І. Ліхтей, Ю. Сідей. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2009. – 64 с.: іл.
163. Вівчар С. Ліс шумить // Карпатська Україна в боротьбі: збірник. – Відень: Видання Української пресової служби, 1939. – 233 с. – С. 203-227;
164. Вінч М. «Одноденна держава»: свідчення англійського очевидця про події Карпатської України / М. Вінч. – Київ: Темпора, 2012. – 348 с.
165. Воспоминания Игната Найбауэра // Еврейская община Закарпатья. XX век: события, судьбы, документы / Упоряд. А. Рейдер. – Ужгород: Издательство В.Падяка, 2004. – 192 с. – 78-81.

166. Воспоминания Юлия Рихтера // Еврейская община Закарпаття. XX век: события, судьбы, документы / Упоряд. А. Рейдер. – Ужгород: Издательство В.Падяка, 2004. – 192 с. – 91-95.
167. Гірняк Л. На стежках історичних подій. Карпатська Україна і наступні роки. Спогади і матеріали / Л. Гірняк. – Нью-Йорк, 1979. – 339 с.;
168. Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України. Щоденник. Мої спогади. / Упорядкування та примітки Д. М. Федаки; вступна стаття В. І. Ільницького, Д. М. Федаки. – Ужгород: «Закарпаття», 2002. – 516 с., іл.
169. Д.Р. Кризь Бичків та Рахів // Карпатська Україна в боротьбі: збірник. – Відень: Видання Української пресової служби, 1939. – 233 с. – С. 159-165.
170. Іваниш В. Найкраща нагорода – що лишився живий [інтерв'ю з жителем с. Колочава Іванишом В. (1921 р.н.), воїном угорської королівської армії / інтерв'ю вела М. Шетеля] // Нова Колочава. – 2009. – № 9. – С.2.
171. Кругляк І. За спогадів Кругляка Івана Петровича [інтерв'ю з жителем с. Колочава Кругляком І. (1926 р.н.) / інтерв'ю вів С. Аржевітін] // Нова Колочава. – 2009. – № 9. – С.2.
172. Кущинський А. Закарпаття в боротьбі (спогад). – Буенос-Айрес: видавництво Юліана Середяка, 1981. – 222 с.
173. Між життям і смертю. Невільницькі спомини / Упоряд. М. Грицак, М. машура. – Ужгород: Карпати, 2006. – 252 с.
174. Онуфрик В. Спомини з Карпатської України / В. Онуфрик. – Торонто-Ужгород, 1995. – 77 с.
175. Орос М. Що було перед Ковнером і після нього? // За українське Закарпаття / Упоряд. В. Маркусь і В. Худанич. – Ужгород: Гражда, 1994. – С. 53-58.
176. Пайкош О. Ой, той Ворюлопош // Закарпатська правда. – 1991. – 12 жовтня. – С.3.

177. Пап С. Велика боротьба, чи ти, мене, батьку, чуєш!? 1985/ С. Пап. – Ужгород: Гражда, 2013. – 534 с.
178. Підбитий І. В таборі / І. Підбитий // Стилос проти силетів: Карпатська Україна у журналі Пробоєм (1934-1943) / Упоряд. і передм. Л. Белея. – серія Ucrainica: adfontes. Книга 5. – Ужгород: Гражда, 2009. – 232 с.: іл. – С. 210-212.
179. Попович Д. Крізь тортури / Д. Попович. – Ужгород: «Карпати», 1977. – 191 с.
180. Самчукова М. Орда іде / М. Самчукова // Карпатська Україна в боротьбі: збірник. – Відень: Видання Української пресової служби, 1939. – 233 с. – С. 152-158.
181. Свідчення Юлії Вільківни про угорський терор на території Карпатської України // Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи / Упоряд. Аржевітін С.М. – Вінниця: «Видавництво «Тезис», 2013. – 868 с.: іл. – С. 386-387.
182. Севрюк О. Трагічні дні в Хусті // Свобода. Український щоденник. – 1939. – № 88. – 18 квітня. – С.2
183. Сливка О. На цій тяжкій дорозі: Спогади і роздуми / О. Сливка / Передмова Наталії Гайдур. – Ужгород: Гражда, 2009. – С. 102-105.
184. Спогади невідомого ченця Ужгородського Василіанського монастиря та о. С. Сабола про окупацію Ужгорода угорськими військами в листопаді 1938 р. та про евакуацію монастиря з Ужгорода на територію Карпатської України // Карпатська Україна (1938-1939). Збірник архівних документів і матеріалів / Упоряд. М. Делеган, С. Вискварко. – Ужгород: Карпати, 2009. – 208 с. – С. 117-122.
185. Спогади Юрія Іваниги з Виноградова // Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи / Упоряд. Аржевітін С.М. – Вінниця: «Видавництво «Тезис», 2013. – 868 с.: іл. – С. 757-763.
186. Стахів Є. Крізь тюрми, підпілля й кордони / Є. Стахів. – Київ, 1995.

187. У Рабстві: усні історії примусових робітників із Закарпаття 1939-1944 років / Упоряд., підг. текстів, комент., прим. О. Грицака, Р. Офіцинського. – Ужгород: ІВА, 2013. – 166 с.
188. Филонович В. Березневі дні Карпатської України / В. Филонович / Підготовка тексту, передмова та примітки Олександра Пагірі. Ужгород: Гражда, 2009. – 96 с.
189. Чирський М. Тюрми і табори / М. Чирський // Карпатська Україна в боротьбі: збірник. – Відень: Видання Української пресової служби, 1939. – 233 с. – С. 166-202.
190. Шандор В. Спомини. Т. I. Карпатська Україна 1939-1945 / В. Шандор. – Ужгород: МПП «Гражда», 1996. – 388 с.: іл.
191. Шандор В. Спомини. Т. II. Карпатська Україна 1939-1945. – Ужгород: МПП «Гражда», 2000. – 245 с.: іл.
192. Kozma M. Kárpátalja visszavétele. Napló. / M. Kozma. – Kárpátalja Magyar Kulturális Szövetség. – Ungvár, 1999. – 145 old.

1.5. Усноісторичні джерела

193. Інтерв'ю з Василем Гобликом, 1926 р.н., уродженцем с. Нижній Студений Міжгірського р-ну, проживає у м. Мукачево, Закарпатської обл. Записане 22.07.2012 у м. Мукачево, інтерв'юери Ю. Славік, П. Худіш // Аудіозапис. Зберігається в приватному архіві автора.
194. Інтерв'ю з Василем Пагірею 1923 р.н., уродженець с. Щербовець Воловецького р-ну, проживає у м. Мукачево, Закарпатської обл. Записане 22.07.2012 у м. Мукачево, інтерв'юери Ю. Славік, П. Худіш // Аудіозапис. Зберігається в приватному архіві автора.
195. Інтерв'ю з Елізаветою Карбованець, 1920 р.н., уродженкою с. Доманинці, Ужгородського р-ну (зараз частина м. Ужгород), Закарпатської обл., записане 14.10.2015, інтерв'юери Ю. Славік, О. Шершун // Аудіозапис. Зберігається в приватному архіві автора.

196. Інтерв'ю з Марією Перебзяк, 1940 р.н., уродженкою с. Люта, Великоберезнянського р-ну, Закарпатської обл., записане 12.08.2012, інтерв'юери Ю. Славік, П. Худіш // Аудіозапис. Зберігається в приватному архіві автора.
197. Інтерв'ю з Марією Смерекою, 1921 р.н., уродженкою с. Доманинці, Ужгородського р-ну (зараз мікрорайон м. Ужгород), Закарпатської обл., записане 26.08.2012, інтерв'юери Ю. Славік, П. Худіш // Аудіозапис. Зберігається в приватному архіві автора.
198. Інтерв'ю з Михайлом Циганином, 1921 р.н., уродженцем с. Кострино, Великоберезнянського р-ну, Закарпатської обл., записане 12.08.2012, інтерв'юери Ю. Славік, П. Худіш // Аудіозапис. Зберігається в приватному архіві автора.
199. Інтерв'ю із Юрієм Цмуром, 1930 р.н. уродженцем с. Ворочево, Перечинського р-ну, проживає в Ужгороді, Закарпатської обл., записане 14.10.2015, інтерв'юери Ю. Славік, С. Шершун // Аудіозапис. Зберігається в приватному архіві автора.

II. МОНОГРАФІЇ ТА СТАТТІ

200. Адам А. Білий камінь з чорної катівні: Голокост ромів Закарпаття / А. Адам, Ю. Зейкан, Е. Навроцька. – Ужгород: Вид-во О. Гаркуши, 2006. – 146 с.
201. Банські Г. Закарпаття і Словаччина у 1938-1939 рр. Подібності та розбіжності / Г. Банські // Спільне українсько-угорське минуле і сьогодення: «білі плями», що віддаляють та об'єднують. Матеріали українсько-угорської наукової конференції (м. Берегово, 26 лютого 2010 р.) / Упоряд. Л. Зубанича – Берегово-Ужгород: «ПП Данило С.І.», 2011. – 79 с. – С. 35-39.
202. Баран О. Проблема закарпатської автономії в Угорщині в 1939-1941 рр. / О. Баран // Закарпаття під Угорщиною. 1938-1944 / Упоряд. і передм. В. Маркуся та В. Худанича – Ужгород: Карпати – Гражда, 1999. – С. 49-63.

203. Баран О. Угорська влада на окупованому Закарпатті (1938-1944) / О. Баран // За українське Закарпаття / Упоряд. В. Маркус і В. Худанич. – Ужгород: Гражда, 1994. – С. 11-20.
204. Бессонов Н. Об использовании терминов «Пораймос» и «Холокост» в значении «геноцид циган» / Н. Бессонов // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – К.: 2007. – № 2. – С. 71-82.
205. Бізонич М. Хуст у старовинній листівці / М. Бізонич. – Ужгород: приватна друкарня ПП «ПОВЧ Р.М.», 2009. – 128 с.
206. Богів О. Вплив карпатоукраїнського (підкарпатського) фактора на зовнішню політику Радянського Союзу в період Чехословацької кризи 1938-1939 років / О. Богів // Українські землі в роки Другої світової війни: науково-методичний збірник матеріалів конференції (Ужгород, 19 грудня 1997 р.) / Упоряд. В. Мельника і Р. Офіцинського. – Ужгород: Патент, 1998. – С. 29-40.
207. Ботлік Й. Русин або українець? Порівняльна характеристика політичної діяльності Андрія Бродія та Августина Волошина / Й. Ботлік // Спільне українсько-угорське минуле і сьогодення: «білі плями», що віддаляють та об'єднують. Матеріали українсько-угорської наукової конференції (м. Берегово, 26 лютого 2010 р.) / Упоряд. Л. Зубанича – Берегово-Ужгород: «ПП Данило С.І.», 2011. – 79 с. – С. 5-29.
208. Буковський І. Славна сторінка в історії українського народу (Карпатська Січ – захисник незалежності Карпато-Української держави: 1938–1939 рр.) / І. Буковський, М. Вегеш. – Ужгород–Львів: Вид-во ЛВІ, 2002. – 60 с.
209. Вегеш М. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич, та ін. [Відп. ред. М.М. Вегеш]. – Ужгород: Карпати, 2002. – 709 с.
210. Вегеш М. Хроніка Закарпаття. 1867 – 2010 / Kárpátalja évszámokban. 1867 – 2010 / [М. Вегеш [та ін.] / українсько-угорське двомовне видання;

- Ukrán–magyar kétnyelvű kiadvány: Sorja «Studia Regionalistica» / № 3. – Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. – 312 с.
211. Гиря В. Угорська іредента в міжвоєнному Закарпатті («угорський фактор» у суспільно-політичному житті) / В. Гиря. – Ужгород: Видавництво Карпати, 2012. – 200 с.
212. Горват Л.-І. Румунський інформаційний моніторинг суспільно-політичних настроїв населення Карпатської України в умовах угорської окупації краю / Л.-І. Горват // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – Ужгород, 2009. – Вип. 22. – С. 71-72.
213. Данко О. Закарпатці в екзилі у роки війни / О. Данко, В. Маркусь // Закарпаття під Угорщиною. 1938-1944 / Упоряд. і передм. В. Маркуся та В. Худанича – Ужгород: Карпати - Гражда, 1999. – С. 182-193.
214. Данко О. Православна церква на Закарпатті / О. Данко // Закарпаття під Угорщиною. 1938-1944 / Упоряд. і передм. В. Маркуся та В. Худанича – Ужгород: Карпати – Гражда, 1999. – С. 165-181.
215. Довганич О. Закарпаття в роки війни / О. Довганич, З. Пашкуй, М. Троян. – Ужгород: Карпати, 1990. – 172 с.
216. Довганич О. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність: репресії проти її оборонців та керівників / О. Довганич / Післямова Миколи Вегеша. – Ужгород: Гражда, 2007. – 140 с.
217. Довганич О. Підпільна газета «Чин»: її творці та розповсюджені за матеріалами кримінальної справи / О. Довганич // Український чин Закарпаття: архівні матеріали, документи, матеріали, дослідження, спомини / Упорядники В. Худанич і В. Маркусь. – Ужгород: Видавництво «Мистецька лінія», 2004. – 240 с. – С. 152-157.
218. Довганич О. Репресії угорського окупаційного режиму і закарпатський рух опору / О. Довганич // Закарпаття під Угорщиною. 1938-1944 / Упоряд. і передм. В. Маркуся та В. Худанича – Ужгород: Карпати – Гражда, 1999. – С. 194-218.

219. Довганич О. Трагічний фінал. Розвідгрупа «Закарпатці»: історія та люди / О. Довганич. – Ужгород: Гражда, 2004. – 284 с.: іл.
220. Домбровський Д. Польща і Закарпаття: 1938-1939 / Д. Домбровський. – Київ: Темпора, 2012. – 392 с.
221. Елинек Йешуягу А.. Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848-1948) / Елинек А. Йешуягу; пер. с англ. М. Егорченко, С. Гурбича, Э. Гринберга, при участии С. Беленького, О. Клименко; фотоматериалы и карты П.Р. Магочия; ред. рус. текста В. Падяк. – Ужгород: Изд-во В. Падяка, 2010. – 498 с.
222. Желицки Б. Регент Миклош Хорти (1868-1957) / Б. Желицки // Новая и новейшая история. – Москва, 1996. – № 2. – С. 173-196.
223. Желицки Б. Регент Миклош Хорти (1868-1957) / Б. Желицки // Новая и новейшая история. – Москва, 1996. – № 3. – С. 185-213.
224. Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / Ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. – 720 с.
225. Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 682с.
226. Зейкан Ю. Таємниці каштелю Ковнера / Ю. Зейкан // За українське Закарпаття / Упоряд. і передм. В. Маркуся та В. Худанича. – Ужгород: Гражда. – 204 с. – С. 74-76.
227. Злепко Д. Українське питання у 1938-1939 роках і Третій Рейх / Д. Злепко // ЗНТШ. – Т. 22. – Львів, 1994. – С 249-308.
228. Історія Ужгорода / Упоряд. Г. Павленко. – Ужгород: Карпати, 1993. – 220 с. – С. 102-160.
229. Кенрик Д. Цыгане под свастикой / Д. Кенрик, Г. Паксон. – М.: Текст, 2001. – 205 с.
230. Керечанин В. Агресія гортіївської Угорщини на Закарпаття / В. Керечанин, В. Худанич, О. Довганич // Книга Памяті України. Закарпатська область: У 2-х т. Т. 2 – Ужгород: Карпати, 1998. – 426 с.

231. Кобаль Й. Анатомія ужгородського Голокосту / Й. Кобаль // Срібна Земля-Фест. – 2007. – № 46 (601). – С. 11.
232. Контлер Л. История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы / Л. Контлер. – М.: издательство «Весь мир», 2002. – 656 с.: ил.
233. Корсун О. Від упорядників / О. Корсун, О. Пагіря // Закарпатські втікачі в СРСР: через табори ГУЛАГу і Бузулук до рідних Карпат. 1939-1949 рр. Архівні документи і матеріали. – Ужгород: Карпати, 2011. – 768 с., іл.
234. Круглов А. Геноцид циган в Україні в 1941–1944 гг.: статистико-регіональний аспект / А. Круглов // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – К.: 2009. – № 2 (6). – С. 83–113.
235. Кулчар Т. «Закарпатська карта» у планах європейських держав у 1938 році // Спільне українсько-угорське минуле і сьогодення: «білі плями», що віддаляють та об'єднують. Матеріали українсько-угорської наукової конференції (м. Берегово, 26 лютого 2010 р.) / Упоряд. Л. Зубанича – Берегово-Ужгород: «ПП Данило С.І.», 2011. – 79 с. – С. 64-69.
236. Лустиг К. Время и люди / К. Лустиг. – Ужгород: изд-во В. Падяка, 2007. – 92 с.: ил.
237. Магочій П.Р. Євреї на Закарпатті. Короткий історичний нарис / П.Р. Магочі. – Ужгород: вид. В. Падяка, 2005. – 27 с.
238. Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості, Підкарпатська Русь (1848-1948) / П.Р. Магочі. – Ужгород, 1994. – 296 с.
239. Мазурок І. Правове становище Закарпаття у 1939-1944 / І. Мазурок. – Ужгород: Карпатська Вежа, 2010. – 306 с.
240. Маркусь В. Ковнерівська справа з погляду учасника та з сучасної політологічної перспективи / В. Маркусь // За українське Закарпаття / Упоряд. і передм. В. Маркуся та В. Худанича. – Ужгород: Гражда. – 204 с. – С. 21-31.

241. Навроцька Є. Антирадянська політика Угорщини в Закарпатті у роки Другої світової війни: зібрання свідчень та збереження історичної пам'яті / Є. Навроцька // Голокост і сучасність. – К.: 2009. – № 2. – С. 124-140.
242. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації / Авт.: В. Белоусов, І. Гранчак, О. Довганич та ін.; редкол. Ю. Ільницький та ін. – Ужгород: Карпати, 1980. – 230 с.
243. Нариси історії Закарпаття. Т. II (1918-1945) / Ред.кол.: Гранчак І., Балагурі Е., Грицак І., Ілько В., Поп І.: історія. – Ужгород: вид. «Закарпаття», 1995. – 665 с.
244. Неймет Юрій // Український чин Закарпаття: архівні матеріали, документи, матеріали, дослідження, спомини / Упорядники В. Худанич і В. Маркус. – Ужгород: Видавництво «Мистецька лінія», 2004. – 240 с. – С. 37-38.
245. Офіцинський Р. Голокост на Закарпатті тривав 52 дні // Новини Закарпаття. – 2014. – 19 квітня. – С. 20.
246. Офіцинський Р. Новоселиця у минулому і сьогодні (1371-2009 роки): історико-краєзнавча монографія / Р. Офіцинський. – Ужгород: Гражда, 2009. – 512 с.: іл.
247. Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939-1944) / Р. Офіцинський / Передм. В. Задорожного. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1997. – 244 с.
248. Офіцинський Р. Примусова праця на Закарпатті 1939-1944 років очима «живої історії» / Р. Офіцинський // У Рабстві: усні історії примусових робітників із Закарпаття 1939-1944 років / Упоряд., підг. текстів, комент., прим. О. Грицака, Р. Офіцинського. – Ужгород: ІВА, 2013. – С. 8-34.
249. Офіцинський Р. Роми і примусова праця на Закарпатті 1939-1944 років / Р. Офіцинський // Ромологія: історія і сучасність. Матеріали міжнародних наукових читань, м. Ужгород, 24-26 жовтня 2013 р. / Упоряд. Є. Навроцька. – Ужгород: Ліра, 2013. – С. 76-82.

250. Офіцинський Р. Закарпаття в етнополітичному вимірі (1939–1944) // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Київ: Рада, 2008. – Т. XIX. – С. 394-402.
251. Офіцинський Р. Окупація та анексія Карпатської України (березень–липень 1939 р.) / Oficynskuj R. Okupácia a anexia Kárpátskej Ukrájinu (marec-júl 1939) // Карпатська Україна (1938 – 1939): Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції до 70-річчя проголошення Карпатської України; Kárpátská Ukrajíná (1938 – 1939): Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie venovanej 70-výročiu vyhlásenia štátu Kárpátská Ukrájiná, v Prešove 5 marca 2009 roka. – Prešov – Užhorod, 2010. – С. 154-163; S. 328-337.
252. Пагіря О. Між війною та миром: відносини між ОУН і УПА та збройними силами Угорщини (1939-1945) / О. Пагіря. – Торонто-Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2014. – 581 с.
253. Пагіря О. Польська сторінка терору в Карпатській Україні (1938-1939 років) / О. Пагіря // Українофобія як явище та політтехнологія: збірник статей / Упоряд.: Герасим Я., Гречило А., Пилипчук С., Сова А., Халан Н. – Львів, 2014. – Вип. I. – 140 с. – С. 34-59.
254. Панчук М. До питання про становище ромів Закарпаття в роки угорської окупації та Другої світової війни / М. Панчук // Голокост і сучасність. – К.: 2008. – № 2. – С. 164-167.
255. Пастушенко Т. Українці на примусових роботах у Третньому райху. Скільки їх було? / Т. Пастушенко // Українська правда, історична правда. – 2012. – 8 травня.
256. Пашкуй З. Політика мадяризації українського населення на Закарпатті в 1939-1944 рр. / З Пашкуй // Український історичний журнал. – 1972. – № 4. – С. 98-104.
257. Пекар А. Греко-католицька церква під час окупації Закарпаття (1939-1944 рр.) / А. Пекар // За українське Закарпаття / Упоряд. В. Маркусь і В. Худанич. – Ужгород: Гражда, 1994. – С. 150-164.

258. Піпаш В. Український чин Закарпаття: українське націоналістичне підпілля на Закарпатті у роки Другої світової війни та опісля її офіційного закінчення // Слово Просвіти. – 2011. – 10-16 лютого. – С. 6-7.
259. Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН в 1929-1939 роках / М. Посівнич. – Львів, 2010. – 368 с., іл.
260. Пушкаш А. Внешня політика Венгрии. Февраль 1937 – септaбрь 1939 г. / А. Пушкаш; Институт славяноведения РАН. – Москва: Изд-во «Ловатера», 2003. – 463 с.
261. Пушкаш А. Цивілізація или варварство: Закарпатье 1918-1945 / А. Пушкаш; Институт славяноведения РАН. – Москва: Изд-во «Европа», 2006. – 546 с.
262. Рендюк Т. Національна політика королівської Румунії у міжвоєнний період та під час Другої світової війни / Т. Рендюк // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 19: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С. В. Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 137-155.
263. Романишин Н. Політика польського уряду щодо українців Галичини напередодні Другої світової війни / Н. Романишин // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – 2012.– Вип. 10. – С. 222-229.
264. Русин О. Економічне становище Закарпаття у 1938-44 рр. // Закарпаття під Угорщиною. 1938-1944 / Упоряд. і передм. В. Маркуся та В. Худанича – Ужгород: Карпати – Гражда, 1999. – 232 с. – С. 64-87.
265. Селехман А. Битва за «Лінію Арпада»: [Велика Вітчизняна війна] // Старий Замок. – 2004. – 20-26 серпня. – С. 9.
266. Славік Ю. Використання примусової праці в Закарпатті (1939-1944 рр.) / Ю. Славік // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – Вип. XXXIX. – С. 139-144.

267. Славiк Ю. Особливостi репресивної полiтики Угорщини в Закарпаттi (1939-1944 pp.) / Ю. Славiк // *Per Aspera*: збiрник наукових трудов студентiв и аспiрантiв исторического факультета ФГБОУ ВПО «НГПУ им. Козьмы Минина». – Вып. 2. – Н. Новгород: изд-во НГПУ им. Козьмы Минина, 2013. – С. 60-65.
268. Славiк Ю. Полiтична «зачистка» приєднаної частини Пiдкарпатської Русi (листопад 1938-березень 1939 pp.) / Ю. Славiк // *Науковi записки Тернопiльського національного педагогiчного унiверситету iменi Володимира Гнатюка. Серiя: Исторiя.* – Тернопiль: вид-во ТНПУ iм. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 68-74.
269. Славiк Ю. Репресiї угорського окупацiйного режиму в Карпатській України (весна 1939 p.) / Ю. Славiк // *Науковий вiсник Ужгородського унiверситету. Серiя: Исторiя.* – Ужгород, 2014. – Вип. 2 (33). – 174 с. – С. 40-49.
270. Славiк Ю. Репресiї угорської влади проти українського націоналiстичного руху на Закарпаттi (1939-1944 pp.) / Ю. Славiк // *Науковий вiсник Схiдноєвропейського національного унiверситету iменi Лесi Українки. Серiя: Историчнi науки.* – Луцьк: вид-во СНУ iм. Л. Українки, 2014. - № 7 (284). – С. 64-70.
271. Славiк Ю. Створення та функцiонування в Угорщинi концентрацiйних таборiв Крива та Вор'юлопош (березень-липень 1939 p.) / Ю. Славiк // *Науковий вiсник Ужгородського унiверситету. Серiя: Исторiя.* – Ужгород, 2013. – Вип. 2 (31). – С. 24-31.
272. Стерчо П. Карпато-Українська держава / П. Стерчо. – Львiв: За Вiльну Україну, 1994. – 288 с.
273. Тяглий М. Окупацiйна полiтика та доля ромiв України // *Україна в Другiй свiтовiй вiйни: Погляд з ХХI столiття.* – Киiв: Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – С. 864-897.
274. Тячiвщина. Историко-краєзнавчi нариси / Упоряд. Данилюк М. – Ужгород: Видавництво «Карпати», 2012. – 302 с.

275. Фенич В. Церковна політика угорського уряду та національно-політична заангажованість греко-католицького і православного духовенства Закарпаття (березень 1939-жовтень 1944 рр.) // *Carpatica-Karpatika*. – вип. 20. – Ужгород: Вид-во Ужгород. ун-ту, 2002. – С.61-103.
276. Ференц П. Етнонаціональна орієнтація українців Закарпаття в 20-30-ті рр.. ХХ століття / П. Ференц. – Мукачево: Карпатська Вежа, 2005. – 214 с.
277. Філіп Л. Ужгород у 1938–1944 роках і його керівники / Л. Філіп // *Ужгород*. – 2012. – № 11. – С. 7.
278. Філіпов О. Мукачево в ХХ веке. Краткая история одного города за 100 лет (краеведческий очерк) / О. Філіпов. – Ужгород: Полиграфцентр «Ліра», 2013. – 36 с.
279. Химинець Ю. Закарпаття – земля Української держави: Нотатки з історії Закарпаття / Ю. Химинець. – Ужгород: Карпати, 1991. – 144 с.
280. Худанич В. Змагання за українську національну ідею на Закарпатті в 1939-1944 рр. / В. Худанич // *Возз'єднання Закарпаття з Україною (матеріали наукової конференції, присвяченої 60-ти річчю возз'єднання Закарпаття з Україною)*. – Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. – С. 89-97.
281. Худанич В. Підпільна газета «Чин» про завдання молодіжної організації ОУН на Закарпатті / В. Худанич // *Український чин Закарпаття: архівні матеріали, документи, матеріали, дослідження, спомини* / Упорядники В. Худанич і В. Маркусь. – Ужгород: Видавництво «Мистецька лінія», 2004. – 240 с. – С. 158-164.
282. Худанич В. Про радянське підпілля на Закарпатті в 1939-1944 рр. та забута боротьба студентів краю в ці роки / В. Худанич // *За українське Закарпаття* / Упоряд. і передм. В. Маркуся та В. Худанича. – Ужгород: Гражда. – 204 с. – С. 45-52.
283. Худанич В. Розчленування Чехословаччини й окупація Закарпаття Угорщиною, 1938-39 рр. / В. Худанич // *Закарпаття під Угорщиною. 1938-*

- 1944 / Упоряд. і передм. В. Маркуся та В. Худанича – Ужгород: Карпати – Гражда, 1999.– С. 13-48.
284. Худанич В. Світове братство Карпатська Січ / В. Худанич. – Ужгород: Гражда, 2005. – 292 с.: іл.
285. Худанич В. Спортивно-оздоровчий табір в Сентендре / В. Худанич // Український чин Закарпаття: архівні матеріали, документи, матеріали, дослідження, спомини / Упорядники В. Худанич і В. Маркусь. – Ужгород: Видавництво «Мистецька лінія», 2004. – 240 с. – С. 76-85.
286. Черничко С. Наш місцевий Вавилон: Історія мовної політики на території сучасного Закарпаття у першій половині ХХ століття (до 1944 року): Монографія / Ч. Фединець, С. Черничко. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. – 236 с.
287. Чучка П. Культурні відносини на Закарпатті напередодні і в роки Другої світової війни / П. Чучка, В. Маркусь // Закарпаття під Угорщиною. 1938-1944 / Упоряд. і передм. В. Маркуся та В. Худанича. – Ужгород: Карпати – Гражда, 1999. – 232 с. – С. 88-119.
288. Чучка П. На шляху до Ковнера – 42 / П. Чучка, Е. Швед // За українське Закарпаття / Упоряд. і передм. В. Маркуся та В. Худанича. – Ужгород: Гражда. – 204 с. – С. 37-44.
289. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К: Критика, 2007. – 375 с.
290. Bársony J. Pharrajimos – The Fate of the Roma in Hungary during the Holocaust / J.Bársony. – New York: Idebate Press Press, 2008. – 65 p.
291. Braham Randolph L. The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary / L.R.Braham. – Detroit: Wayne State University Press, 2000. – 321 p.
292. Brenzovics L. Nemzetisegi politika a vizsacsatolt Karpataljan 1939–1944 / L. Brenzovics. – Ungvar: Karpataljai Magyar Kulturalis Szovetseg, 2010. – 204 o.
293. Budaj M. Narodnoste mensiny v Mad'arskeji kral'ovskeji armade v rokoch 1939-1943 / M. Budaj // Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých

- historikov. – Trnava: Katedra histórie Filozofickej fakulty Univerzity sv. Cyrila a Metoda Trnava, 2002. – P. 160-171.
294. Deák L. Medzinárodno-politické súvislosti Viedenskej arbitráže a dôsledky pre južné Slovensko / L. Deák // Viedenská arbitráž v roku 1938 a jej európske súvislosti. Zborník príspevkov z vedeckej konferencie. – 2008. – s. 9-24.
295. Fedinec Cs. «...őnbizalmat jelentne...» Kárpátaljá a revisiós időszak Magyar politikai retorikájában / Cs. Fedinec // Kárpáti Ukrajna: Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai / Szerkesztette: Fedinec Csilla. – Pozsony: Kalligram Kiadó, 2014. – 368 o. – O. 335-352.
296. Filep Tamás Gusztáv. Returnee Hungarians / T.G. Filep// Minority Hungarian communities in the twentieth century / edited by Nándor Bárdi, Csilla Fedinec, László Szarka. – New York:Columbia University Press, 2011. – P. 235-247.
297. Frojimovic K. Gettósítás és deportálás 1944-be / K. Frojimovic // Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig / Szerkesztette: Bányai Viktória, Fedinec Csilla, Komoróczy Szonja Ráhel. – Budapest: Aposztróf Kiadó, 2013. – O. 257-264.
298. Haponenko-Toth I. Kárpáti Ukrajna Magyar megszállása (1938. November-1939. Varcius) / I. Haponenko-Toth // Kárpátalja 1938-1944. Magyar és ukrán történeti / Szerkesztette: Fedinec Csilla. – Budapest: Teleki László alapítvány, 2004.–277 old.–O. 71-87.
299. Jablonický V. Represie na nemaďarskom obyvateľstve na okupovanom južnom Slovensku po roku 1938 a ich odrazv spoločenskom a kultúrnom vedomí / V. Jablonický // Viedenská arbitráž v roku 1938 a jej európske súvislosti. Zborník príspevkov z vedeckej konferencie. – 2008. – s. 51-74.
300. Kosztyó G. Az Ungvári Kémelhárító Osztály jelentései Kárpátaljáról 1939-1944 / G.Kosztyó // Scientia Denique. – Ungvar: видавництво «Графіка» 2011. – C. 28-37.
301. Kredátus J. Politika II. Poľskej republiky a Karpatská Ukrajina v predvečer vzniku Slovenského štátu / J. Kredatus // Slovensko medzi 14. marcom 1939 a

- Salzburskymi rokovanimi / Zostavili: Pekar M., Pavlovič R. – Presov: Presovska univerzita v Presove, 2008. – 476 s. – S. 379-401.
302. Mičianik P. Maďarské teroristické útoky na Podkarpatskú Rus od oktôbra 1938 do marca 1939 / P. Mičianik // Підкарпатська Русь в роки Другої світової війни: матеріали міжнародної наукової конференції 16-17 жовтня 2014 р. / Упоряд. Фенич В., Шніцер І. – Ужгород: Видавництво «Шарк», 292 с. – С. 52-88.
303. Necze G. Kárpátalja az állambiztonsági jelentésektől ükrebén / G. Necze // Kárpátalja 1938-1944. Magyar éz ukrán történeti / Szerkesztette: Fedinec Csilla. – Budapest: Teleki László alapítvány, 2004. – 277 old. – O. 119-146.
304. Oficinszkij R. A második világháború ukrán kiindulópontja: Kárpáti Ukrajna történetének jelenkori nemzeti-hazafias interpretációs kísérletei // Kárpáti Ukrajna: Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai / Szerkesztette: Fedinec Csilla. – Pozsony: Kalligram Kiadó, 2014. – Old. 285-294.
305. Patai R. The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology / R. Patai. – Detroit: Wayne State Univ. Press, 1996. – 730 p.
306. Slavik Y. Hungarian repressive system in Zakarpattia (Transcarpathia) (1939-1944) / Y. Slavik // Stredoevropsky vestnik pro vedu a vyzkum. Historie. – Praha: vydavatel «Publishing house Education and Science», 2015. – № 3 (16). – 91 s. – S. 83-91.
307. Stenge Cs. Kárpátaljai zsidók a honvédségben: Fegyveres szolgálat és munkaszolgálat / Cs. Stenge // Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig / Szerkesztette: Bányai Viktória, Fedinec Csilla, Komoróczy Szonja Ráhel. – Budapest: Aposztróf Kiadó, 2013. – O. 249-256.
308. Stenge Cs. Magyar hadműveletek Kárpátalján 1939-ben / Cs. Stenge // Kárpáti Ukrajna: Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai / Szerkesztette: Fedinec Csilla. – Pozsony: Kalligram Kiadó, 2014. – 368 o. – O. 91-116.

309. Szabó J. Kárpáteródités 1940-1944 / J. Szabó. – Budapest: Pillangó Kiadó, 2015. – 332 old.
310. Tilkovsky L. Revisió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938-1941) / L. Tilkovsky. – Budapest: Akadémiae Kiadó, 1967. – 349 old.
311. Vági Z. The Holocaust in Hungary: Evolution of a Genocide / Z. Vági, L.Csósz, G. Kádá. – Plymouth: AltaMira Press, 2013. – 504 p.

III. ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

312. Баран О. Відео розповідь про особливості ОУН на Закарпатті в 1938-1939 роках. [Електронний ресурс] / О. Баран – Режим доступу до ресурсу: http://territoryterror.org.ua/uk/archive/video-archive/video/?vd_movieid=386.
313. Держалюк М. Карпатська Україна, як феномен у протистоянні із тоталітаризмом 1939-1945 рр. [Електронний ресурс] / М. Держалюк – Режим доступу до ресурсу: http://history.org.ua/JournALL/war/war_2013_16/7.pdf.
314. Держалюк М. Окупаційна політика Угорщини в Україні у роки Великої Вітчизняної війни. [Електронний ресурс] / М. Держалюк – Режим доступу до ресурсу: http://histans.com/JournALL/war/war_2012_15/9.pdf.
315. Держалюк М. Україна в концепціях і доктринах Угорщини. [Електронний ресурс] / М. Держалюк – Режим доступу до ресурсу: <http://litopys.org.ua/ukrxx/r09.htm>.
316. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими (укр./рос.) [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_153.
317. Козак О. Ше одна братська могила бійців Карпатської України. – [Електронний ресурс] / О. Козак – Режим доступу до ресурсу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/08/12/51755/>.
318. Конвенція про закони і звичаї суходільної війни (IV Гаазька конвенція) (укр., рос.). [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_222.

319. Лутц Б.Д. Цигани як жертви Голокосту. [Електронний ресурс] / Б.Д. Лутц, Д.М. Лутц – Режим доступу до ресурсу: <http://www.historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/325-brenda-deivis-lutts-dzheims-m-lutts-tsyhany-iak-zhertvy-holokostu>.
320. Маркусь О. Спогади про розстріли січовиків, березень 1939 р. [Електронний ресурс] / О. Маркусь – Режим доступу до ресурсу: http://territoryterror.org.ua/uk/archive/video-archive/video/?vd_movieid=378
321. Маркусь О. Спогади про участь в українському націоналістичному підпіллі на Закарпатті, «справу Ковнера» та ув'язнення в тюрмі м. Вац у 1-й пол. 1940-х років. [Електронний ресурс] / О. Маркусь – Режим доступу до ресурсу: http://territoryterror.org.ua/uk/archive/video-archive/video/?vd_movieid=379
322. Онищук Я. Як знайшли масові поховання бійців Карпатської України. [Електронний ресурс] / Я. Онищук – Режим доступу до ресурсу: <http://www.istpravda.com.ua/research/2011/03/28/33661/>.
323. Пагіря О. Втечі закарпатців до СРСР у 1939-1941 роках [Електронний ресурс] / О. Пагіря – Режим доступу до ресурсу: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=213>
324. Пагіря О. Угорський терор в Карпатській Україні навесні 1939 р. – [Електронний ресурс] / О. Пагіря – Режим доступу до ресурсу: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=312>
325. Пеганов А. Чехословацко-венгерские переговоры в ноябре 1938-марте 1939 г. по реализации Венского арбитражного решения. [Електронний ресурс] / А. Пеганов. – Режим доступу: <http://www.rsijournal.net/chexoslovacko-vengerskie-peregovory-v-noyabre-1938-marte-1939-g-realizacii-venskogo-arbitrazhnogo-resheniya/>.
326. Рабинович Э. Спасенне євреїв Будапешта [Електронний ресурс] / Э. Рабинович – Режим доступу до ресурсу: <http://berkovich-zametki.com/2014/Starina/Nomer1/ERabinovich1.php>

327. Трофимович Л. Карпато-українська проблема в політиці Другої Речі Посполитої в 1939 р. [Електронний ресурс] / Л. Трофимович. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.asv.gov.ua/content/nauka/editions/21/2014-21/202-216.pdf>
328. Фединець Ч. Закарпатський лабіринт: хто знайде нитку Аріядни? [Електронний ресурс] / Ч. Фединець – Режим доступу до ресурсу: <http://www.historians.in.ua/docs/umoderna/um16/ukraina-moderna-16-5-2010-pp313-320.pdf>
329. Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття [Електронний ресурс] / Ю. Химинець. – Режим доступу до ресурсу: <http://exlibris.org.ua/zakarpattia/r21.html>
330. A magyar cigányság üldöztetései [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.holokausztnagyarorszagon.hu/index.php?section=1&type=content&chapter=9_1_4
331. Bartha D.J. Trianon and the predestination of Hungarian politics: a historiography of Hungarian revisionism 1918-1944 – [Електронний ресурс] / D.J. Bartha. – Режим доступу до ресурсу: http://etd.fcla.edu/CF/CFE0000936/Bartha_Dezso_200605_MA.pdf
332. Botlik J. Czechoslovakia's ethnic policy in Subcarpathia (Podkarpatskaja Rus or Ruthenia) 1919 – 1938/1939 – [Електронний ресурс] / J. Botlik – Режим доступу до ресурсу: <http://www.hungarianhistory.com/lib/botlik/botlik.pdf>.
333. Cigánytábor Auschwitz-Birkenauban – [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.holokausztnagyarorszagon.hu/index.php?section=1&type=content&chapter=9_1_3.
334. Horthy N. Memoirs. Annotated by Andrew L. Simon – [Електронний ресурс] / N. Horthy. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.hungarianhistory.com/lib/horthy/horthy.pdf>.

335. Karsai L. Could the jews of Hungary have survived the Holocaust – [Электронный ресурс] / L. Karsai – Режим доступа до ресурсу: <http://web.ceu.hu/jewishstudies/yb04/06Karsai.pdf>
336. Labour service .Recollections on the Holocaust – the world's most extensive testimonial site [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://degob.org/index.php?showarticle=2032>.
337. Rozzet R. Hungary and the jews. From Golden Age to destruction, 1895-1945 [Электронный ресурс] / Rozzet R. – Режим доступа до ресурсу: http://www.massviolence.org/IMG/article_PDF/Hungary-and-the-Jews-From-Golden.pdf.
338. The first massacre: Kamenets-Podolsky. Recollections on the Holocaust – the world's most extensive testimonial site [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://degob.org/index.php?showarticle=2019>.
339. The Jewish Council. Recollections on the Holocaust – the world's most extensive testimonial site [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://degob.org/index.php?showarticle=202>.

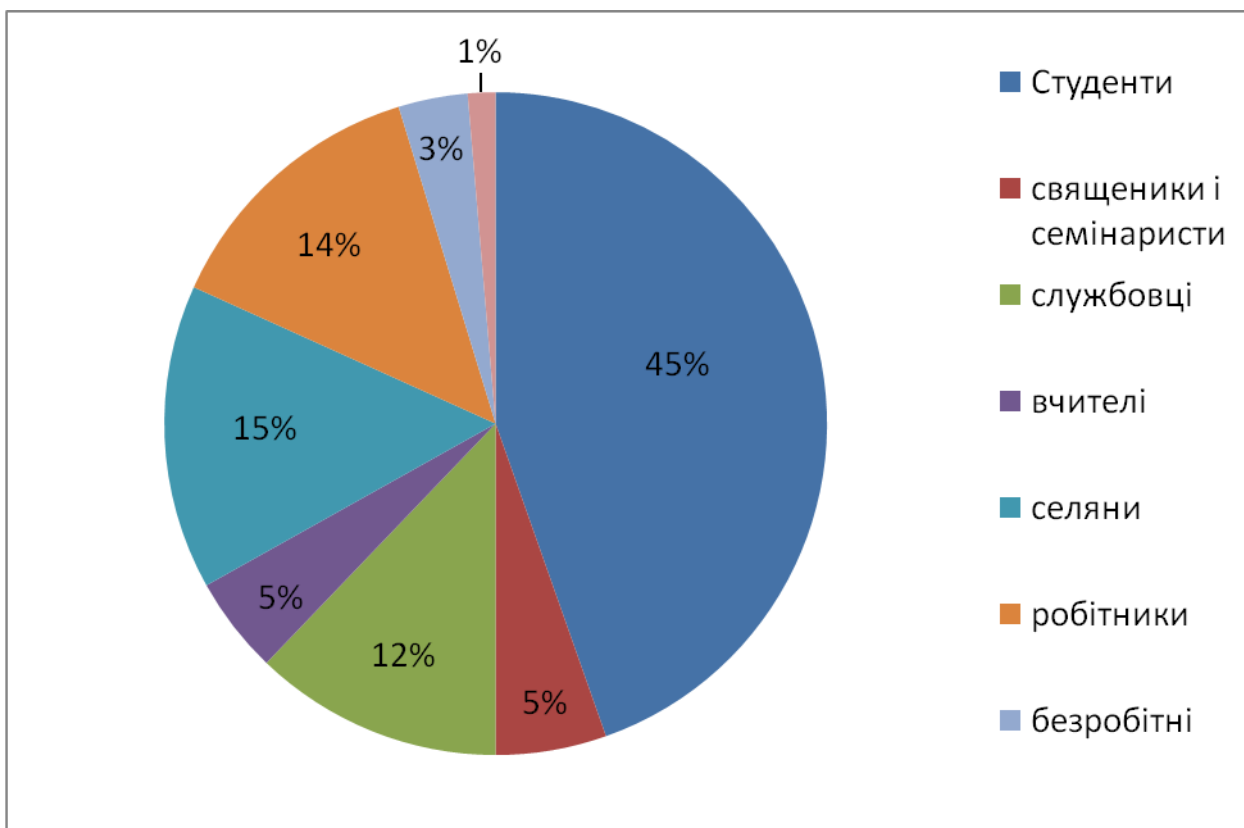
ДОДАТКИ

Додаток А. Узагальнені дані про встановлені злочини, завдані СРСР німецько-мадярськими злочинцями в Закарпатській області

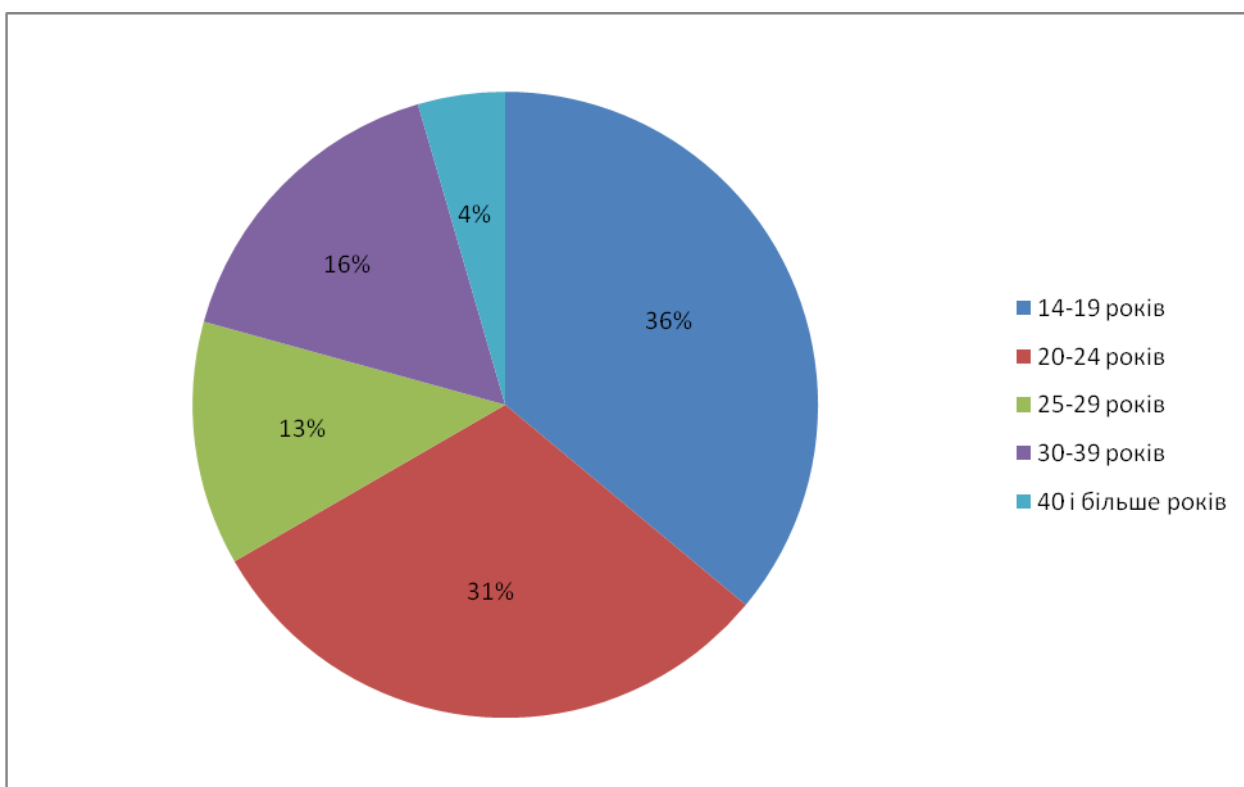
Назва округу	Єврейське населення		Українське населення		Всього	
	Забрано в табори	загинуло	Забрано в табори	загинуло	Забрано в табори	загинуло
Ужгородський	17 500	16 300	6 006	2 000	23 506	18 300
Мукачівський	18 000	13 000	10 000	800	28 000	13 900
Свалявський	6 000	5 750	7 000	600	13 000	6 350
Воловський	3 000	2 930	1 613	78	4 613	3 008
Воловецький	4 000	3 970	7 000	800	11 000	4 770
Тячівський	10 000	9 200	8 000	800	18 000	10 100
Хустський	13 000	12 800	2 247	400	15 247	13 200
Берегівський	6 361	6 020	1 100	80	7 461	6 100
Іршавський	1 500	1 500	313	35	1 813	1 535
Севлюшський	10 000	8 662	1 788	585	1 788	9 247
Велико березнянський	-	-	1 467	358	1 467	358
Перечинський	-	-	1 395	304	1 395	304
Рахівський	5 375	5 375	3 144	400	8 519	5 775
Всього:	94 736	85 507	51 073	7 440	145 809	92 947

Джерело: Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи / Упоряд. Аржевітін С.М. – Вінниця: «Видавництво «Тезис», 2013. – 868 с. – С. 370;

Додаток Б. Соціальний та віковий розподіл притягнутих до відповідальності за «Ковнерівською справою» у липні 1942 р.

Джерело: Архівна довідка // Український чин Закарпаття: архівні матеріали, документи, матеріали, дослідження, спомини / Упорядники В. Худанич і В. Маркусь. – Ужгород: Видавництво «Мистецька лінія», 2004. – 240 с. – С. 8-26;

Додаток В. Розклад залізничних ешелонів та кількість депортованих із закарпатських гетто, які прибували на ст. Кошіце впродовж травня-червня 1944 р.

Дата	Пункт відправлення	Кількість депортованих людей
14 травня	Мукачево	3169
16 травня	Берегово	3818
16 травня	Мукачево	3629
17 травня	Ужгород	3455
17 травня	Волове*	3502
17 травня	Мукачево	3306
18 травня	Берегово	3569
18 травня	Мукачево	3025
19 травня	Мукачево	3222
20 травня	Севлюш	3458
20 травня	Мукачево	3026
21 травня	Мукачево	2861
22 травня	Ужгород	3335
23 травня	Мукачево	3269
24 травня	Берегово	2602
24 травня	Хуст	3328
24 травня	Мукачево	3080
25 травня	Ужгород	3334
25 травня	Солотвино	3317
26 травня	Хуст	3249
27 травня	Севлюш	3415
27 травня	<i>Немає запису (Ю.С)</i>	3988
28 травня	Тячево	2209
29 травня	Берегово	860
31 травня	Ужгород	3036
2 червня	Хуст	2396
3 червня	Севлюш	2967
6 червня	Хуст	1852
ВСЬОГО:		86 277

Примітки: * ймовірно тут мається на увазі ст. Воловець

Джерело: Елинек Йешуягу А.. Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848-1948) / Елинек А. Йешуягу; пер. с англ. М. Егорченко, С. Гурбича, Э. Гринберга, при участии С. Беленького, О. Клименко; фотоматериалы и карты П.Р. Магочия; ред. рус. текста В. Падык. – Ужгород: Изд-во В. Падыка, 2010. – 498 с. – С. 384-385.

Додаток Г. Узагальнені дані про гетто, політичні тюрми і табори, що діяли в межах Закарпаття протягом 1939-1944 рр.

Населений пункт	Категорія	Період існування	Інформація про ув'язнених
м. Хуст	тюрма	березнь-квітень 1939 р.	тюрма для затриманих діячів Карпатської України. Створена в приміщенні місцевого будинку «Просвіта», в якій нараховувалося декілька сотень ув'язнених.
с. Крива (Хустський р-н)	концтабір	березнь-квітень 1939 р.	збірний пункт, де утримувалися більше 1 тис. діячів Карпатської України, яких звідси відправляли до угорського табору Вор'юлопош.
м. Мукачево	тюрма	1939-1944 рр.	головна тюрма регіонального відділу контррозвідки. Переважно утримувалися діячі комуністичного та українського націоналістичного рухів.
м. Мукачево	тюрма	листопад 1938-1939 рр.	в Мукачівському замку знаходилася в'язниця угорських терористичних груп, в якій перебувало декілька десятків осіб
м. Рахів	тюрма	березнь-квітень 1939 р.	тимчасова тюрма для затриманих діячів Карпатської України. Створена у приміщенні місцевого товариства «Просвіта». Утримувалося понад 50 в'язнів.
сmt. Великий Бичків (Тячівський р-н)	тюрма	березнь-квітень 1939 р.	тюрма для затриманих діячів Карпатської України. Розміщувалася у залі місцевої школи. Утримувалося більше 300 осіб.
м. Тячів	тюрма	березнь-квітень 1939 р.	тюрма для затриманих діячів Карпатської України. Створена в будівлі місцевого окружного суду. Утримувалося бл. 200-300 осіб
м. Ужгород	гетто	квітень-травень 1944 р.	в місті були два окремі єврейські гетто, в яких сукупно станом на 26 квітня 1944 р. утримувалося 16 927 осіб.
м. Мукачево	гетто	квітень-травень 1944 р.	В місті було створено два гетто, в яких сукупно утримувалося бл. 27 тис. осіб.
м. Тячів	гетто	квітень-травень 1944 р.	Утримувалися 4664 євреї.

м. Берегово	гетто	квітень-травень 1944 р.	у двох місцевих гетто було сконцентровано бл. 10 тис. осіб.
с. Солотвино (Тячівський р-н)	гетто	квітень-травень 1944 р.	збір до гетто, яке знаходилося у центрі села, проходив протягом 17-20 квітня.
с. Сокирниця (Хустський р-н)	гетто	квітень-травень 1944 р.	створили у другій половині квітня, в якому утримувалося бл. 3 тис. осіб
с.Іза (Хустський р-н)	гетто	квітень-травень 1944 р.	в Ізі заповнення гетто розпочалося 16 квітня. Тут було зосереджено 5-7 тис. осіб
м. Виноградів	гетто	квітень-травень 1944 р.	було сконцентровано бл. 12 тис. осіб, з яких 4700 були безпосередньо із самого Виноградова, а решта із навколишніх сіл комітату
м. Хуст	гетто	квітень-травень 1944 р.	Заповнення гетто відбувалося між 20 та 27 квітня. Загальне часло утримуваних складало бл. 11 тис. осіб., з яких 5 були із навколишніх сіл
сmt. Ясіня (Рахівський р-н)	трудоий табір	1940-1941 рр.	в районі селища Ясіня дислокувалося 6 робітничих єврейських рот. Мобілізовані працювали на будівництві доріг залізничного та автомобільного сполучення, ремонті мостів, заготівлі будівельного матеріалу, а також будівництві військових об'єктів, пов'язаних з формуванням оборонної лінії Арпада
сmt. Воловець	трудоий табір	1940-1944 рр.	дислокувалися єврейські робітничі роти, які були задіяні на будівництві оборонних споруд. Згідно архівних даних чисельність однієї роти скл. 236 осіб, з яких у роботах брало участь 205 чол.
с. Люта (Великобєризнянський р-н)	трудоий табір	1940-1944 рр.	табір для будівництва оборонних споруд «лінії Арпада», в якому перебували переважно румуни, євреї та роми.
с. Колочава (Міжгірський р-н)	трудоий табір	1940-1944 рр.	за спогадами місцевих жителів, в даному районі на будівництві оборонних ліній було зосереджено бл. 300 румунів. Участь у будівництві брали і місцеві жителі, які жили у тимчасових бараках.
с. Лумшори	трудоий	1941-1942 рр.	за спогадами очевидців у даному

(Перечинський р-н)	табір		таборі розташовувалося бл. 500 осіб, переважно мобілізованих євреїв. Велося будівництво дороги.
с. Верхня Грабівниця (Воловецький р-н)	трудоий табір	1944 рр.	до будівництва об'єктів лінії залучалися місцеві жителі, яких утримували у тимчасових бараках. За згадками очевидців у таборі були представники різних національностей.

Джерело: 1) Славік Ю.В. Репресії угорської влади проти українського націоналістичного руху на Закарпатті (1939-1944 рр.) / Ю.В. Славік // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки. – Луцьк: вид-во СНУ ім. Л. Українки, 2014. - № 7 (284). – С. 64-70; 2) Славік Ю.В. Використання примусової праці в Закарпатті (1939-1944 рр.) / Ю.В. Славік // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – Вип. XXXIX. – С. 139-144; 3) Славік Ю. В. Створення та функціонування в Угорщині концентраційних таборів Крива та Вор'юлопош (березень-липень 1939 р.) / Ю.В. Славік // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – Ужгород, 2013. – Вип. 2 (31). – С. 24-31

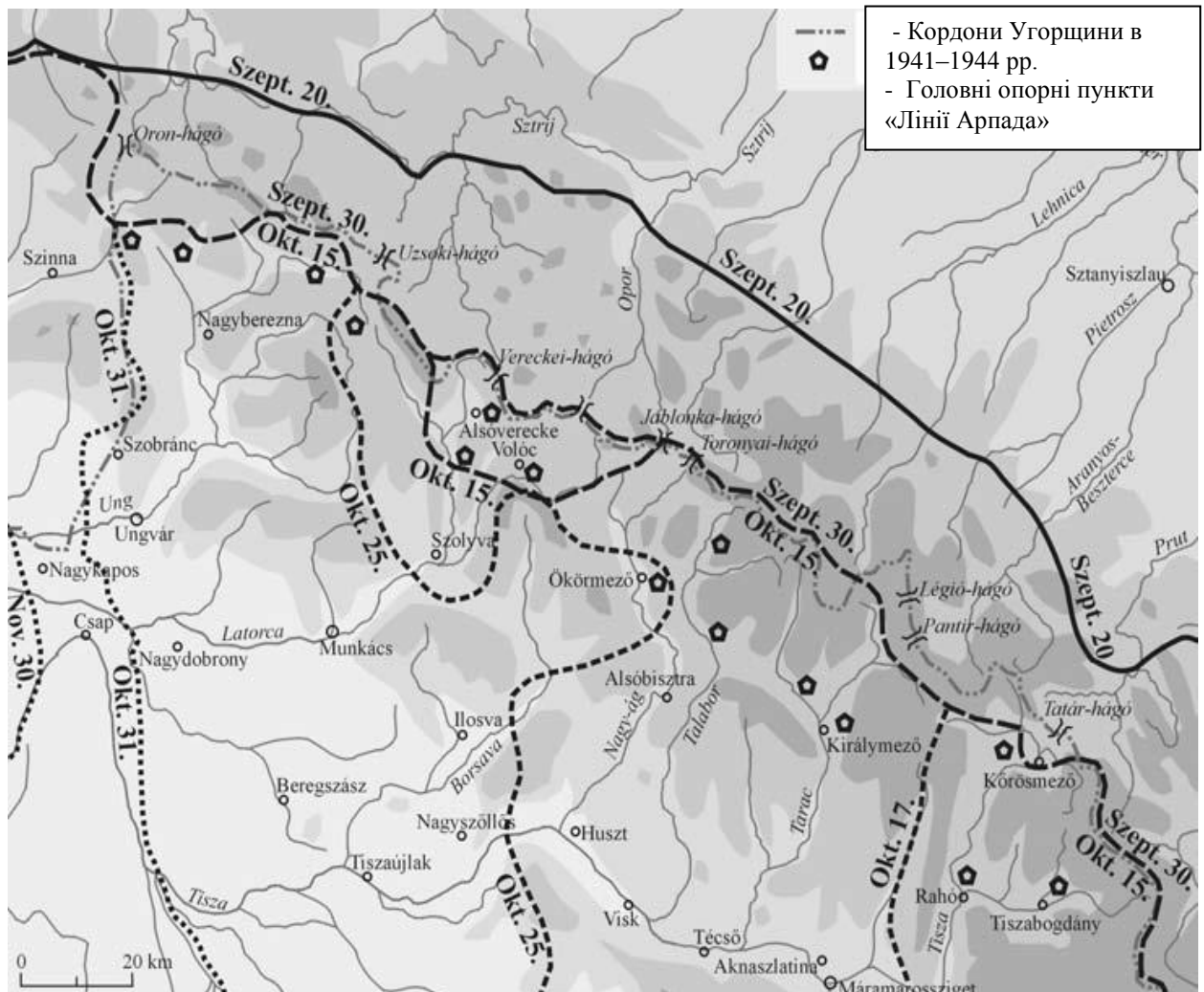
**Додаток Д. Місця розстрілів карпатських січовиків у березні 1939 р.
за даними В. Гренджі-Донського.**

Місце розстрілу	Інформація про розстріляних
Верецький, Ужоцький, Татарський перевали	18 березня 1939 р. полонених січовиків угорські військові пригнали до новоствореного польсько-угорського кордону в районі перевалу та передали польській стороні. Це були переважно галичани, які були громадянами Польщі та брали участь в створенні Карпатської України. Польські прикордонники спочатку розмістили полонених у казармах, а потім, групами по 10-20 осіб виводили уздовж хребта та розстрілювали у різних місцях. Загальна кількість розстріляних за свідченнями очевидців могла сягати 500-600 осіб. 23 березня 30-40 січовиків було розстріляно на Татарському перевалі, а також у кінці квітня бл. 60 осіб на Ужоцькому.
Хуст та його околиці	військовий начальник полковник Голлоді дав дозвіл на виконання 170 смертних вироків. Є відомості також про розстріли січовиків на Замковій горі, а також на різних окраїнах міста. В районі греко-католицького собору були розстріляні 5 січовиків. На відрізку фронту між Кривою та Хустом угорськими військовими було розстріляно 10 студентів-січовиків. За словами В. Гренджі-Донського у декількох братських могилах лежало 189 осіб
Перечин	18 березня угорським терористами була розстріляна група січовиків у кількості 8 осіб.
Кваси	21 березня біля села було розстріляно 8 осіб серед яких був греко-католицький священик о. Карл Купар. В цей же час, трохи далі в напрямку Рахова вздовж дороги лежали 14 осіб, серед яких були 4 жінки. Ще 25 січовиків були замордовані під г. Менчул.
Доманинці, Оріховиця	У сільській школі були вбиті 9 січовиків та ще троє поблизу р. Уж в районі с. Оріховиця.
Чинадієво	У лісі вище Чинадієва були розстріляні 23 січовика.
Діброва	На околицях села були знаходилися дві могили із розстріляними січовиками в яких було поховано 49 осіб.
Велика Копаня	В районі села угорськими військовими були розстріляні два загони січових розвідників загальною кількістю 12 чол. Також на копанському полі, в напрямку до Хуста були розстріляні ще 30 січовиків серед яких була одна дівчина.
Королево	В районі села у водах Тиси було втоплено 6 полонених січовиків.
Сокирниця	За селом місцевими було нараховано 25 трупів січовиків на яких було видно сліди тортур.

Примітки: кількісні дані розстрілів на Верецькому перевалі відсутні у щоденнику В. Гренджі-Донського. Ця інформація була доповнена у даній таблиці із свідчень інших інших очевидців подій.

Джерело: Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України. Щоденник. Мої спогади. / Упорядкування та примітки Д. М. Федаки; вступна стаття В. І. Ільницького, Д. М. Федаки. – Ужгород: «Закарпаття», 2002. – 516 с., іл.

**Додаток Е. Оборонна «Лінія Арпада»
в Карпатах 1940-1944 рр.**

«Лінія Арпада» (Автор: Шебевк Ласло)

Примітки: на місцях, де позначені головні опорні пункти «Лінії Арпада» знаходилися стаціонарні трудові табори.

Джерело: Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / Ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. – 720 с. – С. 247;